

ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN
HUMANITIES
INSTITUTE

№1/2025

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2025

Бас редактор **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты
Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD)

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабекұлы Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	философия докторы (PhD), профессор, Токал Газиосманпаша университеті, Токал, Туркия

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.
Меншіктенуші: «А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Басуға 27.03.2025 ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.
Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89
«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова
Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабекулы Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курсыжан Л.А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	доктор философии (PhD), профессор, Университет Токат Газиосманпаша, Токат, Турция

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 27.03.2025 ж. Формат 60*84 1\8. Бум. типогр.
Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**

Candidate of Philological Science, Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**

Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute

Editorial Board

- Aimuhambet Zh.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Aktayeva K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
- Absadyk A.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Bredikhin S.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
- Гайнуллина Ф.А.** Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
- Yermekova T.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
- Yesirkerova K.K.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Zhusipov N.K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
- Kurbanova M.M.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
- Kamzabekuly D.** Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Kuryshzhan L.A.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
- Oner M.** Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
- Pimenova M.V.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
- Seifullina F.S.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
- Senmez O.F.** (PhD), Professor, Tokat Gaziosmanpasa University, Tokat, Turkey

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev

Tel/Fax: (7172) 561 933: e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 27.03.2025 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

БЕРГІБАЕВА Д.Қ., КЕНЖЕҒАЛИЕВ С.А., ӨМІРБЕКОВА Ж.Қ.	Жеке тұлғаның ділдік лексиконы	7
ЕРҒАЛИЕВ Қ.С., САРЫБАЕВА Б.Ж., УАЙХАНОВА М.А.	Ұлттық құндылықтардың интернет-түсіндірмелердегі көрінісі: дәстүр мен жаңашылдық	16
КЕМБАЕВА А.Т., ЖҰБАЙ О.С., ЖАКИПОВА М.Н.	Тілдік тұлға дискурсындағы когезия мен ретроспекция тәсілдері	25
MURATBAIEVA I.S., ABDRAKHMANOVA ZH.A.	Colorative vocabulary as a term-forming component in the composition of metaphorized terms (using the example of the adjective «golden»)	35
САДЕНОВА А.Е., АЙТБАЕВА Б.М., КАРЫБАЕВА С.Е.	Тіл меңгертудегі диалогтардың деңгейлік динамикасы	44
ШАЛШЫКБАЕВА Г.О., ДҮЙСЕКОВА К.К., БАКТИЯРОВА Р.М.	Авиация кәсіби дискурсының конститутивтік ерекшеліктері	54

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

АБДИКАРИМ Н., АСҚАРОВА А.Ш., ҮМБЕТБЕКОВА К.М.	Абай өлеңдерінің поэтикалық ішкорпусын құрудың маңыздылығы	64
ABDYKHANOVA G.T., ABDYKADYROVA T.R., AGABEKOVA ZH.A.	M.KH. Dulaty and the people of art	73
АБИШЕВА Ш., КЕНБАЕВА А.З., ӘБДІМАНАПОВА М.Б.	Топонимдік аңыздар ертегілік емеспрозаның ерекше жанры ретінде (түркі халықтарының топонимдік аңыздары мысалында)	89
АЙТУГАНОВА С.Ш., САРСЕМБАЕВА С.А.	Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі симулякрдың көркемдік қызметі (Д. Жылқыбайдың әңгімелері негізінде)	100
ӘБДІҒАППАРОВА Ж.Ж.	Отарлық кезеңдегі діни ахуал және Шайыр Шәдінің «Назым Сияр Шәриф» дастаны	110
ҚАЙЫРБЕКОВА А.Қ., ТАКИРОВ С.У., ТОЛЕУБАЕВА К.А.	М. Мағауин прозасының танатопоэтикасы	121

ҚОҢДЫБАЙ М.М., ӘБДИМАНҰЛЫ Ө., ТИРАДО Р.Г.	Әнші-ақындар шығармашылығындағы сипатының көркемдік ерекшелігі	сұлулық	132
САУРЫҚОВ Е.Б., ТАМАБАЕВА Қ., ЕЛУБАЕВА Р.	Шерхан Мұртаза мен Шәкәрім Құдайберді діни тұжырымдарындағы ортақ сарындар		142
СЕЙІТМАН С.М.	Абай елі мен алаш қаласының рухани сабақтастығы және қазақ поэзиясындағы бейнесі		155
ТҰЯҚБАЙ Т., ТҰЯҚБАЕВА Р.	Абай мен Гёте: данышпандар диахрониясы		165

**ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ –
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ –
METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE**

АУҒАНБАЕВА М.С., МАМАЕВА Г.Б.	Студенттердің сөйлеу мәдениетін дамыту әдістері		175
ТАУБАҒАЕВ З.Т., SULTAN Y., DAUTOVA G.R.	The role of artificial intelligence in forming stereotypes in intercultural communication		185

ТІЛ БІЛІМІ / ЯЗЫКОЗНАНИЕ / LINGUISTICS

FTAMP 17.01.11

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-1.01>

Д.Қ. БЕРГІБАЕВА¹

С.А. КЕНЖЕҒАЛИЕВ²

Ж.Қ. ӨМІРБЕКОВА³

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан^{1,2}

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан³

(e-mail: dinara.kaldybekkyzy@mail.ru¹, sayan582@mail.ru², ozhamila@inbix.ru³)

ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫҢ ДІЛДІК ЛЕКСИКОНЫ

Аңдатпа. Ділдік лексикон – соңғы жылдары тіл білімінің өзекті зерттеу нысанына айналған терминдердің бірі. Оны әр қырынан қарастыру тілдің ішкі қабаттарын зерттеуге және тіл үйренудегі ерекшеліктерді анықтауға ықпал жасайды. Жеке тұлғаның ділдік лексиконын зерттеу сөздерді қабылдау мен сараптау сынды түрлі үдерістердің қалай жүзеге асатынын түсінуге мүмкіндік береді.

Ділдік лексиконды кешенді зерттеу жеке тұлғаның тілдік ерекшеліктерін қарастыруды қажет етеді. Бұл мақалада жеке тұлғаның ділдік лексиконы сауалнама әдісі арқылы зерттеледі. Сауалнамаға белгілі бір сөздердің ассоциациялары арқылы адамдардың реакцияларын анықтау; негізгі сөздің барынша жиі қолданылған каллокторларын табу; жинақталған жауаптар арқылы жеке тұлғаның ділдік лексиконына әсер ететін факторларды талдау сынды мақсаттар қойылады. Ол үшін жас психологиясына қатысты өнімді еңбек еткен Г. Абрамованың әртүрлі жас мөлшеріне қатысты классификациясы таңдалып, соның негізінде респонденттерге арналған сұрақтар құрастырылады. Жеке тұлғаның ділдік лексиконына қатысты ғалымдардың әртүрлі анықтамалары беріледі. Мақаланың негізгі тармақтары: жеке тұлғаның ділдік лексиконы жайлы зерттеулер; оған әсер ететін факторларды анықтауға бағытталған сауалнама; жауаптарды талдау; жеке тұлғаның ділдік лексиконының ерекшеліктерін анықтау.

Түйін сөздер: индивид, ділдік лексикон, когнитив, эмоционалды-аффективті реакция, тұлғалық фактор, сыртқы контекстік фактор.

Кіріспе. Ділдік лексиконды толық сипаттау оны әртүрлі ғылым салаларының тоғысында зерттеу арқылы ғана жүзеге асады. Ділдік лексикон адамның когнитивтік процестерімен тығыз байланысты. Лексикалық бірліктер жақта сақталып, қажетті жағдайларда қолданысқа түседі. Когнитивтік ғылым тұрғысынан қарастырғанда, ділдік лексикон ұғымдар жүйесін құрайды, ассоциациялық өрісті анықтайды, ойлау ерекшеліктерін көрсетеді. Мысалы, әрбір тілде “білім” ұғымы әртүрлі мағынада түсініледі. Қазақ мәдениетінде білім көбіне ақыл-ой, өмірлік тәжірибемен тығыз байланысты қарастырылады (“ғылым – білім бұлағы, білім – өмір шырағы”). Ал, батыс мәдениетінде білім көбіне формалды оқыту жүйесімен ассоциацияланады. Ділдік лексикон бірнеше деңгейден тұрады:

- Негізгі сөздік қоры – күнделікті қарым-қатынаста қолданылатын қарапайым сөздер.
- Кәсіби және арнаулы лексика – мамандыққа байланысты қолданылатын терминдер.
- Жеке эмоционалды-бағалауыш сөздік – адамның ішкі тәжірибесін көрсететін сөздер мен тіркестер.
- Метафоралық және идиомалық қор – тілдік сананың бейнелілік деңгейін көрсететін

- тұрақты сөз тіркестері мен метафоралар.

Жеке тұлғаның ділдік лексиконы оның ұлттық мәдениетімен байланысты. Мысалы, қазақ тілінде табиғатқа, көшпелі өмір салтына қатысты сөздер кең таралған (“жылқы мінезді”, “жолын берді”, “қоныс аудару”), ал, ағылшын тілінде өндірістік және технологиялық ұғымдар басым (“time is money” – “уақыт – ақша”).

Ділдік лексикон динамикалық сипатқа ие. Ол адамның өмірлік тәжірибесіне, оқыған кітаптарына, араласатын ортасына қарай дамып, өзгеріп отырады. Қазіргі таңда ақпараттық технологиялар мен жаһандану үдерісі жаңа сөздердің пайда болуына және олардың жеке лексиконға енуіне ықпал етуде. Жеке тұлғаның ділдік лексиконы – оның когнитивтік және мәдени санасының айнасы. Ол адамның тілдік қабілетін ғана емес, оның ойлау жүйесі мен дүниетанымын да анықтайды. Сондықтан ділдік лексикон тек лингвистика тұрғысынан емес, психология және басқа салалар тұрғысынан да қарастырылады. Жүйке жүйесінің физиологиясымен, ойлау, сөйлеу және есте сақтау психологиясымен байланысы оның салааралық сипатын танытады. Джон Ли мен Хана Ченнің пікірінше жеке тұлғаның лексикалық қорының дамуы когнитивтік және әлеуметтік факторлардың өзара әрекеттесуінің нәтижесі ретінде қарастырылады [1, 45]. Адам өз лексиконынан белгілі бір сөзді тапқанда, сол сөзге қатысты белгілерді, яғни оның сипаттамасын, жазылуын, айтылуын, сондай-ақ, басқа сөздермен байланысын зерттей бастайды. Осылайша, ділдік лексикон қарапайым сөздікпен салыстырғанда әлдеқайда күрделі және динамикалық қасиеттерге ие. Лексикалық бірліктердің ділдік лексиконнан жарыққа шығу жолын қамтитын лексикалық қолжетімділік ділдік лексиконның ұйымдастырылу жолынан және оның ішкі құрылымынан айырмашылық жасайды. Ақпаратты іздеудің жеңіл болуы адамдардың оны қалай сақтайтындығына байланысты болғандықтан, бұл екеуі бір-біріне тәуелді. Мария Петрова жеке адамның ділдік лексиконының құрылымы мен мазмұны мәдениетаралық коммуникацияда маңызды рөл атқаратынын атап көрсетеді [2, 78]. Жеке тұлғаның ділдік лексиконы – адамның ойлау жүйесі мен мәдениетін айқындайтын сөздік қорының жиынтығы. Бұл лексикон адамның этномәдени ерекшеліктерімен, әлеуметтік ортасымен және когнитивті үдерістерімен тығыз байланысты. Ділдік лексикон тілдік тұлғаның дүниетанымы мен коммуникативтік қабілетін көрсетеді. Жеке тұлғаның ділдік лексиконы әртүрлі факторлардың ықпалымен қалыптасады. Әрбір адамның сөздік қоры оның тілді меңгеру деңгейіне және мәдени ортасына байланысты дамиды. Ділдік ерекшеліктер ұлттық құндылықтар, салт-дәстүрлер, тарихи тәжірибелер арқылы беріледі. Жеке тұлғаның қызмет саласы, әлеуметтік мәртебесі мен өмір салты оның лексикалық қорына әсер етеді. Белгілі бір мамандық иелері кәсіби терминологияны жиі қолданса, әртүрлі әлеуметтік топтар өздеріне тән сөйлеу нормаларын қалыптастырады. Адамның ойлау жүйесі, интеллектуалдық деңгейі мен эмоционалдық жағдайы да оның лексикалық қорына ықпал етеді. Лексикон адамның қабылдау ерекшеліктерін, ассоциациялық байланыстарын және жады қызметін көрсетеді. Жеке тұлғаның өмірлік тәжірибесі мен білім деңгейі оның сөздік қорының кеңдігі мен мазмұнын анықтайды. Көп оқитын, жаңа ақпаратты жиі меңгеретін адамның лексиконы бай әрі әртүрлі болады.

Ділдік лексикон бір-бірімен өзара байланысты элементтердің шоғырын құрайды. Ол – ұғым немесе мағыналардың өзара семантикалық байланыс арқылы түйіскен шоғыры. Бұл шоғырда сөздердің мағынасы олардың байланыс торындағы басқа сөздермен арақатынасына негізделген. Сөздердің мағынасы фонологиялық, синтаксистік, морфологиялық және семантикалық білімді қамтиды. Лингвистердің нәтижелерін зерттеудің негізінде сөзді түсіну және қолдану үшін қажетті алты бөлік анықталған:

- 1) сөздің жазылуы мен айтылуын қамтитын ауызша және жазбаша формасы;
- 2) оның құрылымы (түбір морфема, қосымшалары, т.б.);
- 3) тіркестер мен сөйлемдердегі синтаксистік құрылымдары;
- 4) референциалды, эмоционалды және прагматикалық мағыналары;
- 5) лексикалық байланыстары (синонимия, антонимия, гипонимия);
- 6) жиі тіркесетін сөздері.

Осы ерекшеліктерді ескере отырып, шетел ғалымдары ділдік лексиконды тілді оқытуда пайдалану үшін бірнеше модельдерді қалыптастырған.

Алан Смит пен Барбара Джонсонның пікірінше, жеке тұлғаның лексикалық қоры адамның когнитивтік дамуының және мәдени-тілдік ортасының ерекшеліктерін көрсететін динамикалық жүйе ретінде сипатталады [3, 112]. Майкл Уильямстың зерттеуі бойынша жеке тұлғаның лексикалық қорының мазмұны мен құрылымы мәдениетаралық коммуникация тұрғысынан үнемі маңызды фактор болады [4, 134]. А.А. Залевскаяның «Психолингвистикаға кіріспе» атты еңбегінде жеке тұлғаның ділдік лексиконы «Таным үдерісі, психикалық жүйенің заңдылықтары және қоғамда қабылданатын нормалар мен бағалауға сай сөйлесу негізінде қалыптасқан когнитивті, эмоционалды-бағалауыштық тәжірибе (вербальды және бейвербальды). Индивидтің бірыңғай ақпараттық базасына қолжеткізудің құралы, функционалды динамикалық жүйе» ретінде қарастырылады. [5, 275]. Ал, П.Кривко жеке тұлғаның лексиконын дамуы кездейсоқ, тоқтаусыз жүзеге асатын, белгілі заңдылықтар бойынша өздігінен ұйымдастырылатын динамикалық жүйе деп таниды [6, 13]. Сондай заңдылықтардың бірін С.Ульман синонимиялық аттракция ретінде көрсетеді де, «Қоғам үшін барынша үлкен маңыздылыққа ие объектілер синонимдердің үлкен қатарына ие», – дейді [7, 15]. С.В. Лебедева жеке тұлғаның ділдік лексиконына мынадай анықтама береді: «Индивидтің санасындағы бірдей семантикалық бағдарламаның әртүрлі тілдік құралдар көмегімен сөйлеу және ойлау әрекетіндегі кескіннің көп сатылы үдересі негізінде жүзеге асуы» [8, 466]. Анциферова Л. жеке тұлғаның ділдік лексиконының құрылымын зерттеген Р.Браунның бір семантикалық өріске жататын көптеген ұғымдардың арасында әдетте нақты бір ұғымның ерекшеленетінін көрсеткендігін айтады. Оны сол сөздің көптеген мәнмәтіндерде жиі қолданылатындығымен байланыстырды [9, 132]. Яғни бала сөздерді үйренгенде жалқы атаулардан гөрі жалпы атауларды тезірек меңгереді. Мәселен, оған жануарлардың атауларынан гөрі «жануар» сөзін есте сақтау әлдеқайда ыңғайлы. Яғни жеке тұлғаның ділдік лексиконы қарапайымнан күрделіге қарай жүзеге асады. Ал оның толығы, өзгеруі экстралингвистикалық, лингвистикалық, жеке факторлармен және т.б. байланысты. Адамның дүниетанымы кеңейіп, тәжірибесі артқан сайын оның ділдік лексиконы да өзгеріп отырады.

Сөз – өз алдына күрделі құрылым, оның семантикасында адам өмірінің әртүрлі қыры көрініс табады. Сөз – өзінің заңдылықтары бар, тәжірибе, білім, эмоциялар негізінде үнемі толықтырылатын динамикалық субстанция. Кез келген тілді меңгеруде қиындық тудыратын үдерістердің бірі – жаңа сөздерді жаттау және оларды орнымен қолдану. Алайда бір тілдер тобына кіретін тілдерді меңгеру әлдеқайда жеңіл. Мәселен, қазақ тілін білетіндерге түрік тілін үйрену аса қиындық туғызбайды. Адамдардың бір сөзді түрліше қабылдауы оның ділдік лексиконымен байланысты. Бұл қалай жүзеге асатынын білу үшін сауалнама жүргізіп көрейік.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Жоғарыда көрсетілген білім, тәжірибе факторларымен бірге адамның жас шамасы да үлкен рөл атқарады. Сондықтан жеке тұлғаның ділдік лексиконын сөздердің негізінде зерттеу үшін Г.Абрамованың жас классификациясына сүйендік. Г.Абрамова адамдардың әртүрлі жастағы психологиясын зерттей келе, психолингвистикада тәжірибе жүргізуге ыңғайлы жас мөлшері ретінде төмендегі жіктеуді ұсынады [10, 78]:

Алғашқы жас мөлшері (жас) – 18-22 жас;

Екінші жас мөлшері (ересек) – 23-30 жас;

Үшінші жас мөлшері (ақыл тоқтатқан) – 30-50 жас

18-22 жас аралығындағы респонденттер – Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ студенттері. Ал 23-30 және 30-50 жастағы респонденттер – әртүрлі салада жұмыс істейтін мамандар. Сауалнамаға үш жас мөлшерінің әрқайсынан 50 респондент, жалпы, 150 респондент қатысты. Сауалнаманың мақсаты:

Белгілі бір сөздердің ассоциациялары арқылы адамдардың реакцияларын анықтау;

Негізгі сөздің барынша жиі қолданылған каллокторларын табу;

Жинақталған жауаптар арқылы жеке тұлғаның ділдік лексиконына әсер ететін факторларды талдау.

Зерттеудің тәжірибелік материалы ретінде бес сөз алынды: *ел, үй, тіл, білім, адам*. Бұл сөздер бекер таңдалып алынбады. Олар – «М.О.Әуезовтің 20 томдық шығармалар мәтіндерінің сөздіктері» және «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі» атты жиілік сөздіктердің алғашқы жүздігіндегі зат есімдер. Респонденттер осы сөздерді қандай сөздермен байланыстыратындықтарын көрсетуі керек болды.

Талқылау мен бақылау. Елдің бейнесі әр адамның ойында кішкентайынан-ақ қалыптасатындығы белгілі. Ол балабақшадан бастап үй, отбасы, Отан сияқты ұғымдармен байланыстырылады. Алайда уақыт өте келе әр адам қоғамға, ортаға сай өз түсініктерін қалыптастырады. Сондықтан әрбір индивидтің өзіндік интерпретациясы болатынына қарамастан, әлеуметтік факторлар да үлкен рөл атқарады. Оны осы сөзге жүргізілген сауалнама нәтижесінен көре аламыз. Жүргізілген сауалнама «ел» сөзіне қатысты ең жиі қайталанған реакциялардың келесі түрін бөлуге көмектесті:

- әлеуметтік-қоғамдық түрде қалыптасқан атаулар: ту, ата заң, егемендік;
- когнитивті жайды көрсететін реакциялар: елдердің атаулары;
- эмоционалды-аффективті реакциялар: әлем, соғыс, бірлік

1-кесте. “Ел” сөзінің қатары

Мұнда жас мөлшеріне сай тәжірибе мен түсініктің де басқаша екендігін байқай аламыз. Мәселен, 18-23 жас аралығындағы студенттер көбіне «туған жер, халық» деп жауап берсе, ересектер «ел» сөзін әлеуметтік жағдайларға байланысты соғыспен, әлеммен, егемендікпен байланыстыратынын байқаймыз. Бұған әлемде орын алған саяси мәселелер де әсер етеді. Ал студенттердің жауаптарының арасында ел атауларының көп болуы олардың шетелде білім алып, саяхаттауымен байланысты болуы мүмкін. Сол сияқты, ересектердің ішінде «ата заң» сияқты күтпеген жауаптардың болуы елдің ішіндегі қоғамдық жайттарға алаңдаушылықты танытады.

2-кесте. “Тіл” сөзінің қатары

«Тіл» сөзі де қазіргі кезде әлеуметтік мәнге ие. Саяси жағдайларға байланысты елімізде қазақ тілінің мәселесі алдыңғы орынға шықты. Халық тіл ахуалына алаңдаушылығын анық білдірді. Әлеуметтік желілерден де бұл мәселенің аса өткір екендігін анық байқаймыз. Ал әлеуметтік желілер қазіргі адам өмірінде маңызды орынға ие екендігі белгілі. Сондай-ақ, ақпараттық технологияның дамуы оның адамның тұлғалық дамуына, ойлау жүйесіне, көзқарасы мен ұстанымдарының қалыптасуына, түптеп келгенде ділдік лексиконына әсер ететіндігін көрсетті. «Тіл» сөзі адам санасында қазіргі жағдайларға байланысы эмоцияналды-аттрактивті мәнге ие екендігін байқаймыз. Когнитивті жағдай мына реакциялардан көрінеді: орыс тілі, қостілділік, т.б. Ал индивдтің жеке тәжірибесі мына сөздерден анық байқалды: сөздікқор, француз тілі, қытай тілі, ағылшын тілі. Яғни «тіл» дегенде студенттер үшін тіл үйренудің маңызды әрі өзекті екендігін аңғарамыз. Демек, жеке тұлғаның ділдік лексиконына сыртқы факторлардан бөлек жеке тәжірибесі көбірек әсер ете алатындығы анық. Студенттердің арасында «дінгек» сынды атаулардың қолданылмауы да жас мөлшеріне қатысты белгілі тәжірибені көрсетеді. «Қостілділік» сөзін үш жас мөлшеріндегі респонденттердің жауабынан көру елімізде осы мәселенің өзекті екендігін көрсетеді.

3-кесте. “Үй” сөзінің қатары

“Үй” сөзі барынша қанық эмоционалды реңкке ие реакцияларды тудырды.

- әлеуметтік-қоғамдық түрде қалыптасқан атаулар: ту, ата заң, егемендік;
- когнитивті жайды көрсететін реакциялар: бақыт, ошақ, дастархан;
- эмоционалды-аффективті реакциялар: жылулық, жайлылық, тыныштық.

Мұнда әр индивидтің жеке тәжірибесінен гөрі жас ұлғайған сайын өзгертін түсініктерді көбірек байқауға болады.

4-кесте. “Білім” сөзінің қатары

«Білім» сөзіне келгенде 30-50 жас аралығындағы респонденттердің әдеттегі «ғылымнан» гөрі «мүмкіндік» сөзін ұсынуы – олардың жеке тәжірибесінің айғағы. Сондай-ақ, осы сөзге келгенде үш

жас мөлшеріндегі респонденттердің жауаптары көбіне бір-бірімен байланысып тұрғандығын байқаймыз. Бұған барлық жауаптардың аса қатты айырмашылық жасамайтындығы дәлел болады.

5-кесте. “Адам” сөзінің қатары

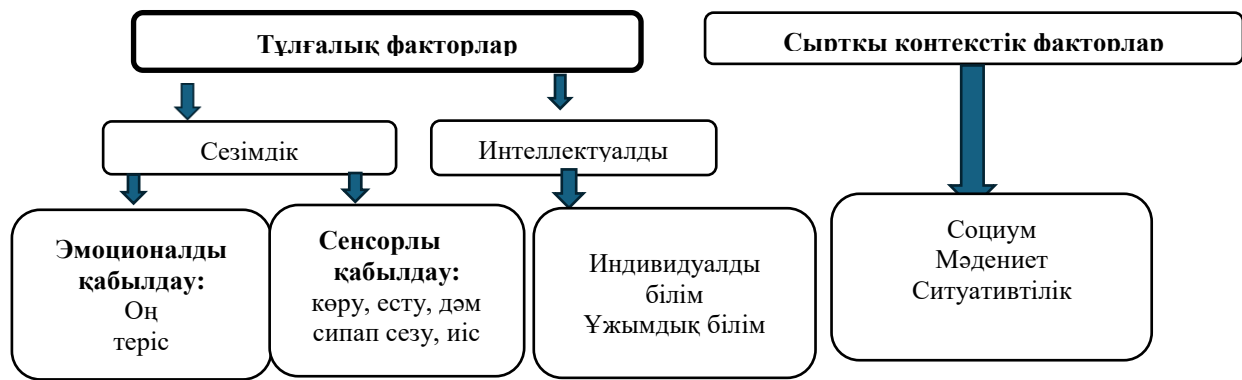

«Адам» сөзіне келгенде жеке индивидтік тәжірибе «тәртіп», «бірегейлік» сөздерінен көрінді. Сондай-ақ, тағы да әлеуметтік жағдайларға сай «адам» сөзіне қатысты жағымсыз эмоционалды реңктегі сөздерді байқаймыз. Әсіресе, ересектердің жауабынан осындай бағыттағы жауаптарды аңғаруға болады. Одан бөлек реакцияларды төмендегідей жіктей аламыз:

- когнитивті жайды көрсететін реакциялар: бірегейлік, тұлға
- эмоционалды-аффективті реакциялар: соғыс, өлім.

Нәтижелер. Жоғарыда берілген респонденттердің жауаптарына қарай отырып, әр индивидтің санасында ділдік лексиконның өзіндік ұйымдастырылу жүйесі барын түсінеміз. Өзіндік ұйымдастыру дегеніміз – біртекті емес жүйе элементтерінің уақыттың өзгеруіне қарай ішкі құрылымын реттеп отыру қабілеті. Индивидтің санасындағы өзін ұйымдастыру жүйесі әртүрлі жастағы респонденттердің бірдей сөздерге пайыздық көрсеткіші үлкен айырмашылық жасамайтын бірдей реакция танытуымен көрінді. Бұл жас айырмашылығына, әлеуметтік жағдайына қарамастан сөздер қатарының бір-біріне ұқсайтындай етіп өзіндік ұйымдастырылуына әсер ететін факторлардың барын көрсетеді. С.А. Кенжеғалиев «Тілдік тұлғаның сөйлеу әрекеті және лексиконы» атты мақаласында ділдік лексиконның жеке адамның психикасы мен сөйлеу әрекетіне әсерін зерттей отырып, сөз саптау мен қабылдау әрекетінің ерекшеліктеріне тоқталады [11, 70]. Д.Жексенова мен Б.Сағындықұлы “Өзара әрекеттесу кезінде адам, ең алдымен, өзінің жеке, жеке сипаттамаларына сүйенеді, басқаша айтқанда, тәрбие процесінде қалыптасқан және алынған әлеуетті қасиеттерге назар аударады. Екінші компонент – вариативті компонент немесе қазақ тіліндегі сөйлеу әрекетінің жеке стилі – сөйлеу мінез-құлқының маңызды компоненттерінің бірі”, –деп, қоршаған орта мен адамның мінез-құлық ерекшеліктерін атап өтеді [12, 55]. Ал, біз ділдік лексикондағы сөздердің қатарын реттейтін екі факторды бөліп көрсетеміз: тұлғалық және сыртқы контекстік. Зерттеу нәтижесінде жас секілді тұлғалық фактордың қаншалықты маңызды орын алатындығын анықтадық. Индивидтің санасындағы сөзбен байланысты сезімдер мен эмоциялардың әртүрлілігі реттілік параметрі ретінде көріне алады. Интеллектуалды фактор индивидтің сөз туралы ақпаратын көрсететін әртүрлі білімді қамтиды. Сыртқы контекстік фактор индивидтің қоғамдық жұмысымен (мәдениеті, өмір сүру қалпы, т.б.) байланысты факторлармен басқарылады.

1-сызба. Тұлғалық және сыртқы контекстік факторлар

Қорытынды. Жеке тұлғаның ділдік лексиконы – оның когнитивтік дамуы мен әлеуметтік ортасының көрінісі. Ол адамның өмірлік тәжірибесі, кәсіби қызметі, эмоционалдық әлемі және мәдени байланыстарымен тығыз байланысты. Ділдік лексиконның зерттелуі тек теориялық қана емес, практикалық тұрғыдан да маңызды, себебі ол адамның қарым-қатынас жасау қабілетін дамытуға, тілдік ерекшеліктерін талдауға және тілдік ортаға бейімделуге көмектеседі. Көрсетілген нәтижелер жеке тұлғаның ділдік лексиконының өзіндік ұйымдастырылуы жас факторына қарамастан ұқсас түрде жүзеге асуы мүмкін екендігін көрсетті. Бірдей нәтиженің болуы адамдар өз білімін тең дәрежеде қолданды дегенді білдірмейді. Керісінше, респонденттер әртүрлі ойлауы арқылы бірдей нәтижеге қол жеткізе алады. Бұл мәндес сөздерді іздеуде олардың әртүрлі стратегия мен ұстанымдарға жүгінгенін байқай аламыз. Индивидтің санасындағы бұл үдеріске әртүрлі факторлар әсер ете алады. Мәселен, елдегі әлеуметтік жағдай, индивидтің жұмыс істеу саласы, жасы, білімі, жынысы және т.б. Маңызды факторлардың бірі – өзіндік ұйымдастырылу үдерісінің тізбекті түрде дамымауы немесе мүлде дамымай қалуы. Яғни индивидтің сөзді таңдауына бұрынғы білімі, тәжірибесі әсер етпей, кездейсоқ таңдау жасауы да мүмкін. Сауалнама нәтижесінде жеке тұлғаның ділдік лексиконына әсер ететін келесі факторларды анықтадық:

- әлеуметтік-мәдени жағдай;
- индивидтің эмоционалды-аффективті жағдай;
- индивидтің когнитивті жағдай;
- ситуативтік қабылдау;
- жеке тәжірибе;
- объектінің сипаттамасы;
- стереотиптік жағдай;
- предикаттық байланыс;
- атрибутивті байланыс.

Әдебиеттер

1. Lee J., Chen H. The Interaction of Cognitive and Social Factors in Lexical Development. – Journal of Language and Social Psychology, 2018. – Vol. 37, № 1. – P. 45-60. DOI:10.1002/9780470561119.socpsy002036
2. Petrova M. The Role of Personal Lexicon in Intercultural Communication. – International Journal of Intercultural Relations, 2020. – Vol. 74. – P. 78-90. DOI:10.20896/saci.v7i3.524
3. Smith A., Johnson, B. The Dynamics of Lexical Growth in Cognitive and Cultural Contexts. – Cognitive Linguistics Today, – Vol. 52, № 3. – 2019. – P. 112-128.
4. Williams M. Lexical Content and Intercultural Communication: A Synergetic Approach. – Intercultural Studies Quarterly, 2021. – Vol. 15, № 4. – P. 134-150.
5. Залевская А. Введение в психолингвистику. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 2007. – 560 с.
6. Кривко И. Специфика синонимической аттракции в лексиконе индивида: синергетический подход. – Курск: Курский государственный университет, 2010. – 35 с.
7. Ullman S. Semantic Universals. – Л.: Просвещение, 1975. – 279 с.
8. Лебедева С. Близость значения слов в индивидуальном сознании. – Тверь, 2002. – 311 с.

9. Анциферова Л. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии. Изд. 2-е. – М.: РАН, 2006. – 512 с.

10. Абрамова, Г. Возрастная психология : учебник для вузов / Г. С. Абрамова. – М.: Юрайт, 2012. – 811 с.

11. Кенжеғалиев С. Тілдік тұлғаның сөйлеу әрекеті және лексиконы // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. №4. – 2021. – Б. 67-76.

12. Жексенова Д., Сағындықұлы Б. Жеке тұлғаның іс-әрекетіндегі коммуникативті құзыреттіліктің рөлі мен маңызы // Тіл және әдебиет: теориясы мен тәжірибесі. №2. – 2023. – Б. 53–60.

Д.К. БЕРГИБАЕВА, С.А. КЕНЖЕГАЛИЕВ,

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова,

Караганда, Казахстан

Ж.К. ОМИРБЕКОВА,

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

МЕНТАЛЬНЫЙ ЛЕКСИКОН ИНДИВИДА

Аннотация. Ментальный лексикон – один из терминов, который в последние годы стал актуальным объектом исследования в лингвистике. Его изучение с разных аспектов способствует исследованию глубинных уровней языка и выявлению особенностей его освоения. Исследование ментального лексикона индивида позволяет понять, как происходят процессы восприятия и анализа слов.

Комплексное изучение ментального лексикона требует рассмотрения языковых особенностей индивида. В данной статье ментальный лексикон индивида исследуется с помощью метода анкетирования. Целями опроса являются: выявление реакций людей на определённые слова посредством ассоциаций; определение наиболее частотных коллокаторов ключевого слова; анализ факторов, влияющих на ментальный лексикон индивида, на основе собранных ответов. Для этого была выбрана классификация возрастных групп, предложенная Г. Абрамовой, известной своими продуктивными трудами в области психологии развития, и на её основе были сформулированы вопросы для респондентов. В статье приводятся различные определения ментального лексикона, предложенные исследователями. Основные разделы работы включают: исследования, посвящённые ментальному лексикону индивида; анкетирование, направленное на выявление факторов влияния; анализ ответов; определение характеристик ментального лексикона индивида.

Ключевые слова: индивид, ментальный лексикон, когнитив, эмоционально-аффективная реакция, личностный фактор, внешний контекстуальный фактор.

D.K. BERGIBAYEVA, S.A. KENZHEGALIEV

Academician E.A. Buketov Karagandy University, Karagandy, Kazakhstan,

ZH.K. OMIRBEKOVA,

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

THE MENTAL LEXICON OF THE INDIVIDUAL

Annotation. The mental lexicon has become one of the key subjects of linguistic research in recent years. Studying it from different perspectives helps explore the deeper layers of language and identify the features of language acquisition. Research on an individual's mental lexicon provides insight into the processes of word perception and analysis.

A comprehensive study of the mental lexicon requires examining an individual's linguistic characteristics. This article investigates the mental lexicon of an individual using a survey method. The objectives of the survey include identifying people's reactions to specific words through associations,

determining the most frequently used collocates of a key word, and analyzing the factors influencing an individual's mental lexicon based on the collected responses. For this purpose, the classification of age groups proposed by G. Abramova, known for her influential work in developmental psychology, was chosen as a foundation for formulating questions for respondents. The article presents various definitions of the mental lexicon proposed by researchers. The main sections of the study include an overview of research on an individual's mental lexicon, a survey designed to identify influencing factors, an analysis of responses, and the determination of the characteristics of an individual's mental lexicon.

Keywords: individual, mental lexicon, cognitive, emotional-affective reaction, personal factor, external contextual factor.

References

1. Lee J., Chen H. The Interaction of Cognitive and Social Factors in Lexical Development. – Journal of Language and Social Psychology, 2018. – Vol. 37, № 1. – P. 45-60. DOI:10.1002/9780470561119.socpsy002036
2. Petrova M. The Role of Personal Lexicon in Intercultural Communication. – International Journal of Intercultural Relations, 2020. – Vol. 74. – P. 78-90. DOI:10.20896/saci.v7i3.524
3. Smith A., Johnson, B. The Dynamics of Lexical Growth in Cognitive and Cultural Contexts. – Cognitive Linguistics Today, 2019. – Vol. 52, № 3. – P. 112-128.
4. Williams M. Lexical Content and Intercultural Communication: A Synergetic Approach. – Intercultural Studies Quarterly, 2021. – Vol. 15, № 4. – P. 134-150.
5. Zalevskaya A. Vvedenie v psiholingvistika. – M.: Rosisk. god's. humanity. unt, 2007. – 560 s.
6. Krivko I. Spesifika sinonimicheskoi atraksii v leksikone individa: sinergeticheski podhod. – Kursk: Kurski gosudarstvennyi universit, 2010. – 35 s.
7. Ullman S. Semantic Universals. – L.: Prosvetshenie, 1975. – 279 c.
8. Lebedeva S. Blizos znachenia slov v individuálnom soznanii. – Tver, 2
9. Antsiferova L. Razvitie lichnosti i problemy gerontopsihologii. 2-e. – M.: RAN, 2006. – 512 s.
10. Abramova, G. Vozrastnaia psihologia : uchebnik dlä vuzov / G. S. Abramova. – M.: İurait, 2012. – 811 s.
11. Kenjeğaliev S. Tıldık tұлғаныñ söileu äreketi jäne leksikony // Qarağandy universitetinñ habarşysy. Filologia seriasy. №4. – 2021. – B. 67-76.
12. Jeksenova D., Sağyndyqūly B. Jeke tұлғаныñ ıs-äreketindegi komunikativtı qūzyrettiliktñ röli men mañyzy // Tıl jäne ädebiet: teoriasy men täjiribesı. №2. – 2023. – B. 53– 60.

Авторлар туралы мәлімет:

Біргебаева Динара Қалдыбекқызы – Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің докторанты, Қарағанды, Қазақстан.

Бергибаева Динара Калдыбекқызы – докторант Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан.

Bergibaeva Dinara Kaldybekkyzy – doctoral student Academician E.A. Buketov Karagandy University, Karagandy, Kazakhstan.

Кенжеғалиев Саян Ақылжанұлы – филология ғылымдарының кандидаты, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің қауымдастырылған профессоры, Қарағанды, Қазақстан.

Кенжеғалиев Саян Ақылжанович – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан.

Kenzhegalyev Sayan Akylzhanovich – candidate of Philological Sciences, associate professor, Academician E.A. Buketov Karagandy University, Karagandy, Kazakhstan.

Өмірбекова Жамиля Қалдыбекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті, Астана, Қазақстан.

Омирбекова Жамиля Калдыбекқызы – кандидат филологических наук, доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Omirbekova Zhamila Kaldybekkyzy – candidate of Philological Sciences, associate professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

*Қ.С. ЕРҒАЛИЕВ¹

Б.Ж. САРЫБАЕВА²

М.А. УАЙХАНОВА³

Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Павлодар, Қазақстан^{1,2}

Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан³

(e-mail: ergaliev1976@mail.ru¹, bayanjan73@mail.ru², mira.p2011@mail.ru³)

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ИНТЕРНЕТ-ТҮСІНДІРМЕЛЕРДЕГІ КӨРІНІСІ: ДӘСТҮР МЕН ЖАҒАШЫЛДЫҚ

Аңдатпа. Дәстүрлі мәдени құндылықтар мен заманауи технологиялардың қарқынды дамуының түйіскен тұсында халықтың тарихи-мәдени құндылықтарын бейнелейтін және тілдік санасында қалыптасатын лингвомәдени бірліктерді зерделеу қазіргі уақытта маңызды мәселе болып отыр. Бұл бірліктер халықтың дүниетанымын көрсетумен қатар, ұлттық бірегейлікті сақтап, мәдени дәстүрді жаңғыртуға үлес қосады. Лингвомәдени бірліктер ұлттық тіл мен мәдениеттің өзара байланысын айқындап, қоғамның мәдени және рухани өміріне зор ықпал етеді. Мақалада бүгінгі қазақстандық интернет-пайдаланушылардың түсіндірмелерінде ұшырасатын аталған лексемалар зерттеу нысанына алынып, жан-жақты қарастырылады. Ол сипаттау, баяндау, лингвомәдени тұрғыдан талдау әдіс-тәсілдері арқылы жүзеге асырылады. Нәтижесінде лингвомәдени компоненттерді қамтитын мысалдар семантикалық ерекшеліктеріне қарай мифологиялық, фразеологиялық, паремиологиялық, поэтикалық, тілек, бата түріндегі бірліктер мен діни және ұлттық-спецификалық сөздер (реалийлер) сынды параметрлерге жіктеледі. Бұл бірліктер қазақ лингвомәдениетінің құндылық бейнесін модельдейтін коммуниканттардың ұлттық санасын көрсетуге, қазақ халқының әлемдік бейнесін қайта жаңғыртуға ықпал етеді.

Кілт сөздер: ұлттық құндылық, интернет-түсіндірме, тілдік бірліктер, лингвомәдени компоненттер, әлемнің тілдік бейнесі.

Кіріспе. Тіл – халықтың мәдениеті мен санасының көрінісі, оның дүниетанымы туралы тұтас түсінік беретін құрал [1, 370]. Тіл – мәдениетті игерудің басты құралы, өйткені ол тек коммуникативтік қана емес, сонымен қатар кумулятивтік қызметті де атқарады. Сонымен қатар тіл тұжырымдамаларды қалыптастыру мен жүзеге асырудың негізгі әдісі [2], вербалды түрдегі мәдениеттің кілтті сөздері болып табылады [3, 162]. Тілдің бұл қызметі қоғамдық сана мен жеке тұлғаның мәдениеті арасындағы байланысты қамтамасыз етіп, этностың тарихи тәжірибесін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу үшін маңызды рөл атқарады. Әрбір тілде қалыптасқан сөздер мен тіркестер, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер халықтың дүниетанымын, құндылықтарын, моральдық және этикалық нормаларын көрсетеді. Тіл мәдениеттің маңызды элементі ретінде әлеуметтік құрылымдардың, дәстүрдің және ұлттың тарихи жадысы сақталуын қамтамасыз етеді.

Кез келген материалды аксиологиялық тұрғыдан талдау маңызды болып табылады. Себебі құндылық мәдениет концентраты саналады. Белгілі бір халықтың аксиологиялық бейнесін қарастыруда мәдениет өкілдерінің ұлттық санасының ерекшеліктері

айқындалады. Халық дүниетанымындағы өзгешеліктер, негізінен, қандай да бір құндылықтың жоқтығынан немесе бар болуынан емес, олардың иерархиясынан көрінеді [4, 38]. Тілдің лингвоаксиология саласы құндылықты үш түрлі әдіспен зерттейді. Олардың бірі – лингвомәдени концептілердің сипаттамасы. Аталған лексемаларды зерттеу тіл, сана мен мәдениетті өзара байланыста, бірлікте қарастыруға жол ашады [4, 75].

Тіл мен мәдениет бір-бірімен өте тығыз байланысты, сондықтан сөзжасамнан бастап мәтінге (дискурса, байланыс актілеріне, әлемнің құндылық бейнесіне) дейінгі тілдік бірліктер лингвомәдениеттану нысаны бола алады. В.В. Наумовтың пікірінше, ойлау мен психика, ұлттық мәдениеттің ерекшеліктері ұлттық тіл құрылымында, сондай-ақ оның тасымалдаушыларының сөзінде және мінез-құлқында айқын байқалады [5, 73]. Демек, тіл мен мәдениет сияқты тіл мен сана, тіл мен сөйлеу де – бір-бірімен байланысты ұғымдар.

Г.М. Әлімжановатілменсөйлеудіңлингвомәденибірліктерін– лингвокультуремаларды (тілдің (тілдік мағынаның) ғана емес, сонымен қатар тиісті белгімен ұсынылған мәдениеттің (тілден тыс мәдени мағынаның) сегменттерін қамтиды, яғни ол лингвистикалық және экстралингвистикалық мән-мағынаны да бойына жинақтайды) салыстырмалы аспектіде зерттей отырып, олардың келесі түрлерін ажыратады:

1) ұлттық болмыстың материалдық-фактологиялық бөлігін көрсететін лингвокультуремалар (ұлттық-спецификалық реалий сөздер, туыстық атаулар, антропонимдер, топонимдер, фразеологизмдер; түсті белгілейтін компоненттерді, киелі сандарды, ым-ишара семантикасын бойына жинақтаған соматикалық, анималистикалық, этнографиялық паремиялар; метафоралар, контекстік салыстырулар және т.б.);

2) ұлттық менталитетті көрсететін аксиологиялық сипаттағы лингвокультуремалар;

3) тілдік, мінез-құлықтық лингвокультуремалар (ритуалданған коммуникативтік жағдайлардағы сөйлеу әрекеттері, күнделікті қарым-қатынастағы сөйлеу мінез-құлқы, қарым-қатынастың вербалды және бейвербалды компоненттерінің ұлттық-мәдени шартты қатынастары, коммуникативтік тактикалар және т.б.).

Ғалым зерттеу барысында қазақ менталитетіне тән ұлттық ерекшеліктерді анықтап, оларды жіктеп көрсетеді:

- шығыс мәдениетіне тән концептілер: отбасы, ұрпақ, қонақжайлылық, ұзақ өмір, тату-тәтті өмір, өзара сыйластық, өзара түсіністік, төзімділік, қарапайымдылық, ата-аналарға ризашылық, ата-аналарға қамқорлық, ұрпақ тәрбиелеу;

- қазақ тілінде жасы үлкен адамға «аға», өзімен жасы бірдейге «құрдас», ал кішіге «іні» деп аталатын сөздердің прагматикалық пресуппозициясы басты ажыратушы күшке ие.;

- қазақта қарым-қатынастың кез келген түрі туыстық, жылы қатысымға негізделумен ерекшеленеді. Осыған орай қазақ тілінде бейтаныс адамдарға да вокатив қызметіндегі туыстық лингвомәдени аталымдар қолданылады [6, 22].

Д.К. Кшибековтің пайымдауынша, қиял, ертегілер, мақал-мәтелдер, мифология және даналық сөздер – бәрі де рухани мәдениетпен байланысты [7, 73]. Ғалым көшпелілердің (малшылардың) қиялы жақсы дамығанын, олар тапқыр, ойлау қабілеті жоғары болғанын, сөздерге, музыкаға, белгілерге және т.б. ден қойып, естігендерін ұмытпау үшін есте сақтау қабілеттерін шыңдап отыратынын айтады.

Мәтіндердің осы түрінің ішінде соңғы жылдары лингвистер тарапынан белсенді зерттеліп жүргендерге интернет-түсіндірмелерді жатқызуға болады. Мысалы, саяси мәтіндерге білдірілген интернет-түсіндірмелердегі виртуалды тілдік тұлғаны қарастыруға арналған М.В. Бецтің диссертациясында түсіндірмелерде бастапқы мәтіннің құндылық әлеуеті мен виртуалды тілдік тұлғаның аксиологиялық көзқарастарының байланысы зерттеледі [8, 6]. Оның айтуынша, жаңа интернет-технологиялар коммуникативтік процестерге түрлі мәдениет өкілдерінің қатысуына мүмкіндік туғызды. Бұл өзге тілді игеруге түрткі болғаны анық. Сондықтан билингвалды тілдік тұлғаның феноменін зерттеу өзекті болып табылады [8, 356].

И.В. Савельева да осы бағытта зерттеу жүргізіп жүргені белгілі. Ол мәтінді қабылдаудың вариативті стратегиялары (біртұтас және қарапайым) мен тактикаларын

және саяси интернет-түсіндірмелердегі виртуалды тілдік тұлғаның мәтін сөзжасамын қарастырады. Ол стратегиялар мәтіндік қызметтің сипатына белсенді ықпал ететін ішкі менталды үдерістермен айқындалатынын пайымдайды [9, 178]. Зерттеуші интернет-түсіндірме мәтіндеріндегі біртұтас және қарапайым стратегияларды байланыстыра отырып, виртуалды тілдік тұлғаның нақтылаушы, талдаушы, жинақтаушы сынды түрлерін (мәтін бейнесін) сипаттайды. Саяси лингвистика мен саяси лингвотұлғатану бағытындағы зерттеулерінде ол саяси оқиғалардың (интернет-түсіндірмелердің) интернет-талқылаудағы дискурстық өрісін бейкәсіби, қарапайым саяси дискурс ретінде қарастырады [9].

Байқағанымыздай, тілшілер тілдік тұлға лингвомәдениеттануды зерттеудің басты объектісі болып табылатынын айтады, себебі ол ақпаратты тасымалдаушы, ұлттық мұраны сақтаушы қызметті атқарады. Лингвомәдениеттану үшін, ең алдымен, тілдік тұлғаның қызметі қызықты, ол арқылы оның ұлттық мәдениетке қатыстылығы анықталады. Тілдік тұлға тілдік сана (ұжымдық және жеке) мен сөйлеу қызметі (мәтінді қабылдау және мәтін сөзжасамы) арасындағы байланыс болып есептеледі және белгілі бір халықтың тілдік табиғатын, тұрмыс-тіршілігін, дүниетанымын ашады. Әр адам – тек ана тілінің ғана емес, сонымен қатар оның мәдениетінің де тасымалдаушысы. Сондықтан ол ұлттық тілдік тұлға болып табылады.

Тілдік тұлғаны зерттеудің мәтінге негізделген тәсілі оның сөйлеу әрекетінің өніміне формальды, мазмұнды және функционалды тұрғыдан қарастырылған туынды мәтіндерге дериватологиялық талдауды қолдануды ұсынады. Кез келген мәтін ақпаратты тасымалдаушы қызмет атқарады, сол себепті зерттеуде туынды мәтіндер арқылы мәтіннің сөзжасамдық қызметін жүзеге асырудағы өзгерістер анықталады [10, 14; 11; 12].

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу барысында қазақстандық интернет-түсіндірме мәтіндерінен халықтың тарихи-мәдени құндылықтарын бейнелейтін және оның тілдік санасында қалыптасатын 300 лингвомәдени бірлік, яғни лакунизацияланған лексемалар (реалий, фразеологизм, паремия, діни лексика және т.б.) іріктеліп алынды. Олар семантикалық ерекшеліктеріне қарай мифологиялық, фразеологиялық, паремиологиялық, поэтикалық, тілек, бата түріндегі бірліктер мен діни және ұлттық-спецификалық сөздер (реалийлер) сынды параметрлерге жіктелді. Виртуалды кеңістіктегі аталған лингвомәдени бірліктер сипаттау, баяндау, лингвомәдени тұрғыдан талдау әдіс-тәсілдері арқылы зерделенді. Ол қазақ лингвомәдениетінің құндылық бейнесін модельдейтін коммуниканттардың ұлттық санасын көрсетуге, қазақ халқының әлемдік бейнесін қайта жаңғыртуға ықпал етті.

Талқылау мен бақылау. Интернет-түсіндірмелер қоғамның құндылық қатынастарын көрсететін маңызды мәдени компоненттердің алуан түрін қамтиды. Жұмыста олар семантикалық ерекшеліктеріне қарай мифологиялық, фразеологиялық, паремиологиялық, поэтикалық, тілек, бата түріндегі бірліктер мен діни және ұлттық-спецификалық сөздер (реалийлер) секілді параметрлер бойынша топтастырылды. Олай болса қазақстандық интернет-түсіндірмелерде кездесетін осы лексемаларды тереңірек талдалық.

1. Ұлттық-спецификалық бірліктер

Samuel_Langhorne_Clemens

Ты поучи свою жену баурсаки жарить, технарь хренов! Фантастики начитался поди про ядерные ракетные двигатели (Сен әйеліңді бауырсақ пісіруге үйрет, ақымақ технарь! Ядролық зымыран қозғалтқыштары туралы фантастика оқып алғасың ба – аударма біздікі). Бұл түсіндірме «ҰҚК ұлттық бейнемониторинг жүйесінің жұмыс ережелерін жариялады» [11] деген мақалаға қалдырылған. Мақалада ұлттық қауіпсіздік комитеті Ашық НҚА порталында ұлттық бейнемониторинг жүйесінің жұмыс істеу ережелерінің жобасын жасап, оны ашық талқылауға шығарды. Ұлттық бейнемониторинг жүйесі – ұлттық қауіпсіздік пен қоғамдық тәртіпті қамтамасыз ету мақсатында бейнемазмұнды жинау, өңдеу және сақтау міндеттерін атқаратын бағдарламалық және техникалық құралдардың кешені болып табылатын ақпараттық жүйе мәселесі қарастырылған.

Samuel_Langhorne_Clemens есімді түсіндірмеші өзінің сұхбаттасушысына жүгініп, оны сөгеді және мақалада тапсырыс берілген техникаға қатысты ақылсынбауды өтінеді. Бұл мысал алдыңғы түсіндірмеге жауап ретінде жазылған. *Сен әйеліңді бауырсақ пісіруге үйрет* деген түсіндірмеде қазақ халқының ұлттық тағамын білдіретін *бауырсақ* сынды маркерленген лингвомәдени лексема пайдаланылады. Қазақ дастарқанын бауырсақсыз елестету мүмкін емес: кез келген іс-шара осы ұннан жасалған ұлттық тағамды дайындаудан басталады. Әлбетте, *бауырсақ* интернет-түсіндірменің мәтін сөзжасамындағы құндылық белгісі болып табылады.

2. Тілек және бата түріндегі бірліктер

Аноним

«Бари жақсы болғай!! Елимиз аман, журттымыз тыныш болғай!! Аумин» [12].

Аноним лақап атты комментатордың мәтіні тілек, өсиет түрінде құрылған. Бұл туынды мәтінде қазақ халқының мәтін сөзжасамының ұлттық ерекшелігі көрсетілген: Сөздің мәнін түсінбеген адам, өз мәнін де түсінбейді, деп түсінген қазақ халқы дұрыс айтылған, даналыққа толы сөздерді құрмет тұтады. Ол кез келген бастаманы жақсы және ізгі тілектермен бастауға тырысады.

3. Паремнологиялық бірліктер

Мұхтар

Мәә, солай ма! Алма алма ағашынан алысқа ұзамайды деген осы да! Бәрі белгілі болды, *Нақпаевтың жер астынан шыққан жік сияқты неғып Нұр Отаннан Парламентке депутат болып бара жатыр десем. Оны акиматтан қуып шыққан жоқ па еді. Көкесі Байбек екен ғой* [13]. Интернет-түсіндірме мәтініндегі ұлттық ерекшелікті сипаттайтын элемент – **«Алма алма ағашынан алысқа ұзамайды»** [13] деген мақал. Ол көптеген халықтарға тән және жақсы тәрбиеленген ата-анадан жақсы ұрпақ дүниеге келеді, өседі деген мағынаны білдіреді. Атадан көрген ұл көкпаршы, анадан көрген қыз өрімші болады, мақал ұрпақтар арасындағы тәлім-тәрбиенің маңызды екенін байқатады. Мұндай ұстаным халықтың тәрбиелік құндылықтарын, ата-баба жолын жалғастыру қажеттілігін көрсетеді.

4 Фразеологиялық бірліктер

Гость

Мұғалімдерге енді врачтар қосылды. Күн көре алмай жүрсіңдер ме? Өз **қара бастарыңды** ойлап, **Ұрпақтарыңның тамырына балта шауып** жатырсыңдар. және оны жақсы біліп отырсыңдар. сонда сендердің *аттарың кім болады?* [14]. Көріп отырғанымыздай, комментатор бақылаушылар үшін әзірленген тест және жоғалған мандаттар туралы мақалаға берілген түсіндірмеде көпшіліктің назарын ассоциациялаған нысанға аудару үшін *күн көру* (өмір сүру деген мағына білдіреді), *қара бастарыңды* (өздеріңнің жеке мүдделеріңді), *тамырына балта шапты* (өмірде үлкен бір қателік істеу) сынды фразеологиялық бірліктерді қолданады. Комментатор сөзінің мазмұнды бөлігі ұлттық-спецификалық бірліктер – тұрақты тіркестермен белгіленген. Олар мазмұнды құндылықтармен қанықтырылады, осылайша белгілі бір эмоцияларды қалыптастырады, сезімдерді әрлендіреді, ал бұл адамдарды белгілі бір әрекеттерге итермелейді.

5. Мифологиялық бірліктер

Айсауле

Развите Казахстана напоминает мне «Ертостик») За 27 лет добились очень многого, у нас правильное направление, и быстрые шаги! (Қазақстанның дамуы маған «Ер Төстік» ертегісін еске түсіреді) 27 жылда біз көп жетістікке қол жеткіздік және дұрыс бағытта жылдам қадам жасап келеміз! – аударма біздікі). Интернет-түсіндірменің алғашқы бөлігіне назар аударатын болсақ, онда автор түпнұсқа мәтінде сипатталған оқиғалардың нәтижесін Ер Төстік халық ертегісіндегі басты кейіпкердің жетістіктерімен байланыстыратынын көреміз. Түсіндірмеде ертегі кейіпкерінің есімін қолдану кездейсоқ емес: қазіргі оқиғаны бағалау автордың мәдени және ұлттық түсініктерін ескере отырып беріледі.

Түсіндірме авторы халық ертегісі арқылы ел тәуелсіздіктің қысқа мерзімінде онда тұратын адамдар мен олардың бойында ертегі батырларына тән күштің арқасында

айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізгендігін жеткізеді. Сонымен қатар түсіндірмеде ұлттық-мәдени мұраның бір бөлігі болып табылатын халық ертегісі арқылы елдің дамуына баға беріледі. Тәуелсіздік кезеңінде біздің экономикамыз 25 есе өскені жайлы құрылым бастапқы мәтіннің мазмұны бұрмаланбай, тек сыртқы түрі өзгергенін аңғартып қоймайды, сондай-ақ мәтіннің сөзжасамдық әлеуетінің іске асырылғандығын көрсетеді. Өзгеріс сыртқы құрылымдар деңгейінде жүреді және модификациялық сипатта болады.

6. Діни бірліктер

Аноним

Шүкір елімізде қаншама өзге ұлт өкілдері өмір сүрсе де бірлігіміз жарасып жүр. Соның бір дәлелін мына суреттен де аңғаруға болады. Алла осы күнімізден айырмасын [15]. Түсіндірмеде автор Мемлекет басшысының Алматы облысына жасаған іссапарын баяндап, оқиғаға байланысты Құдайға жүгінеді. Бұл жағдайда түсіндірмеші бастапқы мәтін авторының пікірімен келіседі. Ол бастапқы мәтіннің мазмұнын сақтайды, дегенмен оның формальды-мазмұндық компоненттерін қайталамайды. Туынды мәтін мәтіндік стратегия мазмұнының көшірме тактикасы арқылы жасалады. Қазақ комментаторларының мәтін сөзжасамына Құдайдың есімін қолдану, мәтіндерді жасау барысында Алла Тағалаға деген сенім көрсету сияқты ортақ қасиет тән; бұл қазақ халқының өзіндік ұлттық ерекшелігі болса керек.

7. Поэтикалық бірліктер

Местный Гость

Айналайын, арда ұлым! Бергей балам! Жарадың! Қараңғы қазақ төріне, Өрмелеп шығып күн болдың. Сәттілік тілейміз, біз қолдаймыз! [16] Байқағанымыздай, интернет-түсіндірменің авторы өзінің көңіл күйін қазақтың ұлы ақыны Сұлтанмахмұт Торайғыровтың поэзиясынан алынған жолдар арқылы жеткізеді.

Қараңғы қазақ көгіне,

Өрмелеп шығып, күн болам!

Қараңғылықтың көгіне,

Күн болмағанда, кім болам? [17].

Ол «Шәкірт ойы» [17] өлеңінің алғашқы жолдарын өзгеріссіз келтіреді. **Местный Гость** лақап есімді комментатор осы өлең жолдарын қолдану арқылы Атырау облысының экс-әкімі беделін көтеруге тырысады, өйткені өлеңнің мазмұнында оны қазақ халқына көмек қолын беретін күнмен байланыстырады. Ол қазақ лингвомәдениетінің құндылық символы болып табылатын прецеденттік тұлғаның сөздерін пайдаланады. Өйткені Сұлтанмахмұт Торайғыров қазақ тарихында, әдебиетінде және санасында маңызды орын алады.

Нәтижелер. Лингвомәдени компоненттері бар интернет-түсіндірмелер мәтін сөзжасамының қандай жолымен өнімді жасалғандығын сандық есептеуден аңғаруға болады. 1-кестеде лингвомәдени бірліктер қолданылу жиілігі бойынша орналастырылған. Ұлттық-спецификалық бірліктер (реалийлер) ең жоғары көрсеткішке ие, өйткені ұлттық бірегейлікті көрсететін тұрмыстық заттар коммуниканттар тілінде өнімді қолданылады. Параметрлер ішінде поэтикалық бірліктер ең төмен көрсеткішті көрсетті, себебі коммуниканттардың барлығы бірдей өз ойын білдіруде поэтикалық бірліктерді пайдаланбайды. Лингвомәдени компоненттері бар интернет-түсіндірмелер төменде берілген бірінші кестеде айқын көрсетілген.

1-кесте – Лингвомәдени компоненттері бар интернет-түсіндірмелер

Лингвомәдени компоненттер	Түсіндірмелердің жалпы саны	Пайыздық мөлшері (%)
Ұлттық-спецификалық бірліктер (реалийлер)	68	22,7 %
Бата мен тілек түріндегі бірліктер	60	20 %
Паремиологиялық бірліктер	51	17 %
Фразеологиялық бірліктер	38	12,6 %
Мифологиялық бірліктер	35	11,7 %
Діни бірліктер	26	8,7 %
Поэтикалық бірліктер	22	7,3 %
Барлығы	300	100 %

Қорытынды. Дәстүрлі мәдени құндылықтар мен заманауи технологиялардың қарқынды дамуының түйіскен тұсында халықтың тарихи-мәдени құндылықтарын бейнелейтін және тілдік санасында қалыптасатын лингвомәдени бірліктерді зерделеу қазіргі уақытта маңызды мәселе болып отыр. Бұл бірліктер халықтың дүниетанымын көрсетумен қатар, ұлттық бірегейлікті сақтап, мәдени дәстүрді жаңғыртуға үлес қосады. Лингвомәдени бірліктер ұлттық тіл мен мәдениеттің өзара байланысын айқындап, қоғамның мәдени және рухани өміріне зор ықпал етеді.

Интернет-түсіндірме мәтіндерін лингвомәдениеттанымдық және лингвоперсонологиялық тұрғыдан талдау нәтижелері лингвомәдени компоненттері бар тілдік деректерді семантикалық ерекшеліктеріне қарай жіктеуге мүмкіндік берді. Бұл компоненттер мифологиялық, фразеологиялық, паремиологиялық, поэтикалық, тілек, бата түріндегі бірліктер, сондай-ақ діни және ұлттық-спецификалық сөздер (реалийлер) ретінде қарастырылды. Мұндай жіктеу тілдік деректердің терең мағынасы мен мәдени контекстін ашуға, оларды ұлттық мәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде түсінуге мүмкіндік береді.

Лингвомәдени компоненттердің бұл бірліктері қазақ лингвомәдениетінің құндылық бейнесін модельдейді, коммуниканттардың ұлттық санасын көрсетеді, қазақ халқының әлемдік бейнесін қайта жаңғыртуға ықпал етеді. Өйткені олар тек тілдік емес, сондай-ақ ұлттық мәдениет пен дүниетанымның да айнасы болып табылады. Осылайша, интернет-түсіндірмелерде кездесетін лингвомәдени бірліктер халықтың рухани құндылықтары мен ұлттық ерекшеліктерін сақтауға, жаңғыртуға және таратуға қызмет етеді. Бұл зерттеу ұлттық мәдениеттің қазіргі заманғы ақпараттық кеңістікте қалай бейнеленетінін түсінуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию: пер с нем. / В. фон Гумбольдт / общ. ред. Г. В. Рамишвили. – М.: ОАО ИГ Прогресс, 2000. – 400 с.
2. Самситова Л. Х. Культурный концепт как лингвокультурный феномен // Вестник Башкирского университета. №3. –1. – 2011. – С. 1045–1048.
3. Минский М. Фреймы для представления знаний. – М.: Наука, 1979. – 154 с.
4. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – М.: Гнозис, 2004. – 390 с.
5. Наумов В.В. Лингвистическая идентификация личности. Изд. 2-ое, стереотипное. – М.: КомКнига, 2007. – С. 154–240.
6. Алимжанова Г.М. Сопоставительная лингвокультурология: сущность, принципы, единицы: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Алматы: 2010. – 46 с.

7. Кшибеков Д. К. Истоки ментальности казахов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 204 с.
8. Бец М. В. Аксиологическая соотнесенность текста информации-онно-аналитической статьи и комментария в виртуальном пространстве Рунета: дис. ... канд. филол. наук. – Кемерово: Кемеровский гос. ун-т, 2013. – 189 с.
9. Савельева И.В. Вариативность стратегий текстовосприятия и текстопорождения: лингвоперсонологический аспект (на материале текстов политических интернет-комментариев): дис. ... канд. филол. наук. – Кемерово, 2013. – 251 с.
10. Мельник Н. В. Деривация русского текста: лингвистические и персо-нологические аспекты: монография / Н. В. Мельник. – М.: Ленанд, 2014. – 280 с.
11. Ергалиева С. Ж., Асанбаева Е. Б., Сахариева А. Ж. Текст политического интернет-комментария как объект виртуальной культуры: лингвоаксиологический анализ // Вестник Карагандинского университета. № 1. – Караганда, 2022. – С. 62–68. DOI: <https://doi.org/10.31489/2022ph1/62-68>
12. Yergaliyev K.S., Sarybayeva B.Zh., Melnik N.V., Uaikhanova M.A., Assanbayeva E.B. Exploring the New Role of Mythologems in Shaping National Identity and Digital Discourse in Kazakhstani Communications // International Journal of Society, Culture & Language, 2024. – 12 (3). – P. 224–240. DOI:10.22034/ijsc.2024.2043142.3740
13. Садешов А. КНБ обнаружил правила работы национальной системы видеомониторинга. URL: <https://www.nur.kz/politics/kazakhstan/1867421-knb-obnarodoval-pravila-raboty-nacionalnoj-sistemy-videomonitoringa/>
14. Хайруллина Н. Тест для наблюдателей и пропавшие мандаты. URL: <https://azh.kz/ru/news/view/73518>
15. Хайруллина Н. Байбек и ПЦР-тест. URL: <https://azh.kz/ru/news/view/73205>
16. Майтанов А. Зачем в Атырау приезжал помощник президента? URL: <https://azh.kz/ru/news/view/72684>
17. Бергей Рыскалиев и Макс Бокаев попали в отчет госдепа США. URL: <https://azh.kz/ru/news/view/75559>
18. Экс-аким Атырау Алимухаммед Куттумуратулы стал замом Ногаева. URL: <https://azh.kz/ru/news/view/80718>
19. Торайғыров С. Шәкірт ойы. URL: <https://bilim-all.kz/olen/919-SHakirt-oiy>

Қ.С. ЕРГАЛИЕВ, Б.Ж. САРЫБАЕВА, М.А. УАЙХАНОВА

НАО Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, Павлодар, Казахстан
НАО Торайғыров университет, Павлодар, Казахстан

ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ИНТЕРНЕТ-КОММЕНТАРИЯХ: ТРАДИЦИИ И НОВАТОРСТВО

На стыке традиционных культурных ценностей и стремительного развития современных технологий в настоящее время важной задачей является изучение лингвокультурных единиц, которые отражают историко-культурные ценности народа и формируются в его языковом сознании. Эти единицы не только показывают мировоззрение народа, но и способствуют сохранению национальной идентичности и возрождению культурных традиций. Лингвокультурные единицы определяют взаимосвязь национального языка и культуры, оказывая значительное влияние на культурную и духовную жизнь общества. В статье рассматриваются лексемы, встречающиеся в комментариях современных казахстанских интернет-пользователей, которые становятся объектом исследования и анализируются с разных сторон. Анализ проводится с использованием методов описания, повествования и лингвокультурного анализа. В результате лексемы, содержащие лингвокультурные компоненты, классифицируются по семантическим особенностям в такие параметры, как мифологические, фразеологические, паремиологические, поэтические единицы, а также выражения в форме пожеланий, бата (благословений), религиозные и национально-специфические слова (реалии). Данные единицы способствуют отражению национального сознания коммуникантов,

моделированию ценностного образа казахской лингвокультуры, реконструкции образа мира казахского народа.

Ключевые слова: национальные ценности, интернет-комментарий, языковые единицы, лингвокультурные компоненты, языковая картина мира.

K.S. YERGALIYEV, B.ZH. SARYBAYEVA, M.A. UAIKHANOVA

Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan
Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan

REFLECTION OF NATIONAL VALUES IN INTERNET COMMENTS: TRADITIONS AND INNOVATION

Annotation. At the intersection of traditional cultural values and the rapid development of modern technologies, an important task at present is the study of linguocultural units that reflect the historical and cultural values of the people and are formed in their linguistic consciousness. These units not only reflect the worldview of the people but also contribute to the preservation of national identity and the revival of cultural traditions. Linguocultural units determine the relationship between the national language and culture, exerting a significant influence on the cultural and spiritual life of society. The article examines lexemes found in the comments of modern Kazakhstani internet users, which become the object of research and are analyzed from various perspectives. The analysis is carried out using the methods of description, narration and linguocultural analysis. As a result, lexemes containing linguocultural components are classified by semantic features into such parameters as mythological, phraseological, paremiological, poetic units, as well as expressions in the form of wishes, bata (blessings), religious and nationally specific words (realia). These units contribute to reflecting the national consciousness of communicants, modeling the value image of Kazakh linguistic culture, and reconstructing the world image of the Kazakh people.

Keywords: national values, Internet commentary, language units, linguacultural components, linguistic picture of the world.

References

1. Gumbol'dt V. Fon. Izbrannye trudy po jazykoznaniju: per s nem. / V. fon Gumbol'dt / obshh. red. G. V. Ramishvili. – M.: OAO IG Progress, 2000. – 400 s.
2. Samsitova L. H. Kul'turnyj koncept kak lingvokul'turnyj fenomen // Vestnik Bashkirskogo universiteta. – №3–1. – 2011. – S. 1045–1048.
3. Minskij M. Frejmy dlja predstavlenija znaniy. – M.: Nauka, 1979. – 154 s.
4. Karasik V. I. Jazykovej krug: lichnost', koncepty, diskurs / V. I. Karasik. – M.: Gnozis, 2004. – 390 s.
5. Naumov V. V. Lingvisticheskaja identifikacija lichnosti. Izd. 2-oe, stereotipnoe. – M.: KomKniga, 2007. – S. 154–240.
6. Alimzhanova G. M. Sopotavitel'naja lingvokul'turologija: sushhnost', principy, edinicy: avtoref. dis. ... d-ra filol. nauk. – Almaty, 2010. – 46 s.
7. Kshibekov D. K. Istoki mental'nosti kazahov. – Almaty: Dajk-Press, 2006. – 204 s.
8. Bec M. V. Aksiologicheskaja sootnesennost' teksta informacii-onno-analiticheskoy stat'i i kommentarija v virtual'nom prostranstve Runeta : dis. ... kand. filol. nauk. – Kemerovo: Kemerovskij gos. un-t, 2013. – 189 s.
9. Savel'eva I. V. Variativnost' strategij tekstovosprijatija i tekstoporozhdenija: lingvopersonologicheskij aspekt (na materiale tekstov politicheskikh internet-kommentarijev): dis. ... kand. filol. nauk. – Kemerovo, 2013. – 251 s.
10. Mel'nik N. V. Derivacija russkogo teksta: Lingvisticheskie i perso-nologicheskie aspekty: monografija / N. V. Mel'nik. – M.: Lenand, 2014. – 280 s.

11. Yergaliyeva S. Zh., Asanbaeva E. B., Sahariev A. Zh. Tekst politicheskogo internet-kommentariya kak ob#ekt virtual'noj kul'tury: lingvoaksiologicheskij analiz // Vestnik Karagandinskogo universiteta. № 1. – Karaganda, 2022. – S. 62–68 URL: <https://doi.org/10.31489/2022ph1/62-68>
12. Yergaliyev K. S., Sarybayeva B. Zh., Melnik N. V., Uaikhanova M. A., Assanbayeva E. B. Exploring the New Role of Mythologems in Shaping National Identity and Digital Discourse in Kazakhstani Communications // International Journal of Society, Culture & Language, 2024. – 12 (3). – P. 224–240. DOI: 10.22034/ijsc.2024.2043142.3740
13. Sadeshov A. KNB obnarodoval pravila raboty nacional'noj sistemy vi-deomonitoringa. URL: <https://www.nur.kz/politics/kazakhstan/1867421- knb-obnarodoval-pravila-raboty-nacionalnoj-sistemy-videomonitoringa/>
14. Hajrullina N. Test dlja nabljudatelej i propavshie mandaty. URL: <https://azh.kz/ru/news/view/73518>
15. Hajrullina N. Bajbek i PCR-test. URL: <https://azh.kz/ru/news/view/73205>
16. Majtanov A. Zachem v Atyrau priezzhal pomoshhnik prezidenta? AqJaiyq URL: <https://azh.kz/ru/news/view/72684>
17. Bergej Ryskaliev i Maks Bokaev popali v otchjot gosdepa SShA. URL: <https://azh.kz/ru/news/view/75559>
18. Jeks-akim Atyrau Alimuhammed Kuttumuratuly stal zamom Nogaeva URL: <https://azh.kz/ru/news/view/80718>
19. Toraiğyrov S. Şakırt oiy. URL: <https://bilim-all.kz/olen/919-SHakirt-oiy>

Авторлар туралы мәлімет:

Ерғалиев Қуаныш Советұлы – филология ғылымдарының кандидаты, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің профессоры, Павлодар, Қазақстан.

Ерғалиев Қуаныш Советұлы – кандидат филологических наук, профессор Павлодарского педагогического университета имени А. Марғулана, Павлодар, Казахстан.

Yergaliyev Kuanysh Sovetuly – candidate of philology, Professor of Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan.

Сарыбаева Баян Жұмашқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің доценті, Павлодар, Қазақстан.

Сарыбаева Баян Жумашевна – кандидат филологических наук, доцент Павлодарского педагогического университета имени А. Марғулана, Павлодар, Казахстан.

Sarybayeva Bayan Zhumashevna – candidate of philology, Associate Professor of Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan.

Уайханова Меруерт Асетқызы – философия докторы (PhD), Торайғыров университетінің қауымдастырылған профессоры, Павлодар, Қазақстан.

Уайханова Меруерт Асетовна – доктор философии (PhD), ассоциированный профессор Торайғыров университета, Павлодар, Қазақстан.

Meruyert Assetovna Uaikhanova – doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of Toraiğyrov University, Pavlodar, Kazakhstan.

*А.Т. КЕМБАЕВА¹ О.С. ЖҰБАЙ² М.Н. ЖАКИПОВА³ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан^{1,2}Алматы технологиялық университеті, Алматы, Қазақстан³(e-mail: kembaeva_ainur@mail.ru¹, aim-ornai@mail.ru², miranur69@mail.ru³)

ТІЛДІК ТҰЛҒА ДИСКУРСЫНДАҒЫ КОГЕЗИЯ МЕН РЕТРОСПЕКЦИЯ ТӘСІЛДЕРІ

Аңдатпа. Зерттеу жұмысында тілдік тұлға дискурсындағы когезия мен ретроспекция тәсілдері және олардың мәтіндегі көрінісі, логикалық, лексикалық, грамматикалық, синтаксистік тұтастық пен байланысқа әсері, оқырманның мәтін мазмұны мен тілдік бірліктердің семантикалық мәнін, автордың түпкі идеясын қабылдауындағы нақтылық мәселесі анықталды. Зерттеуде когезия мен ретроспекция тәсілдерінің көрінісін анықтау мақсатында қаламгер Шерхан Мұртазаның көркем және публицистикалық дискурстары мысалға алынды. Нақты мәтіндердегі аталған тәсілдерді талдау және олардың тұтас мәтін ішіндегі атқаратын қызметтерін тану үшін мысалдарды іріктеу, жинақтау және бақылау, синтездеу, лексикалық анализ, салыстыру әдістері жүзеге асырылды.

Когезия және ретроспекция тәсілдерінің тілдік тұлға дискурсындағы көрінісін дәлелді мысалдарға сай анықтау теориялық тұжырымдардың практикалық тұрғыдағы қолданысын тану, аталған тәсілдердің мәтіндегі жүзеге асу формалары мен грамматикалық бірліктерге жіктелуін саралау, когезия мен ретроспекцияның ұқсас белгілерін және ерекшеліктерін нақты мәтіндер негізінде айқындау, олардың қолданылу жиілігін және ішкі формалары мен бөліністерін тану нәтижелеріне қол жеткізілді.

Зерттеу барысында алынған нәтижелер жұмыстың теориялық және практикалық маңыздылығын нақтылады. Берілген тақырып аясындағы зерттеулердің теориялық тұжырымдары талданды. Мысалға алынған қаламгер шығармалары мәтіндерінің жасалуындағы когезия мен ретроспекция тәсілдерін бақылау арқылы автордың түпкі ойының мазмұны мен семантикалық реңкі, формасы, мәтін ішіндегі логикалық тұтастығы түрлі тілдік бірліктер ішінен іріктеліп, тілдік тұлға дискурсының толық мәнін ашудағы шешуші рөлі талданды.

Түйін сөздер: тілдік тұлға, дискурс, когезия, ретроспекция, коллокация, мәтін, лингвистика.

Кіріспе. «Тілдік тұлға» ұғымын алғаш 1930 жылы «Көркем проза туралы» еңбегінде ғалым В.В. Виноградовтың қолданғанын білеміз [1]. Тілдік тұлға – мәтінде тіл арқылы көрініс табатын тұлға, яғни автор болса, оның дискурсы автор жазған мәтін дискурсымен байланысты анықталады. Тілдік тұлға – нақты тіл иесі және ол сол тілді түсінуге қабілетті, сол тілде мәтін тудыра алатын, оны жеткізе алатын тұлға. Тілдік тұлға дискурсында орын алған түрлі әдіс-тәсілдер, астарлы мән, дискурстың мазмұндық және құрылымдық сипаты, стилі мен өзектілігі тілдік тұлғаның тілі мен діліне, ұлттық дүниетанымымен, ұлттық таным-салтымен тығыз бірлікте болады. Тілдік тұлға дискурсы көркем мәтіндер мен өзге де публицистикалық, ғылыми мәтіндерде көрініс табады. Дегенмен тілдік тұлға дискурсын тану және зерттеу үшін көркем мәтінге жүгіну оң нәтижеге жеткізеді. Сондықтан зерттеу

жұмысында қаламгер Шерхан Мұртазаның көркем шығармалары және публицистикалық мәтіндері негізге алынды.

Лингвистикада мәтіндегі авторлық ойды және терең мағынаны интерпретация жасау мақсатында *когезия* термині пайдаланылады. Қазіргі лингвистикада антропоцентризм мен функционалдық бағытта бұл термин дискурсты талдауда қолданылады [2]. Сондай-ақ когезияның тілдік тұлға дискурсындағы ақпаратты анықтамайтынын, керісінше ол мәтіннің ұйымдастырылу сипатын семантикалық біртұтастықта анықтайтынын назарға алған дұрыс.

Аталған талдау тәсілінің қатарында *ретроспекцияны* да қарастырған жөн. Себебі ретроспекция – мәтіннің грамматикалық категориясы, әрі ол мәтінді оқыған оқырман мен мазмұнды, нақты ақпаратты байланыстыратын тілдік өрнек формаларын бірлікте қарастырады. Сондай-ақ ретроспекция, әсіресе, көркем мәтін ішінде өткенге сілтеме жасау, оқырманға кейіпкерлер әрекеттерінің мотивтерін түсіндіруді жүзеге асырады. Демек тілдік тұлға дискурсын когезия мен ретроспекция тәсілдері негізінде талдау авторлық түпкі ойды анықтауға, мәтін мазмұнын толық түсінуге, мәтіндегі ұлттық мәдениет аспектілерін тануға мүмкіндік береді.

Зерттеу жұмысында аталған когезия мен ретроспекция тәсілдері арқылы Шерхан Мұртаза шығармашылығындағы тілдік тұлға дискурсының негізгі сипаттамалары анықталды. Сонымен қатар ретроспекциялық тәсіл негізінде тілдік дискурстағы ойдың немесе оқиғаның қайталануы, баяндау тәсілін баяулату нәтижесіндегі мәтінде берілген фактілер мен авторлық идеялардың қайта танылуы секілді аспектілері қаралды. Бұл – қазіргі лингвисттер үшін белсенді зерттеу объектісіне айналып отыр. Тілдік тұлға дискурсындағы когезия мен ретроспекция тәсілдері арқылы мәтіндегі тілдік қолданыстың ерекшелігін анықтауға жол ашылады. Сондықтан Шерхан Мұртаза шығармаларының мәтінін мысалға алып, аталмыш лингвистикалық тәсілдердің қолданысын практикалық тұрғыда дәлелдеу – зерттеу жұмысының практикалық мәнін толықтырады.

Тілдік тұлға, тілдік тұлға дискурсы, когезия және ретроспекция тәсілдері туралы лингвистика саласында зерттеу жұмыстарын жүргізген шетелдік және отандық ғалым-зерттеушілердің теориялық тұжырымдары мен талдаулары зерттеуде аталған мәселенің өзектілігін нақтылайды. Мысалы осы тақырып аясындағы М.Г. Меркулованың [3], Ю.Н. Карауловтың [4], Л.П. Тарнаеваның [5], Ш. Құрманбайұлы мен Ж. Жұмбаеваның [6], Д. Е. Капанова мен Е.Б. Тяжинаның [7], В.Н. Jacob пен В.Р. Jordan-ның [8] зерттеу мақалаларында тілдік тұлға мен дискурс мәселесі, лингвистикадағы когезия мен ретроспекция тәсілдері және оларды көркем шығарма мәтінін талдауда қолдану негіздерін анықтап, ғылыми тұжырымдар жасаған. Мұндай зерттеу жұмыстары берілген зерттеу тақырыбының теориялық маңызын ашуда маңызды рөл атқарады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысында тілдік тұлға дискурсындағы когезия мен ретроспекция тәсілдерінің қолданылу сипатын анықтау мақсатында нақты мәтінмен жұмыс жасалды. Мысал ретінде жазушы Шерхан Мұртазаның көркем және публицистикалық дискурстары назарға алынып, мәтіндердің нақты тармақтарынан дәлелді мысалдар берілді және талданды. Бұл мақсатты орындау үшін зерттеуде мәтіндерді жинақтау, бақылау, лексикалық және семантикалық анализ, синтездеу, іріктеу әдістері қолданылды. Тілдік тұлға дискурсындағы аталмыш лингвистикалық тәсілдердің қолданылу сипаты мен авторлық мақсат, мәтін мазмұнындағы ұлттық тіл ерекшелігі мен ұлттық әдет, салт-сана, таным, дүниеге көзқарас, этникалық айшықтардың анық байқалуы мәселелерінің дәйекті мазмұны анықталды. Автор мәтіндерінің тақырыптық және стильдік ерекшелігіне сай ондағы когезия мен ретроспекция тәсілдерінің орын алу жиілігі сараланды. Осы бағытта тілдік дискурстағы аталған екі лингвистикалық тәсілдің мәтін мазмұны мен құрылымына, авторлық түпкі идеяға әсерін зерттеу барысында салыстырмалы талдау әдісі жүзеге асырылды.

Талқылау мен бақылау. Тілдік дискурстағы когезия тәсілінің көрінісін анықтау үшін лингвистикадағы *когеренттік* ұғымын толық тану маңызды. Тілдік тұлға дискурсындағы

когеренттік – дискурстың бөлімдерін оқырманға автор ойы тұрғысынан барынша түсінікті ету үшін қызмет атқарады, яғни прагматикалық тұрғыда жүзеге асырылады. Мұнда тілдік тұлға дискурсының ішкі, құрылымдық, сондай-ақ сыртқы, прагматикалық байланысы маңызды рөл атқарады. Когезия – әдеби-көркем мәтіннің немесе кез келген мәтіндік және ауызша туындының бүтіндігін, мәтін ішіндегі байланысты білдіреді. Ағылшын тіліндегі когезияны зерттеуге арнаған жұмысында М.А.К. Хэллдеймен Р. Хасанмынадай тұжырымға келген: «Когезия – мәтін аясында жүзеге асатын және оны мәтін ретінде анықтайтын мән элементтері» [9, 109]. Сондай-ақ ғалымдардың зерттеу еңбегінде дискурстың құрылымдық-грамматикалық байланысын анықтайтын тілдік қатынастардың бес түрлі аспектісі қарастырылады. Олар: көрсеткіштік және салыстырмалы анықтама; атау мен етістіктің және предикативті топтың субституциясы, атау мен етістіктің және предикативті топтың эллипсисі; мәтіннің алуан бөліктерінің байланысын, жалпы қатынасты білдіретін мәнделс сөздер мен өзге де коннекторлар; сонымен қатар, іргелес тармақтардағы лексикалық бірліктерді қайталау негізінде қол жеткізілетін лексикалық когезияның өзі бір сөзді немесе бастапқы сөздің лексикалық баламасын, жаңа ұғымдары қайталау, коллокация және т.б. аспектіде жүзеге асады [9, 109]. Демек тілдік тұлға дискурсындағы когезияның қатынасы екі немесе одан да көп мәтін элементтерінің құрылымнан тыс өзара байланыста көрінеді. Тілдік тұлға дискурсындағы когезия тәсілінің көрінісін анықтау үшін туындыгер Шерхан Мұртазаның көркем және публицистикалық мәтіндеріндегі нақты мысалдарға назар аударсақ. Қаламгер шығармаларынан лексикалық когезияның екі түрін де жиі кездестіреміз. Тілдік тұлға дискурсында көрініс табатын лексикалық когезия тілдің лексикалық жүйесін қолданады. Яғни лексикалық деңгейде біз мәтіннің құрылуын және мазмұндылығын лексикалық деңгейде бақылай аламыз. Тілдік тұлға дискурсында, әсіресе, лексикалық, морфологиялық қайталау түрлері жиі кездеседі. Сондай-ақ мәтіннің лексикалық ұйымдастырылуында қыстырма, қаратпа сөздердің, одағайдың, жалғаспалы байланыс, сұрау шылауларының, сілтеу, сұрау есімдіктерінің, т.б. орын алуы, екі сөйлем арасындағы байланыста, екіншісінің бірінші сөйлем мазмұнына икемделуі секілді түрлі когезиялық тәсілге тән көріністерді аңғарамыз. Демек, когезия тәсілі арқылы құрылған тілдік тұлға дискурсының формалды-грамматикалық, логикалық байланысын, мәтін элементтерінің грамматикалық байланысын анықтаймыз.

Шерхан Мұртазаның «Айқайлап айтқан сөз» шығармасындағы: «О, айтағын ой мол», «Е, неге?», «Ей, бейкүнә ұрпағым!», «...о, шіркін, қанша қаржы үнемделер еді, ә!» [10, 46] деген тармақтардағы одағайлардың қолданылуы мәтін ішіндегі логикалық байланысты білдіріп тұр. Тілдік тұлға дискурсында мұндай когезия тәсілінің жүзеге асуы байланыстың логикалық сипатын ашуымен қатар, автор ойының эмоциялық мәнін де ашық аңғартады. «Қаңтарулы қазанат» атты естелік-эссесіндегі: *...біздің пайымдауда, жазушы бұл белгілі мақалдарды блокнотқа бекер түсірмеген; ...менің байқауымша, сұлу әйелді ит қаппайды* [10, 64] тармақтардағы қыстырма сөздер мәтін аясында жүзеге асатын оқиғалар мен автордың пікірінің байланысын білдіреді және қозғалған түпкі идеяны алға тарту, оған автор тұрғысынан, мәтін ішілік кейіпкер ойы тұрғысынан әрекет жасауды көрсетеді. Бұл мәтін ішіндегі грамматикалық байланысты ғана емес, сөйлемдер арасындағы логикалық тізбекті байланысты да сақтап тұрған элементтер саналады.

Когезия тәсілінің белсенді қолданысын қаламгердің көркем шығармаларынан жиі кездестіруге болады. Мысалы когезия тәсілінде қолданылатын мәтін ішіндегі элементтердің, логикалық байланыстың негізін құрайтын, байланыстың формалды-логикалық түрі ретінде қарастырылатын қаратпа элементтер жиынтығын көп кездестіреміз. Ол, әсіресе, кейіпкерлер диалогында белсенді көрініс табады. Шерхан Мұртазаның «Сол бір күз» әңгімесіндегі: *Иә, жігіт, – деді судай қазақша..; Ағатай, қамытты қайтып бер; Арба тоқтап қалады, ағатай!* [11, 5], «Айырбас» әңгімесіндегі: *Айша-ау, мен келгенше Майлыаяққа жуынды беріп тұр; Пстой, киргизенок!; Бала, кітапқа айырбастайсың ба?; Е, шырақ, Боранды базарды көшіріп келе жатқандай ендігесің ғой..; Сабының екеу-ақ қой-ей, Барсхан?; Не болды, байгүс-ау?* [11, 9] деген тармақтардағы қаратпа сөздер мәтін ішіндегі оқиға

мазмұнын ғана емес, тілдік тұлға дискурсындағы логикалық байланысты грамматикалық форма негізінде құрып тұрғаны байқалады. Автор кейіпкерлер диалогын тілдік қарым-қатынастың дискурстық формасы ретінде ұсынып тұр. Демек ондағы логикалық байланыс, әрине, кейіпкерлер арасындағы диалог мазмұнының өзара формалық және грамматикалық байланысына, мәтін элементтерінің біртұтастығына сай жүзеге асқан.

«Ұзақ командировка» әңгімесінде автордың тілдік қолданысындағы сұраулық шылаулары мен сұрау және сілтеу есімдіктері, жалғаспалы байланыс шылаулары сөйлемдер арасындағы colloкацияны, мәтін ішілік байланысты біріздендіріп тұр. Мәтін элементтерінің грамматикалық байланысы аталмыш элементтер негізінде анықталады. Мысалы: *Соны растағандай..; ...әлгі басты әрең көтеріп; ...ықыластана күледі де, ..; ...соны да түсінбейсің бе?; ...отырған баладан айналып кетпейсің бе; ...салмақтап көрді де, өзіме қайтарып берді; ...қарыса ма жағың сенің?; Нұрлан, сен білмеуші ме едің..; Солай ма, мама?; Қытығың келе ме сенің?* [11, 33] секілді мәтін ішіндегі автор ойының мазмұндық байланысын бір жүйеге топтастырып, оның грамматикалық жігін құрап тұр. Мұндай бірліктер мәтін ішіндегі сөйлемдердің өзара байланысын, бір ойдың екінші оймен жалғасуын, автордың дискурсындағы эмоциясы мен ішкі ойын анықтайды. Когезияға тән аталмыш грамматикалық бірізділік пен аталған тәсілдерсіз тілдік тұлға дискурсының біртұтас мазмұны құралмайтынын да ескергеніміз дұрыс. Яғни тілдік тұлға дискурсындағы когезия тәсілінің атқаратын қызметі орасан зор. Мәтінде қолданылатын түрлі фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік бірліктердің реттілігі, автор ойын ашудағы, тұтас мазмұнды жеткізудегі қызметі, әуелгі компонент пен кейінгі компоненттердің логикалық байланысын сақтап тұруы – когезиялық тәсілдің басты қағидасы.

Когезия тәсілінде орын алатын аталмыш элементтік бірліктер қолданысымен қатар тілдік тұлға дискурсындағы лексикалық когезияның орны да ерекше екені анық. Себебі көркем шығармадағы логикалық қайталаулар мен мәтін бірліктерінің өзара мән-мазмұндық байланысы осы лексикалық когезия тәсілінің еншісінде.

Шерхан Мұртазаның «Айға шағылған найза» шығармасындағы мына тармақтарға назар аударсақ: *...бақытқа орай аман-есен елге қайтты көкірегі жырға толып қайтты* [10, 24] немесе *айрықша мән беріп, ден қойғандығында* [10, 24] деген жолдардағы когезияға тән сөзді және сөздің лексикалық баламасын қайталау амал қолданылып тұрғанын байқаймыз. Демек тілдік тұлға дискурсында берілген ойдың растығын дәлелдеу мақсатында және оқырманның да ол фактіге сенуі үшін автор бірінші сөйлемдегі пікірді кейінгі сөйлемде растай отырып, айтылған ойдың байланысын көрсетіп тұр. Ал екінші мысалдағы *мән беріп, ден қойғандығында* деген лексикалық бірліктердің баламаларының қайталануы лексикалық когезиядағы colloкация формасын білдіріп тұр. Себебі мұндағы сөз тіркестерінің синтаксистік және семантикалық бірлігі бірінші компоненттегі мазмұнның екінші компонентке әсерін көрсетеді. Яғни автор қолданған екінші сөз тіркесі біріншісінің мәніне сай таңдалып тұр. Бұл әдіс ойды бекіту мақсатын жүзеге асырып тұр.

Қаламгердің «Нөсер» шығармасындағы: *Самолет таңғы бесте ұшады. Аэропортқа самолет ұшардан бір сағат бұрын жету керек* Бұл үшін *түнгі үште* ұйқыдан тұрып, жолға шықпаса болмайды. *Түнгі үште аэропортқа экспресстен* басқа көлік жүрмейді. *Экспресстен қалып қоймау керек»* немесе *«...жол жүретіні есіне сап ете қалып, сағатқа* қарады. *...кішкентай қоңыраулы сағаттың* фосфорлы жасыл тілі..; *Бұл жылдың бір күнінен бір күні жақсы еді. Ал енді осылардың бәрінен ерекше бір күннің жақындап қалғанын сезді..; сондай-ақ ...көшелер жап-жарық. ...Көшенің ұзына бойына тізілген светофорлар* *Көше бойы біресе жап-жасыл моншақ тағынады..; светофорлар* қалғып кетпей, қалтқысыз жұмыс істеп тұр. *арықты қуалай аққан салқын су светофорға бағынбайды* [11, 36] деп берілген мәтін ішіндегі логикалық байланыс бірінші сөйлем компонентіндегі лексикалық бірліктің екіншісінде сол қалпында қайталануы арқылы бір ойдың толық мәтін барысында жалғасып жатқанын, автор ойының тізбегін білдіріп, бірінші сөйлемнің екіншісіне мағыналық әсерін анықтап тұр. Әр мысалдағы екінші және үшінші компонентте қайталанған бірліктер бірінші сөйлем мәніне тәуелді және оны толықтыру, дискурсты дамыту мақсатында

қолданылған. Алғашқы компоненттегі лексикалық бірлік кейінгілерінде қосымша мазмұндық реңкке ие болып, мәтін сюжетін бағыттауға қатысып тұр. Демек берілген мысал негізінде тілдік тұлға дискурсындағы когезия тәсілінің мәтін ішіндегі элементтердің логикалық байланысын жүзеге асыру қызметіне нақты дәлел болатынын тұжырымдай аламыз. Бұл тілдік тұлға дискурсының құрылымдық және логикалық байланысын, семантикалық ұйымдастырылуын қамтамасыз етуімен қатар, көркем шығарма мәтінінің көркем-эстетикалық мәнін де арттыруға үлес қосатынын түсіндіреді.

Тілдік тұлға дискурсында лексикалық когезияның екінші түрі – коллокацияның да орын алатынын атап өттік. Коллокация – семантикалық және синтаксистік тұрғыда біртұтас бірлікті құрайтын тұрақты сөз тіркесі. Яғни мәтінде аталмыш бірліктердің қолданылуы когезия тәсілінің тағы бір сипатынан көрініс береді. Шерхан Мұртаза шығармаларының мәтінінде коллокацияның ауыстырылмайтын және өзгермейтін түрлері, метафоралар мен тұрақты тіркеске тән элементтер жиі қолданылады. Бұл мәтін ішіндегі сөйлемдердің семантикалық байланысын сақтауға мүмкіндік береді. Мысалы қаламгердің «Шыршаның жыры» шығармасындағы: *балапан шыршақай, моншақ тамшылар, інжу-маржан тамшылар, кішкентай әнші, теңбіл барыс, ақ жамылған қарақшылар, жансыз қояндар, ыстық үй, сұр бетон* [11, 67], т.б. сөз тіркестеріндегі лексикалық когезия тәсілі нақты мәтін ішіндегі автор берген семантикалық және синтаксистік мән-мағына негізінде қолданылып тұр. Мұндай коллокациялардың компоненттерін ауыстыруға немесе өзгертуге болмайды. Себебі олар нақты берілген мәтін семантикасына сай жасалған. Мысалы аталған мысалдағы сөз тіркестері шығарманың мазмұнын қамтитын семантикалық бірліктер ретінде мәтіннің тұтас логикалық мәнін ашуда қызмет атқарып тұр.

Тілдік тұлға дискурсында когезиямен қатар ретроспекция тәсілі де грамматикалық категорияға жатады. Бірақ ретроспекцияның когезиядан ерекшелігі – оның оқырманды нақты ақпаратпен байланыстыратын өрнек формаларын біріктіретінінде. Бұл тәсіл, әсіресе, көркем шығарма мәтіндерінде жиі қолданылады. Себебі ретроспекция тәсілі объективті және субъективті тұрғыда мақсатты түрде екі негізде жүзеге асады. Бірі – тілдік тұлға дискурста оқырманды арнайы әуелі оқылып қойған мәтінге немесе оқиғаға қайтарады, яғни қазіргі сәтте орын алып жатқан немесе мәтін ішінде жүзеге асып жатқан ақпаратты, сюжетті, автор ойын толық қабылдау үшін оқырманды өткенге қайтару тәсілі. Бұл көркем шығармадағы уақыт пен кеңістік категорияларын тануға да мүмкіндік береді. Негізгі авторлық іс-әрекет те сол уақыт пен кеңістік категориялары арқылы жүзеге асады. Екіншісі – оқырман мәтіндегі әрекеттер мен сипаттауларға, санасында сақталып қалған, оқылып қойған мәтін бөліктеріне ерікті түрде қайта оралады. Бұл да тілдік тұлға дискурсын терең түсінуге бағыттайтын тәсіл. Әрі оқырман осы тәсіл негізінде кейіпкерлердің әрекеттері мен мәтін ішіндегі мінез-құлықтарының мотивтерін, осы сәтте баяндалып жатқан іс-қимылдардың мотивтерін түсінуге мүмкіндік алады.

Шерхан Мұртазаның «Бабаның оралуы» атты шығармасында ретроспекция тәсілінің көрінісі айқын байқалады. Автор осы уақытта орын алып жатқан іс-әрекеттерді баяндай отырып, оқиғаның неден басталғанына, кейіпкерлердің өткен өміріне, кейбір әрекеттердің жүзеге асуына түрткі болған мотивтеріне қайта оралып, оқырманға мәтін идеясын толық түсіндіруге тырысады. Мұндай ретроспекциялық тәсіл шегіністерін мына мысалдардан көреміз: «...қаладан келген байкесі бір колхозды асырайтындай сыбаға алып, сықиып жүрген кезі еді», «Ата-бабаларымыз баяғы-баяғы, бағзы заманда айтып кеткен...», «Адам баласы, жан-жануар, түрлі тіршілік иесі о басында топырақтан жаралған» [11, 113] немесе «Қияметтен оралған» атты публицистикалық дискурсындағы: «Содан бері де жиырма жылға жуықтап қалыпты. 1978 жылы делегация құрамында Монғолстанға бардым. Ұлан-батордан ұшаққа мініп Хобда аймағына жеттік», «Содан әйтеуір түрмеден қашып шығып, Алтай тауынан асады ғой» [10, 113]. Берілген мысалдардағы ретроспекция тәсілі екі түрлі сипатта қолданылып тұр. Бірінші – көркем мәтін мазмұнында автор осы сәттегі оқиғаны баяндай отырып, оның ішіндегі әрекеттердің логикалық байланысын өткен шақ оқиғаларымен байланыстырып, оқырманды еріксіз өткен жылдарға, ғасырларға, дүниенің пайда болу кезеңіне дейін ойша

қайтарады. Бұл тәсіл арқылы мәтіндегі түпкі автор ойын түсіндіру мақсаты жүзеге асып тұр. Ал екінші публицистикалық мәтін мазмұнында баяндалып отырған ақпарат осы сәтте жүзеге асқанымен, негізгі мотив өткен шақта орын алған нақты оқиғаға байланысты туындағанын түсіндіреді. Мұндағы автор оқырманды мәтін арқылы мақсатты түрде өткен оқиғаларға қайтармайды, керісінше оқырман шығарма мәтінінің бастапқы мазмұнынан бастап ерікті түрде шегініс жасайды. Себебі тілдік тұлға дискурсын түсінуде оқырманға оңтайлы әдіс – осы.

Тілдік тұлға дискурсындағы ретроспекция тәсілі алуан түрлі сипатта жүзеге асады. Мысалы автордың мәтін ішіндегі баяндау желісін тежеуі, жоғарыда атап өткен ой қайталаулары, баяндау кезіндегі үзілістер. Демек автор бұл тәсіл арқылы оқырманды қызықтырады, өткен шақтағы оқиғаға бүгінгі көзқарас тұрғысында баға беруге мүмкіндік береді. Ретроспекция тәсілінің когезиямен тұспа-тұс келетін ұқсастығы – мәтіндегі жеке сөздер мен сөз тіркестерінің қайталануы. Бірақ мұндағы қайталаудың баяндау уақытына және оның өзгеруіне қатысты жүзеге асатынын ескергеніміз дұрыс. Мысалы автордың «Бұлтсыз күнгі найзағай» шығармасындағы: «Есік сарт-сұрт *ашылып, жабылады*. Әрбір *ашып-жапқан* сайын кішігірім бомба жарылғандай ақ бу бұрқ-бұрқ ете қалады», «Біздің ауыл таудың *шатқалында еді...* Күн кеш шығып, ерте *батұшы еді*» [11, 202] тармақтарындағы нақты қайталаулар мен баламалы қайталаулар оқырманды оқиға іске асып жатқан өткен шаққа және сол есікке, үйге, ауылға, тауға ойша жетелейді. Мұндағы қайталаулардың мақсаты – өткен шақ туралы айтылған ойға оралту үшін баяндауды уақытша үзу, бір ойды оқырманға түрлі сипатта бірнеше рет ұсыну.

Сонымен қатар ретроспекциядағы өткенге оралу амалы нақты авторлық ой тізбектерімен емес (шығарма ішіндегі бұрын, өткен заманда, баяғыда, осындай жылдың мына айында деген нақты сөйлемдерсіз), жеке сөз, сөз тіркестері арқылы да өткен шаққа сілтеме жасай алады. Мысалы қаламгердің «Белгісіз солдаттың баласы» шығармасындағы: *...осы бір ойнаған сағым шалынбай да қалмайды; ...бұрын ақ соры шығып жататын шұқырлар; балалық шақты, бойжеткен қыздың дәуірін* бастан кешкен өзі емес.; *...енді оның бәрі баяғыда көрген түс сияқты; сонау бір ақсүйек ойнаған айлы түн; жиырма жыл бойы жылжымай бір қалыпта бейқам тоқшылықпен өткен өміріне..;* *...өмірі дәрігер атаулы шығып көрген емес; тұлпарды құрметтеген ел* [11, 259] тармақтардағы жеке сөз, сөз тіркестері мен *-ген-* формалы өткен шақ есімшесінің өзі өткеннен хабар беріп тұр. Демек автор мәтін ішіндегі ойды тереңдету мақсатында немесе оқиғаның өткенмен байланысын түсіндіру мақсатында өз баяндауын осындай тілдік бірліктермен бәсеңдетіп, уақытша үзіп, оқырманның өткенге көз жүгіртуіне тиімді форма ұсынады. Бұл ретроспекция тәсілінің тілдік тұлға дискурсындағы атқаратын маңызды қызметі.

Тілдік тұлға дискурсындағы когезия мен ретроспекция тәсілдері өзара ұқсас және айрықша формада көрініс табатынына көз жеткіздік. Лингвистикадағы аталмыш екі тәсіл мәтіннің логикалық, формалық-грамматикалық, лексикалық байланысын автор баяндауына сай біртұтастықта сақтап, мәтінді толық түсінуге жағдай жасайтынын түсіндік. Когезия мен ретроспекция көркем мәтінді тілдік тұрғыда талдау кезінде нақты байқалатын белсенді тәсілдер. Қаламгердің көркем және публицистикалық дискурстарындағы когезия мен ретроспекция тәсілдерін зерттеу барысында автордың тілдік ерекшелігімен танысып қана қоймай, мәтіндердің грамматикалық, лексикалық, синтаксистік байланысын, ішкі бірліктерінің тұтастығын және мәтін мазмұнын, идеясын оқырманға жеткізуде атқарылатын тілдік әрекеттердің маңыздылығын теориялық және тәжірибелік тұрғыда таныдық.

Нәтижелер. Зерттеу жұмысында тілдік тұлға дискурсындағы когезия және ретроспекция тәсілдерін анықтау мақсатын қаламгер Шерхан Мұртазаның көркем және публицистикалық дискурстары негізінде жүзеге асыру арқылы мынадай нәтижелерге қол жеткізді:

- тілдік тұлға дискурсындағы когезия және ретроспекция тәсілдерін анықтау үшін осы тақырып аясындағы ғалым-зерттеушілердің тұжырымдары назарға алынып, зерттеу

жұмысы барысында аталған екі лингвистикалық тәсілдің теориялық тұжырымдары дәлелденді;

- когезия мен ретроспекция тәсілдері қаламгер Шерхан Мұртазаның көркем және публицистикалық дискурстары негізінде нақты мәтін, сөйлем, сөз тіркесі, сөз, грамматикалық бірліктер арқылы талданды;

- тілдік тұлға дискурсындағы когезия мен ретроспекция тәсілдерінің өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтары мәтін мысалында анықталды;

- нақты мәтіндерді жинақтау және бақылау, іріктеу және лексикалық анализ, т.б. әдістер арқылы когезия мен ретроспекцияның түрлі мәтіндерде қолданылу сипаты сараланды;

- когезия мен ретроспекция тәсілдері арқылы жүзеге асатын мәтін ішіндегі логикалық, лексикалық, семантикалық, грамматикалық байланыс түрлері анықталды және олардың жасалу жолы түсіндірілді;

- зерттеу жұмысы барысында когезия мен ретроспекция тәсілдерінің ішкі бөліністері анықталып, олардың практикалық қолданыстағы мысалдары берілді.

Қорытынды. Зерттеу жұмысында когезия мен ретроспекция тәсілдерінің лингвистикалық әрі көркемдік тәсілдері екенін ескере отырып, тілдік тұлға дискурсының мазмұны мен құрылымының жасалуында жүзеге асатын ұтымды және қажетті элементтер екеніне көз жеткіздік. Себебі автордың басты мақсаттарының бірегейі – оқырманға мәтінді түсінікті жеткізу болса, мәтіннің тұтас формасы мен мәні аталмыш екі тәсілге орай жүзеге аспақ. Оған біз зерттеу жұмысындағы Шерхан Мұртазаның көркем және публицистикалық дискурстарынан іріктеп алынған нақты мысалдар тізбегі дәлел болды. Когезия мен ретроспекция тәсілдерінің тілдік тұлға дискурсындағы рөлі мен мәтін ішіндегі тұтастық, логикалық және формалық-грамматикалық, т.б. байланысты орнату қызметі – олардың белсенді лингвистикалық тәсілдер екенін нақтылады. Демек зерттеу жұмысының тақырыбы, оның ғылыми объектісі бүгінгі тіл білімі саласында әлі де зерттеуді талап ететін маңызды мәселе екенін растайды. Мұндай лингвистикалық тәсілдерге анализ жасау және олардың мәтіндерде көрініс табуын зерттеу тілдік тұлға дискурсын толық түсінуге мүмкіндік береді. Зерттеу жұмысында назарға алынған теориялық тұжырымдар мен нақты мәтіндерді талдау мысалдары тіл білімі саласындағы зерттеулер үшін мәнді ғылыми дерек болмақ.

Әдебиеттер

1. Виноградов В.В. О художественной прозе. – Л.: Госиздат, 1930. – 186 с.
2. Cutting J. Pragmatics and Discourse. – London; N. Y.: Routledge, 2002. – 200 p.
3. Меркулова М.Г. Ретроспекция в английской «новой драме» конца XIX – начала XX века: истоки и функционирование: монография. – М.: Прометей, 2005. – 184 с.
4. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 56 с.
5. Тарнаева Л.П. Языковая личность как междисциплинарный предмет исследования // Сибирский педагогический журнал: Научно-практическое издание. № 9. – 2008. – С. 124-132.
6. Құрманбайұлы Ш., Жұмабаева Ж. Тілдік тұлғаны қалыптастырудағы мәтіннің рөлі // Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. № 1(134). – 2021. – Б. 70-75. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-134-1-70-75>
7. Капанова Д. Е., Тяжина Е.Б. Көркем шығармадағы жалқы есімдердің семантикасы // ПМУ Хабаршысы. Филология сериясы. №3. – 2017. – Б. 96-103.
8. Jacob V.H., Jordan B.P. Personality and language use in self-narratives // Journal of Research in Personality, 2009, Vol. 43, Is. 3, – P. 524-527. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2009.01.006>
9. Halliday M.A.K., Hasan R. Cohesion in English Text. / M.A.K. Halliday, R. Hasan. – London: Longman Group LTD, 1976. – 374 p.
10. Мұртаза Ш. Ақындар мен әкімдер. Мақалалар, эсселер, публицистикалық толғамдар. (Құраст. Қ. Назырбаев). – Астана: Елорда, 2002. – 808 б.
11. Мұртаза Ш. Мыңбұлақ. Әңгімелер мен хикаяттар. – Алматы: Жазушы, 2007. – 320 б.

А.Т. КЕМБАЕВА, О.С. ЖУБАЙ

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

М.Н. ЖАКИПОВА

Алматинский технологический университет, Алматы, Казахстан

СПОСОБЫ КОГЕЗИИ И РЕТРОСПЕКЦИИ В ДИСКУРСЕ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. В исследовательской работе выявлены подходы когезии и ретроспекции в дискурсе языковой личности и их отражение в тексте, влияние на логическую, лексическую, грамматическую, синтаксическую целостность и коммуникацию, проблема конкретности в восприятии читателем смыслового значения содержания текста и языковых единиц, конечной идеи автора. С целью определения появления методов сплоченности и ретроспекции в качестве примера в исследовании были взяты литературно-публицистические дискурсы писателя Шерхана Муртазы. Для анализа этих методов в конкретных текстах и распознавания их функций в целом тексте были реализованы методы отбора, сбора и контроля, синтеза, лексического анализа и сравнения примеров.

Выявление проявления подходов когезии и ретроспекции в дискурсе языковой личности на доказательных примерах достигнуты результаты признания практического применения теоретических выводов, дифференциации данных подходов на формы реализации и грамматические единицы в тексте, определения сходных признаков и особенностей когезии и ретроспекции на основе конкретных текстов, распознавания частоты их применения и внутренних форм и подразделений.

Полученные в ходе исследования результаты прояснили теоретическую и практическую значимость работы. Проанализированы теоретические выводы исследований в рамках данной темы. Путем наблюдения за подходами когезии и ретроспекции в создании текстов произведений писателя, взятых на пример, были отобраны из различных языковых единиц содержание и смысловой тон, форма, логическая целостность конечной мысли автора, проанализирована решающая роль дискурса языковой личности в раскрытии всей сущности.

Ключевые слова: языковая личность, дискурс, когезия, ретроспекция, коллокация, текст, лингвистика.

A.T. KEMBAYEVA, O.S. ZHUBAI

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

M.N. ZHAKIPOVA

Almaty technological university, Almaty, Kazakhstan

MODES OF COGESIS AND RETROSPECTION IN DISCOURSE OF LINGUISTIC PERSONALITY

Annotation. The research paper considers the methods of cohesion and retrospection in the discourse of linguistic personality and their manifestation in the text, their influence on logical, lexical, grammatical, syntactic integrity and communication, the reader's perception of the text content and the semantic meaning of the text. linguistic units, as well as determining the problems of accuracy of perception of the original author's idea. In order to determine the emergence of cohesion and retrospection methods, the literary and journalistic discourses of the writer Sherkhan Murtaza were taken as a case study in the research. In order to analyse these methods in specific texts and to recognise their functions in the whole text, the methods of selection, collection and control, synthesis, lexical analysis and comparison of examples were implemented.

Identifying the manifestation of the approaches of cohesion and retrospection in the discourse of linguistic personality on evidential examples achieved the results of recognising the practical

application of theoretical findings, differentiating these approaches into forms of implementation and grammatical units in the text, identifying similar features and characteristics of cohesion and retrospection on the basis of specific texts, recognising the frequency of their application and internal forms and units.

The results obtained in the course of the research clarified the theoretical and practical significance of the work. The theoretical conclusions of the research within this topic have been analysed. By observing the approaches of cohesion and retrospection in the creation of texts of the writer's works taken as an example, the content and semantic tone, form, logical integrity of the author's final thought were selected from various linguistic units, and the decisive role of the discourse of linguistic personality in revealing the whole essence was analysed.

Keywords: linguistic personality, discourse, cohesion, reposition, collocation, text, linguistics.

References

1. Vinogradov V.V. O hudozhestvennoj proze. – L.: Gosizdat, 1930. – 186 s.
2. Cutting J. Pragmatics and Discourse. – London; N. Y.: Routledge, 2002. – 200 p.
3. Merkulova M.G. Retrospekciya v anglijskoj «nojvoј drame» konca XIX – nachala XX veka: istoki i funkcionirovanie: monografija. – M.: Prometej, 2005. – 184 s.
4. Karaulov Ju.N. Ruskij jazyk i jazykovaja lichnost'. – M.: Nauka, 1987. – 56 s.
5. Tarnaeva L.P. Jazykovaja lichnost' kak mezhdisciplinarnyj predmet issledovanija // Sibirskij pedagogicheskij zhurnal: Nauchno-prakticheskoe izdanie. № 9. – 2008. – С. 124 -132.
6. Qürmanbaiüly Ş., Jümabaeva J. Tildik tülğany qalyptastyrudağy мәтіннің рөлі // L.N. Gumilev atyndağy EÜU Habarşysy. Filologia seriasy. № 1(134). – 2021. – Б. 70 -75. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2021-134-1-70-75>
7. Kapanova D.E., Täjina E.B. Körkem шығармадағы jalqy esimderdiñ semantikasy // PMU Habarşysy. Filologia seriasy. №3. – 2017. – Б. 96 -103.
8. Jacob B.H., Jordan B.P. Personality and language use in self-narratives // Journal of Research in Personality, 2009, Vol. 43, Is. 3. – P. 524-527. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2009.01.006>
9. Halliday M.A.K., Hasan R. Cohesion in English Text. / M.A.K. Halliday, R. Hasan. – London: Longman Group LTD, 1976. – 374 p.
10. Mürtaza Ş. Aqyndar men äkimder. Maqalalar, eseler, publisistikalyq tolğamdar. (Qürast. Q. Nazyrbaev). – Astana: Elorda, 2002. – 808 b.
11. Mürtaza Ş. Myñbūlaq. Äñgimeler men hikaiattar. – Almaty: Jazuşy, 2007. – 320 b.

Авторлар туралы мәлімет:

Кембаева Айнұр Тұрарқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Кембаева Айнұр Тураровна – докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Kembayeva Aynur Turarovna – doctoral student at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Жұбай Орынай Сағынғалиқызы – филология ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессор м.а., Алматы, Қазақстан.

Жубай Орынай Сагынғалиевна – доктор филологических наук, и.о. профессора Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Zhubai Orynai Sagyngaliyevna – doctor of Philological Sciences, Acting Professor of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Жакипова Мира Нурзадинқызы – педагогикалық ғылымдарының магистрі, Алматы технологиялық университетінің сеньор-лекторы, Алматы, Қазақстан.

Жакипова Мира Нурзадиновна – магистр педагогических наук, сеньор-лектор Алматинского технологического университета, Алматы, Казахстан.

Zhakiyova Mira Nurzadinovna – Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, Almaty Technological University, Almaty, Kazakhstan.

*I.S. MURATBAIEVA¹

ZH.A. ABDRAKHMANOVA²

Almaty branch of the ST-Petersburg humanitarian university of trade unions,
Almaty, Kazakhstan¹

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan²
(e-mail: lashin2030@mail.ru¹, zhaz_abd@mail.ru²)

COLORATIVE VOCABULARY AS A TERM-FORMING COMPONENT IN THE COMPOSITION OF METAPHORIZED TERMS (USING THE EXAMPLE OF THE ADJECTIVE «GOLDEN»)

Annotation. The article deals with the peculiarities of the structural-semantic content of the colorative «golden» in the composition of terminological combinations formed by means of their metaphorical reinterpretation. On the example of the adjective «golden» the main forms of transformations and expansion of the semantic field of the investigated colorative lexicon are studied, the fundamental criteria of changes in the conceptual structure of phraseological terms are generalized and revealed. The article uses specific examples to study the motivation for choosing a nominative unit as the main component of a compound term, the term-forming role of colorative in the process of terminologization of a free combination and its further formation as a phraseologized term. Special attention is paid to the cause-and-effect relations of the change of the denotative content of coloratives in the transition from one sphere to another, the variability between primary and secondary meanings, and the semantics of these coloratives in the context of the terminological system. The authors carried out lexical and semantic analysis of the denotative meaning of the mentioned terms-phraseologisms, as well as contextual and semantic analysis of their definitions. On the basis of complex analysis it is shown that the colorative «golden» in the composition of the metaphORIZED term is a key component, which in combination with another lexical unit participates in the process of conceptualization of new knowledge, its verbalization and introduction into a new communicative space. The frequent use of the colorative «golden» in the meta-language of science leads to the conclusion that this lexeme has a high degree of potentiality as a term-forming component in the composition of complex terms.

Keywords: colorative vocabulary, metaphORIZED term, conceptualization, communicative space, metalanguage of science.

Introduction. As you know, coloristics as a science of color, which includes the study of its nature, characteristics, meaning, as well as cultural characteristics and practical application, has long been the object of research of representatives of many professions and craftsmen, whose professional activities are directly related to this teaching. However, it should be noted that the science of color attracts the attention not only of specialists who are directly involved in the study of colors in the process of creating new creations, visual figurative portraits, and other material values, but also representatives of other professions who study color as an element of spiritual and mental development, such as valuable material for creating new concepts and specific images.

Based on the review of scientific works on color topics, it can be stated that coloristics as a field of scientific research in the linguistic direction is rooted in the past, where color designations as a subject of study are considered multifaceted, from various positions, including

psycholinguistic, cultural-symbolic, conceptual - cognitive, comparative, semiotic and other aspects. In Kazakh linguistics, the works of Dauletov F.N., Kaidarov A.T., Kazhigalieva G.A., Zharkynbekova Sh.K. are devoted to the problems of colorative vocabulary, its conceptual foundations. The artistic features of color designations were considered in the works of G.K. Toyishybaeva, ethnolinguistic aspects of color vocabulary are studied in the scientific research of A.T. Kaidarov and Kazhigalieva, G.A. The color picture of the world and its reflection in multi-system languages is the main theme in the scientific work of E.R. Arzieva.

It should be noted that the linguoculturological approach of color designations in modern Kazakhstani linguistics is indicated in the scientific work of Sh.K. Zharkynbekova, where color designations are considered in a comparative aspect on the material of the Russian and Kazakh languages [1]. In addition, the theme of coloratives that determine the national linguistic picture of the Kazakhs' world has been studied as a separate issue in the scientific work of Zh.M. Konyratbaeva, Zh.T. Altayeva, G.T. Karipzhanova [2].

In Russian linguistics, a significant contribution to the study of coloratives was made by the following scientists, such as Apresyan Yu.D., Bakhilina N.B., Vasilievich A.P., Kezina S.V., Kozlova N.N., Kolodkina E.N., Tyapkina T.M., Churilova I.N. and others, as well as their young followers, such as Evtushevskaya A.E., Gataullina L.R., Gladkova E.S., Gorn E.A., Dupina Yu.V., Zolnikova Yu.V., Zubareva A. V., Lopatina N.R., Musukov B.A., Soselia E.G., Prokhorova A.M., Sapiga E.V., etc.

In the scientific works of many researchers, color designation as a lexical form of designating certain concepts is considered, in some cases, as an independent lexeme, the semantic core of which, along with the main seme, includes many other peripheral meanings. In other cases, a color element in complex names may also have an expressive-emotional meaning, which makes it possible to study it in a new aspect (*black widow*, *green melancholy*, *white death*).

Many linguistic scholars in their research pay special attention to the fact that color designation, as an element of nominative activity, is actively involved in the creation of new combinations of phrases, which, in turn, are a reflection of the reality that is conveyed in the semantic meaning of a new nominative unit («*blue chip*», «*white coal*», «*green book*», etc.).

As you know, adjectives denoting a color scheme are often found in the composition of both free phrases and phraseological turns, forming a single nominative unit expressing a holistic semantically coherent, conceptual-figurative meaning. The lexicosemantic analysis of these words in the composition of stable combinations demonstrates the process of replacing the denotative meaning of the colorative component with a new semantic concept, which is often radically different from the previous one. Moreover, in most cases, these words as part of phraseological combinations acquire additional connotative meaning, expressing an emotionally expressive assessment of a phenomenon or process as a whole (*golden hands*, *Promise Mountains of gold*, *golden fleece*, etc.). The problem of collative vocabulary in the composition of phraseological phrases is devoted to the works of the following scientists, such as Gataullina L.R. [3], Zol'nikova [4], Prokhorova A.M. [5] and other authors.

A comprehensive analysis of the metalanguage of various fields of science allows us to show that in the scientific field, term combinations with a colorative component are used actively and often. Lexemes expressing a different color palette in complex terms are often used in the scientific field to denote new concepts. A nominative unit with a colorative element in its composition in a capacious and clear form can convey the deep content and characteristics of these concepts. The study of the object of research through the prism of metaphorical rethinking makes it possible to most clearly and accurately indicate all aspects of the studied subject or process where colorative vocabulary as a term-forming element can be used more productively. In other cases, the use of a color lexeme in the composition of terminological combinations is observed to designate and clarify certain nuances that may appear in well-known objects (for example, «*white soot*»), where the color component is filled with a new meaning, expanding the semantic field of the term combination. The problem of using color names in the terminological system as a structural element in complex terms is considered in the works of Vasilievich A.P. [6],

Evtushevskaya A.E. [7], Kosterina Yu.A.[8], Sapiga E.V.[9], Churilova I.N. [10], Sharapova T.N. [11], Muratbaeva I.S. [12].

The purpose of this article is to identify the term-forming role of colorative vocabulary in the composition of a metaphorized term. Using the adjective «golden» as an example, the author attempted to demonstrate the process of origin and emergence of new meanings of this vocabulary, which not only expand the semantic boundaries of the specified lexeme but also show the depth of transformations of its semantic characteristics.

Methodology and research methods. The review and discussion of theoretical approaches are based on scientific sources reflecting the current state and prospects of the most relevant research in the field of terminology, problems of color vocabulary. In the work, a complex technique was used, including the collection, processing, analysis, and classification of the information received (lexical and semantic analysis, comparative analysis, generalization, and synthesis of the obtained results). The sources were industry terminology dictionaries and thesauri. To obtain objective results, other lexicographic sources were also used. In total, more than 30 terminological units with the «golden» color component have been collected.

Discussion and observation. As you know, in chemistry and mineralogy, gold as material belongs to the category of precious metals with a high price value. The Latin name for gold *aurum*, as indicated in the definition, comes from the name of the goddess of the morning dawn, Aurora, who radiates a bright radiance. In our opinion, the subsequent metaphorical transfer of the meaning and meanings of the lexeme is based on precisely this etymology of the given word. It should be noted that the colorative «golden» as an independent lexical unit was the object of study of many foreign linguists who studied it relative to their native language or in comparison with other languages in various aspects. For example, the article by Anderson E. «The Semantic Puzzle of «Red Gold» is devoted to the semantic analysis of the phrase «Red Gold» in the aspect of studying as a variety of the Germanic dialect [13]. In the article Blažek V. «Indo-European «Gold» in Time and Space» the colorative «golden» is considered both from an etymological and semantic point of view [14].

In the terminological sphere of various branches of sciences with a «golden» component, terms such as «golden handcuffs», «golden parachutes», «golden handshake», «golden blockade», «golden beetle», «golden window», etc. are used.

A survey analysis of the selected material shows that the largest number of terms with the «golden» color component is observed in the financial and economic industry. In our opinion, their presence in a large number in the structural composition of the metalanguage of this industry can be explained, first of all, by extralinguistic factors, such as the rapid pace of economic development, the emergence and introduction of new concepts into the communicative space, the use of ready-made language constructions to reflect new realities of reality, as a result of which the termbase is updated and replenished with new tokens. For further analysis and identification of new meanings of the «golden» component, as well as concluding, let us consider the definitions of several terms and term combinations formed with this lexeme.

The definition of the term «golden handcuffs» is determined by the following context: «golden handcuffs are a type of contract with executives of firms, aimed at securing such specialists by providing them with large benefits (share of capital, etc.). If an employee wants to quit, he must «pay» a significant part of previously received benefits of this kind before leaving» [15, 55]. As you can see, «handcuffs» are the terms of the contract, in which the employee cannot independently dispose of his work activities, voluntarily quit and leave the workplace. The «golden» component clearly emphasizes that the contract is signed not with ordinary employees who can be replaced by others, but with highly qualified specialists, who are the only, rare in their field, top managers working in management positions. As you can see, the semantic field of the «golden» component is expanding and replenished with one more meaning, such as «a leader of the highest rank, one of a kind, exclusive, nugget». The metaphorical rethinking of the «golden» colorative not only supplements its conceptual core with a new concept, focusing on a new meaning that is not typical for this lexeme but also brings to the surface and demonstrates

the deep, hidden, and not always tangible meanings of the lexical unit, qualitatively changing its semantic structure. The merging of the semantic meanings of individual words into a single term and its rethinking in the process of metaphorization lead, in the final result, to the emergence of a new terminological combination with idiomatic content, which is an unusual environment that begins to demonstrate new images and content, thereby qualitatively changing the perception and conceptual consciousness of the term user.

This observation is confirmed by the definition of the term «golden parachutes». This term means «compensation paid to the managers of a joint-stock company in the event of their dismissal or resignation on their initiative as a result of the takeover of this company by another or change of ownership. Used to counter hostile takeover. The type, size, and procedure for obtaining compensation are determined by the employment contract, as well as the regulatory documents of the company» [16, 412]. As follows from the definition of the term combination, the meaning «exclusive, unique, one of a kind» is also present in its semantic structure, as in the previous example. It should also be noted that the metaphorical transfer of the meaning of the «golden» component to the terminological sphere of economics has replenished the associative array of this lexeme, enriched its meaning and expanded its boundaries with one more conceptual meaning.

In some cases, the denotative meaning of «gold as a precious metal to be exchanged and sold» is retained in full. In the economic sphere we are considering, you can find the term «gold blockade», which means «rejection of gold as a means of payment» [16, 156]. As follows from the history of the origin of the term, in the period from 1925 to 1932, the latest equipment and technologies of that time were sold to the USSR, first for timber, oil, and grain, and since 1930 only for grain, which was in short supply in the country at that time. The capitalist powers unexpectedly refused to accept gold as a means of payment in trade with the USSR. This kind of trade blockade was called the «golden blockade», and later this phrase was replaced by the combination of «currency embargo». Based on the content of the term combination, it can be assumed that in this case, a deep rethinking and transformation of the meaning of the term do not occur, but only the scope of its application is narrowed.

The meaning of the lexeme «gold as a means of payment» in the economic sphere is retained partially or completely also in the following term combinations, such as «gold quota», «gold point», «gold currency», «gold share», «gold rush», etc. This meaning has been slightly modified in the term «golden clause», where the definition is defined as «a kind of protective clause included in international credit, payment and trade agreements and contracts. The «golden clause» usually fixes the gold content of the payment currency to avoid losses from its possible depreciation. With the change in the gold content of the monetary unit, the amount of payment in the corresponding currency also changes» [17, 63]. This term was used in international settlements until the mid-70s when there was a departure from the system of the gold and foreign exchange standard. Analyzing the meaning of the term, one can compare it with the term «golden handcuffs», where the meaning of «handcuffs» also contained the meaning of «condition of the contract». The semantic content of the color component «golden» remains the same and its meaning as a «means of payment» does not change.

No less interesting can be the meaning of the term «golden beetle», which is defined by the following definition: «1) an analyst who considers gold to be the most reliable investment and a means of protection against inflation and depression; 2) anyone who seeks to invest in gold» [17, 67]. Initially, this term in the field of professional communication comes from the title of the work of the American writer Edgar Poe «The Golden Beetle», which tells about treasures, the key to the location of which was encrypted. According to the content of the work, one of the heroes managed to unravel it using a huge system of counting cipher signs and comparing them with the frequency of using letters in English. As you can see, the term is built on an associative relationship. The components of the term combination form a coherent, stable unit, and they can be classified as metaphorized phraseological units, terms, where a figurative rethinking of the meaning formed the basis of the content of the term. Initially, the «golden beetle», like the

«*goldfish*», is a zoological designation of the fauna, but, as we can see, after going through several stages of rethinking, the combination passes into the sphere of economic terminology, while losing its original denotative meaning. In the metalanguage of many scientific spheres, one can often find cases when Latinisms, mythologisms, names of Greek gods, and other characters are taken as the basis for the term. However, the «*golden beetle*» is, perhaps, the only example that originates from the title of a literary work, further abstracting and changing the denotation, goes into the category of terms.

In philosophy, in particular, in mythology, the expression «*golden age*» is used, which has the following content: «the idea that is present in the mythology of almost all peoples, the blissful state of primitive man who lived in harmony with nature» [18, 48]. Based on the definition, the adjective «golden» should be interpreted by definitions as the best, beautiful, blissful. The semantic field of the «golden» component, in this case, includes one more sense, which, in our opinion, is located at a very distant distance from the denotative nucleus. The connection between them is weak, but a common associative representation unites them into one common concept. This expression is used today, characterizing the idea of the true, carefree, natural existence of a person, regardless of his culture and origin.

Along with mythology, the term «*golden age*» is actively used in literary and cultural studies, where this phrase is more a catchphrase than a term. In Russian literature, the «*golden age*» refers to the period of the 19th century. For the first time, this turn was used by M.A. Antonovich in the article «Literary Crisis», published in 1863 in the journal «*Sovremennik*». As you know, during this period the best works of A.S. Pushkin, N.V. Gogol, M. Yu. Lermontov and many other great writers and poets [18, 49]. Based on the context of the expression, it can be argued that the phrase «*golden age*» is a phrase with a figurative meaning, concentrating in its content concepts such as «flourishing», «the predominance of something», «the peak of something». Comparing the content of this expression in philosophy and literature, one can notice the similarity of the internal content, the similarity of their conceptual apparatus. In cultural studies, the expression «*golden age*» is also often used, denoting the flourishing of culture and art, the transition from the old regime to the new, the destruction of old foundations, and the formation of a new technogenic society. As you can see, the metaphorical content of the term is very close to the figurative turnover presented in Russian literature and has a common context with it.

Results. Summing up, it should be noted that the «*golden*» color scheme is present in many terminologies as its main component. The adjective «*golden*» as an independent nominative unit is not only a color designation but also retains its original denotative meaning, defined as a noble metal, a valuable material, forming a free phrase with other words. However, this lexeme qualitatively changes its lexical content in the composition of complex terms, which was initially absent in the semantic field of this unit, forming a completely new concept.

If in some cases its main significance remains (*gold reserve*, *gold lingot*, *gold auctions*), then in other cases, this unit acquires values that are unusual for it, which can be understood only by specialists in a certain field of activity. A comprehensive analysis of the factual material shows that the colorative in the composition of complex terms, in most cases, form a phraseological term, which structurally has all the features of phraseological units, but in the semantic content, it remains a term («*gold beetle*», «*gold disclaimer*», «*gold rush*»).

This list of special names can be repeatedly supplemented with new terms, because, in our opinion, colorative vocabulary never loses its relevance and has a high potential for use as a term-forming component. The use of the figurative meaning of the lexeme opens up new opportunities for its further and repeated use for naming newly emerging concepts and definitions. The constant process of replenishing and enriching the vocabulary of the language opens up endless possibilities for using the nominative unit, both in common speech and in the field of scientific terminology.

Conclusion. The complex analysis of metaphorized terms with a colorative component in their composition shows that a colorative, like any lexeme, possesses all the term-forming qualities of any denominative nominative unit. On the example of the colorative «gold» we can

observe that the denotative content of this lexeme in connection with the transition to a new sphere of use can be qualitatively changed and acquire a completely new content.

The conceptual content of a phraseologized term can form a new «quantum of knowledge», which can be changed over time due to the expansion of the conceptual apparatus of a given field or its deepening and qualitative transformation of its content. The review and analysis of the terminological system of various scientific areas shows that a phraseologized term with a new conceptual meaning can take a worthy place in the meta-language of any scientific field.

Literature

1. Жаркынбекова Ш.К. Концепты цвета в казахской и русской лингвокультурах. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 264 с.
2. Қоныратбаева Ж.М., Алтаева Ж.Т., Карипжанова Г.Т. Қазақ әлемінің ұлттық бейнесін танушы колоратив // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – №4. (39) – 2016. – Б. 116-119.
3. Гатауллина Л. Р. Роль цветообозначений в концептуализации мира (на материале фразеологизмов английского, немецкого, французского, русского и татарского языков): автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Уфа, 2005. – 24 с.
4. Зольникова Ю. В. Цветообозначения во фразеологической картине мира немецкого и русского языков // Вестник Челябинского государственного университета. – 2009. - № 30 (168). Филология. Искусствоведение. Вып. 35. – С. 88-93.
5. Прохорова А.М. Цветовая символика в английских и русских устойчивых словосочетаниях // Перспективы Науки и Образования. № 1. – 2014. – С. 252-255.
6. Васильев А. П. Цветообозначения как проблема терминологии и перевода. – М.: Наука, 1987. – 438 с.
7. Евтушевская А.Е. Фиксация базовых цветоименований и их лексикографическое описание в словарях различных типов // Вестник Вятского государственного университета. – №7. – 2015. – С. 64-70.
8. Костерина Ю.Е. Цветовая метафора в англоязычной экономической терминологии // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – № 6 (72): в 3-х ч. Ч. 1. – Тамбов: Грамота, 2017. – С. 89-91.
9. Сапига Е.В., Репина М.В., Жукова С.В. Цветообозначения в современной лингвистике: семантический и семиотический аспекты // Историческая и социально-образовательная мысль. Том 8. – № 2. Часть 2. – Краснодар, 2016. – С. 192-195.
10. Чурилова И.Н. Метафоризация как наиболее характерный способ семантического терминообразования в театральной терминологии английского языка // Научное обозрение. – № 1. – 2008. – С. 160-166.
11. Шарапова Т.Н. Особенности процесса метафоризации немецкой терминологии бионики // Омский научный вестник. – № 3 (98). – 2011. – С. 119-121.
12. Муратбаева И.С. Күрделі терминдік тіркестер құрамындағы сын есімнің терминжасамдық рөлі жайында («ақ» сын есімі мысалында) // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – №9/2. – 2019. – Б. 299-303.
13. Anderson E. The semantic puzzle of 'red gold' (Early Germanic dialects, color terms) // English Studies. 81(1). – pp. 1-13. DOI: 10.1076/0013-838X(200001)81:1;1-#FT001
14. Blažek V. Indo-European «Gold» in Time and Space // Journal of Indo - European Studies. Washington, Institute For The Study Of Man, 2017, vol. 45, 3-4, – P. 267-311. – URL: <https://www.proquest.com/docview/2070902356?pqorigsite=gscholar&fromopenview=true>
15. Ковалев В.В. Экономический словарь: экономические термины и экономический сленг. 3000 слов. – М.: Феникс, 2009. – 283 с.
16. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 495 с.
17. Близнац В.Ф. Словарь-справочник банковских терминов. – Минск: Белоруссия, 1989. – 190 с.
18. Тимофеев Л.И., Тураев С.Ф. Словарь литературоведческих терминов. – М.: Просвещение, 1974. – 509 с.

И.С. МУРАТБАЕВА,

«Санкт-Петербург Гуманитарлық кәсіподақтар университеті»
ЖКББ МЕБМ Алматы филиалы, Алматы, Қазақстан

Ж.Ә. АБДРАХМАНОВА

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан

КОЛОРАТИВТІ ЛЕКСИКА МЕТАФОРАЛАНҒАН ТЕРМИНДЕРДІҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ТЕРМИН ҚҰРАУШЫ КОМПОНЕНТІ РЕТІНДЕ («АЛТЫН» СЫН ЕСІМІНІҢ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа. Мақалада «алтын» колоративінің құрылымдық-семантикалық мазмұнының ерекшеліктері метафоралық қайта қарау арқылы құрылған терминологиялық комбинациялардың бөлігі ретінде қарастырылады. «Алтын» сын есімінің мысалында зерттелетін колоративті лексиканың түрлендірулері мен семантикалық өрісінің кеңеюінің негізгі формалары зерттеліп, фразеологизацияланған терминдердің тұжырымдамалық құрылымындағы өзгерістердің негізгі критерийлері жинақталып, анықталды. Мақалада нақты мысалдар негізінде номинативтік бірлікті құрылымдық терминнің негізгі компоненті ретінде таңдау уәждемесі, еркін тіркесімді терминологиялау процесінде колоративтің терминдік рөлі және оның фразеологизацияланған термин ретінде одан әрі қалыптасуы зерттелген. Бір саладан екінші салаға ауысу барысында колоративтердің денотативті құрамының өзгеруінің себеп-салдарлық байланыстарына, олардың бастапқы және өзгерген мағыналары арасындағы өзгергіштік сипатына ерекше назар аударылды, сонымен қатар терминологиялық жүйе контекстінде осы колоративтердің семантикасы анықталды. Авторлар осы фразеологизацияланған терминдердік бірліктердің денотативті мағынасына лексикалық-семантикалық талдау жасап, сондай-ақ олардың анықтамаларына контекстік-семантикалық сараптама жүргізді. Кешенді талдау негізінде метафораланған терминнің құрамындағы «алтын» колоративі жаңа білімді тұжырымдау, оларды вербализациялау және жаңа коммуникативтік кеңістікке енгізу процесіне басқа лексикалық бірлікпен бірге қатысатын негізгі компонент болып табылады. Ғылым метатілінде «алтын» колоративін жиі қолдану бұл лексема күрделі терминдердің құрамдас бөлігі ретінде термин құраушы компонент ретінде жоғары әлеуетті мүмкіндіктерге ие деген қорытындыға әкеледі.

Түйін сөздер: колоративтік лексика, метафораланған термин, концептуализация, коммуникативтік (тілқатысымдық) кеңістік, ғылым метатілі.

И.С. МУРАТБАЕВА

Алматинский филиал НОУ ВПО «Санкт-Петербургский Гуманитарный университет
профсоюзов», Алматы, Казахстан

Ж.А. АБДРАХМАНОВА

Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

КОЛОРАТИВНАЯ ЛЕКСИКА КАК ТЕРМИНООБРАЗУЮЩИЙ КОМПОНЕНТ В СОСТАВЕ МЕТАФОРИЗИРОВАННЫХ ТЕРМИНОВ (НА ПРИМЕРЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНОГО «ЗОЛОТОЙ»)

Аннотация. В статье рассматриваются особенности структурно-семантического содержания колоратива «золотой» в составе терминологических сочетаний, образованных путем их метафорического переосмысления. На примере прилагательного «золотой» изучены основные формы преобразований и расширения семантического поля исследуемой колоративной лексики, обобщены и выявлены основополагающие критерии изменений концептуальной структуры фразеологизированных терминов. В статье на конкретных примерах изучена мотивация выбора номинативной единицы в качестве основного компонента составного термина, терминообразующая роль колоратива в процессе терминологизации

свободного сочетания и его дальнейшего становления как фразеологизированного термина. Уделено особое внимание на причинно-следственные связи смены денотативного содержания колоративов при переходе из одной сферы в другую, вариативности между первичными и вторичными их значениями, также определена семантика данных колоративов в контексте терминологической системы. Авторами проведен лексико-семантический анализ денотативного значения указанных терминов-фразеологизмов, а также контекстуально-смысловой разбор их дефиниций. На основе комплексного анализа показано, что колоратив «золотой» в составе метафоризированного термина является ключевым компонентом, который в сочетании с другой лексической единицей участвует в процессе концептуализации новых знаний, их вербализации и внедрении в новое коммуникативное пространство.

Частое использование колоратива «золотой» в метаязыке науки приводит к выводу, что данная лексема обладает высокой степенью потенциальных возможностей как терминообразующего компонента в составе сложных терминов.

Ключевые слова: колоративная лексика, метафоризированный термин, концептуализация, коммуникативное пространство, метаязык науки.

References

1. Zharkynbekova Sh.K. *Koncepty cveta v kazahskoj i russkoj lingvokul'turah: monographia.* – Almaty: Kazakh University, 2010. – 264 s.
2. Қоныратбаева Ж.М., Алтаева Ж.Т., Қарипжанова Г.Т. Қазақ алеминін ұлттық беінесін танушы қолоратив // *Kazakstannyn gylymy men omiri.* – 2016. - №4 (39). – S. 116-119
3. Gataullina L. R. *Rol' czvetooboznachenij v konceptualizaczii mira (na materiale frazeologizmow anglijskogo, nemeckzogo, franczuzskogo, russkogo i tatarskogo yazy`kov): avtoref. dis. ... kand. filol. nauk.* – Ufa, 2005. – 24 s.
4. Zol'nikova Ju. V. *Cvetooboznachenija vo frazeologicheskoj kartine mira nemeckogo i russkogo jazykov // Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo universiteta.* № 30 (168). – 2009. – S. 88–93.
5. Prohorova A.M. *Cvetovaja simvolika v anglijskix i russkix ustojchivyx slovosochetanjah // Perspektivy Nauki i Obrazovanija.* №1. – 2014, – S. 252-255.
6. Vasilevich A.P. *Cvetooboznachenija kak problema terminologii i perevoda.* – M.: Nauka, 1987. – 438 s.
7. Evtushevskaja A.E. *Fiksacija bazovyh cvetonaimenovanij i ih leksikograficheskoe opisanie v slovarjah razlichnyh tipov // Vestnik Vjatskogo gosudarstvennogo universiteta.* №7. – 2015. – S. 64-70
8. Kosterina Ju.E. *Cvetovaja metafora v anglojazychnoj jekonomicheskoj terminologii // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki.* № 6 (72). – 2017. – S. 89-91.
9. Sapiga E.V., Repina M.V., Zhukova S.V. *Cvetooboznachenija v sovremennoj lingvistike: semanticheskij i semioticheskij aspekty // Istoricheskaja i social'no-obrazovatel'naja mysl'.* – T.8. – Krasnodar, 2016. – S. 192-195.
10. Churilova I.N. *Metaforizacija kak naibolee harakternyj sposob semanticheskogo terminoobrazovanija v teatral'noj terminologii anglijskogo jazyka // Nauchnoe obozrenie.* №1. – 2008. – S.160-166.
11. Sharapova T.N. *Osobennosti processa metaforizaczii nemeckoj terminologii bioniki // Omskij nauchnyj vestnik.* № 3 (98), – 2011.– S.119-121
12. Muratbayeva I.S. *Kurdeli termindik tirkester kuramyndagi syn esimnin terminzhasamdyk roli zhajynda («ak» syn esimi mysalynda) // Kazakstannyn gylymy men omiri.* – 2009. – №9/2. – Б. 299-303.
13. Anderson E. *The semantic puzzle of 'red gold' (Early Germanic dialects, color terms) // English Studies.* 81(1). – pp. 1-13. DOI: 10.1076/0013-838X(200001)81:1;1-#;FT001
14. Blažek V. *Indo-European «Gold» in Time and Space // Journal of Indo - European Studies.* Washington, Institute For The Study Of Man, 2017, vol. 45, 3-4, – P. 267-311. – URL: <https://www.proquest.com/docview/2070902356?pqorigsite=gscholar&fromopenview=true>
15. Kovalev V. *Jekonomicheskij slovar': jekonomicheskie terminy i jekonomicheskij sleng.* 3000 slov. – M.: Feniks, 2009. – 283 s.

16. Rajzberg B.A., Lozovskij L.Sh., Starodubceva E.B. *Sovremennyj jekonomicheskij slovar'*. – М.: INFRA-M, 2007. – 495 s.
17. Bliznec V.F. *Slovar'-spravochnik bankovskih*. – Minsk: Belorussia, 1989. – 190 p.
18. Timofeev L.I., Turaev S.F. *Slovar' literaturovedcheskih terminov*. – М.: Prosveshhenie, 1974. – 509 s.

Авторлар туралы мәлімет:

Муратбаева Индира Сылқымбайқызы – филология ғылымдарының кандидаты, «Санкт-Петербург Гуманитарлық кәсіподақтар университеті» ЖКББ МЕНБМ Алматы филиалының доценті, Алматы, Қазақстан.

Муратбаева Индира Сылқымбаевна – кандидат филологических наук, доцент Алматинского филиала НОУ ВПО «Санкт-Петербургский Гуманитарный университет профсоюзов», Алматы, Казахстан.

Muratbayeva Indira Silkymbayevna – Candidate of Philological sciences, Associate Professor, Almaty branch of the ST-Petersburg Humanitarian University of trade unions, Almaty, Kazakhstan.

Абдрахманова Жазира Әсембекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Абдрахманова Жазира Асембековна – кандидат филологических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Abdrahmanova Zhazira Asembekovna – Candidate of Philological sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

А.Е. САДЕНОВА¹ Б.М. АЙТБАЕВА² С.Е. КАРЫБАЕВА³

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан^{1,2}
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан³
(e-mail: sadenovaa@mail.ru¹, beibarys@mail.ru², saj.e.k@mail.ru³)

ТІЛ МЕНҒЕРТУДЕГІ ДИАЛОГТАРДЫҢ ДЕҢГЕЙЛІК ДИНАМИКАСЫ

Аңдатпа. Мақалада шетелдік студенттерге қазақ тілін меңгертудегі диалогтардың деңгейлік меңгерту динамикасы туралы сөз болады. Қазақ тілін оқитын шетелдік студенттердің сөйлеуін қалыптастыру мәселелері қарастырылады. Сөйлеуге үйретудің психологиялық мәселелері сөз болады. Сөйлеу үшін қажетті жайттардың арасындағы диалогтардың деңгейлік меңгерту мәселесіне және оның компоненттеріне назар аударылады. Шетелдік студенттердің сөйлеуін белсендірудің тиімді жолдарын табу және оларды тілдік ортаға тез енгізу - қазақ тілін шет тілі ретінде меңгертудегі негізгі бағыттардың бірі. Оқудың түрлі кезеңдеріне тиесілі түрлі әдістемелік ұсыныстар берілген. Айтылымның тілдік қана емес, сондай-ақ мазмұнды жағына да назар аударылады. Сөйлеуге үйрету үшін көрнекі нысандар, диалогтар мен полилогтарды қолдану ұсынылады. Мақалада ұсынылған жаттығулардың жүйесі ауызша сөйлеуді дамытуға көмектеседі. Мұнда ең алдымен айтылымның туындауы, оның коммуникативтік мәні мен тілдің нормасына сай келуі дамытылады. Диалогқа үйретуде бір жағынан репликалардың кезектесе алмасуына үйрету көзделсе, екінші жағынан жағдаяттың өзгеруі көрінетін қарым-қатынасқа түсуге, диалогтық сөйлеуге үйрету көзделеді.

Түйін сөздер: сөйлеу, диалогтық дискурс, диалогтардың деңгейлік динамикасы, уәждеме, жағдаят, диалог.

Кіріспе. Белгілі бір халықтың, ұлттың тілін үйренуде өзге елдің өкілі алдымен сол халықтың тіліндегі әлеуметтік қарым-қатынас ерекшелігіне назар аударады. Тіл үйренуді қарапайым қалыпты (стандартты) жағдаяттарды білдіретін диалогтар құрып, әлеуметтік белгілері бар сөздерден бастайды. Бұл, әрине, байланыс орнату, қарым-қатынасқа ұйытқы болу тәрізді өзіндік қызметі мен ерекшелігіне байланысты шетелдік студенттің тіл меңгеруге деген қызығушылығын арттыру маңызды мәселе. Аталған мәселені шешу үшін бүгінгі тәжірибе көрсеткендей, тіл меңгеру үдерісінде белсенді оқыту формаларын қолдану керек. Мәдениетаралық тілдесімді жүзеге асыруда диалогты ұйымдастыру, жағдаяттарды, проблемаларды анықтап, коммуникативтік мақсатқа жетудің құралдарын белгілеудің, қатысымға байланысты тіл үйренушілердің әрқайсысының мәртебесі, функциясын көрсетудің, сондай-ақ ресми және бейресми түрдегі диалогтық тілдесім әрекетін ұйымдастырудың жолдары қарастырылады. Қазақ тілін шет тілі ретінде меңгертудегі қарастырылып отырған диалог құрылымы меңгеру деңгейі бойынша жүйеленіп, коммуникативтік қарым-қатынастың негізгі құрылымдық типтері ажыратылады. Тіл меңгерудегі диалогтардың деңгейлік динамикасы рөлдік қатынасқа түсу арқылы өмірлік жағдаятты модельдеумен біртұтас пайдалану, тіл үйрену үдерісінің тиімділігін арттырады. Аталған жұмыстар шетелдік студенттердің білімін көтеріп, сөйлеуге, тыңдауға

ынталандырады, сонымен қатар, студенттердің өздерінің мүмкіндіктеріне сенімін нығайтады.

Сөйлеу үшін қажетті жайттардың арасындағы диалогтарды деңгейлік меңгерту мәселесіне және оның компоненттеріне назар аударылады. Диалог арқылы адам өз өмірін басқалармен үйлесімді ұйымдастырады, ол жерде және оның көмегімен жеке тұлға басқа тұлғамен маңызды әлеуметтік байланыстарды жүзеге асырады. Диалог адамдарды әрекетке итермелеуге, сенім арттыруға, білім беруге қызмет етеді. Біз білім беру ең алдымен білімді меңгеруге итермелеу ретінде түсіндіретін зерттеушілердің позициясын ұстанамыз, сенім баға мен идеяға итермелеу, басқаша айтқанда, диалог әрекетке итермелеуге қызмет етеді; әрекет диалог итермелейтін ішкі білімді меңгеру көзі. Сөйлеу тактикасының вербалды белгісі өзінің функционалды мағынасы бойынша интерактивті құрылым ретінде диалогты ұйымдастыруда интеракцияның нәтижелілігін байқауға болады, интеракция бойынша серіктестің мінезі арқылы диалогтың маңыздылығы көрінеді. Өзектілігі диалогтың тіл меңгертудегі деңгейлік динамикасын сипаттау болып отыр.

Диалогтың коммуникативті-интерактивтік табиғаты негізінде тіл меңгертудегі динамикасы зерттеліп отыр. Тіл меңгертуде сөйлеуге керекті жайттардың арасындағы диалогтың деңгейлік өсу динамикасына және оның компоненттеріне көңіл бөлінеді.

Құрылымдық тілдесу үдерісін белгілеуге қажетті тілдік құралдарды қолданудың коммуникативтік уәждерін ажыратады.

Тіл меңгеру үдерісіндегі диалог деңгейлік тұрғысынан қарастырылады. Тіл меңгерудегі орны анықталып, құрылымы, деңгейлік дамуы талданып, әрқайсысына сипаттама беріліп, қолданылу жолдары сараланады [1].

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеудің теориялық-әдістемелік негізін қазіргі таңдағы дискурс теориясы, мәтін лингвистикасы, диалог теориясы, лингвомәдени негіздері, тіл меңгеру теориясы бойынша еңбектер құрайды. Зерттеу әдістері талдау, синтез, жүйелеу, сипаттау, тұжырымдау болып табылады.

Диалогты қолдану арқылы тілдік коммуникативтік күзіреттілікті дамыту қазақ тілін меңгертуде өте тиімді болып табылады. Диалогтар – қабылдауға, ойлауға, еліктеуге және сөйлеу үлгілерін есте сақтауға бағытталып, шетелдік студенттерді белсенді айтылым әрекетіне жетелейді. Диалог үлгілерін қолдана отырып жүргізілген қазақ тілін меңгерту барысында шетелдік студенттерді өз ойы мен пікірін тұжырымдай алуы, сөйлеу машығы мен негізін меңгеруі, ойды сөзбен жеткізудің қатысымдық амалдарын игеріп, оларды күнделікті өмірде кездесетін шынайы жағдаяттарда жұмсай алуы жүзеге асады.

Қазақ тілін екінші тіл немесе шет тілі ретінде меңгертудің әрбір деңгейі нақты практикалық мақсаттарды жүзеге асыруға бағытталған. Ол – тілді алдымен элементарлық меңгеруді, кейіннен еркін меңгеруді қалыптастыру. Қазақ тілін меңгеру барысындағы деңгейлік жүйе бойынша диалогтық дискурстар узуальді-дәстүрлік бағыт бойынша ақпарат беру жағынан біртіндеп кеңейіп, грамматикалық формалардың, лексикалық бірліктердің күрделенуі бірізділікпен дами түседі. Бұл диалогтық дискурстарда жүйелі өзара байланыс болады, лингвоелтанымдық сипаттағы жүйеленген мәліметтерді кезеңімен меңгеруді қамтамасыз етеді.

Диалог түрінде сөйлеп үйретуде төрт деңгейді қолдануға болады: сөйлем деңгейі – бір-бірімен байланысты 2-3 сөйлемнен тұрады. Кең өрістелген диалог деңгейі – еркін әңгіме, талқылау, айтыс. Дискуссия деңгейі.

Дискурс құзыреттілігі сөйлеуді тудыру, белгілі немесе жаңа ақпаратты жеткізу, қабылдау, әрекеттің шынайы жалғасын қалыптастыру, себепті-салдарлы қатынасты, тақырыптық, байланыстылығы және логикасы, стилі, серіктеске әсер ету секілді үдерістерді қарастырады. Сонымен бірге диалогтық сөйлеуді құру, оқиғалардың айтылуы, жүйелі жазба мәтінді құру секілді әрекеттерді меңгеріп жатқан тілде яғни мәтін құрудың негізгі қағидаларын білуді талап етеді.

Тіл меңгерудегі диалогта шетелдік студент тыңдаушыдан өзіне қажетті істі орындалуын өтінсе, ал ол өз кезегінде шетелдік студенттің өтінішін орындауға дайын / дайын емес

екендігін білдіреді. Сөйлеудің бұл түрінде әрбір айтылған пікір сөйлеушіге бағытталады. Диалогта көтеріліп отырған тақырыпты ашу үшін ұдайы жұмыс жүреді және оған қатысушылардың түрлі көзқарастары, олардың өзара сәйкес келуі немесе керісінше бір-біріне қарама-қайшы болуы және т.б. жайттар кездеседі. Көптеген ғалымдар диалогтық мәтіннің пайда болуы үшін жағдаяттың жалпы сипаттамасы (қалыпты, тартысты), екі не одан да көп, жеке / ұжымдық, белсенді / баяу серіктестері әлеуметтік рөлдері жағынан тең / тең емес, серіктестердің достық / ресми сияқты т.б. тілдесу ахуалы хабарлама / ескертпе, әрі қарай нақтылауды талап етпеу сияқты тілдік қатынас мақсаты уақыт тапшылығы деген сияқты белгілер қажет [2, 69] деп көрсетеді.

Әңгіме басталған соң оған қатысушыларда екі бірдей міндет болады, біріншіден, сөйлеуші өз белсенділігін көрсетіп қарым-қатынасқа жаңа тақырып ұсынса, екіншіден, серіктестің көңілін оған аударуға әрекет жасайды. Диалог әңгімелесушілердің өзара біріккен әрекеттерінің жиынтығы, ол – сөйлеу мен тыңдап түсінудің өзара алмасып отыруының жемісі, сонымен бірге сөйлеушінің бірінен берілген тілдік түрткі келесі сөйлеушіден шапшаң және міндетті түрдегі тілдік немесе тілдік емес жауапты (реакция) талап етеді. Тіл үйренушінің сөйлеу дағдысын және сөйлеу шеберлігін қалыптастыру үшін жағдаяттылықты өзектілендіру үнемі алға тартып отыру аса тиімді [3].

Ұсынылған деңгей бойынша қазақ тілін меңгеруде алғашқы деңгейге диалогқа құрылымы жағынан қарапайым, аз сөзден тұратын сөйлемдер тән болып, содан да әрі қарай деңгей сайын күрделенген түрлері тіл үйрету материалынан алынып отырады. Әңгімеге түсушілерге толық сөйлемдер орнына эллипсистерді қолдануға жоғары мүмкіндіктер беріледі. Ал эллипсис сөзге өсіңкілік, мәнерлік және экспрессивтік сипат береді. Синтаксистік құрылымның ықшамдылығымен қатар, сұраулы және бағыныңқы құрмалас сөйлемдер, яғни монологқа тән репликалардың кездесуі де ықтимал. Тіл меңгерудің жалғастырушы, еркін сөйлеу деңгейлерінде диалогтық сөйлеуде жиі кездесетін көлемі жағынан едәуір үлкен, бір сөйлеушінің сөзінен туындайтын және бірнеше компоненттерден тұратын монологтық репликалар қолданылғаны абзал. И.И. Формановскаяның пікірі бойынша, «дискурстық өзара әрекеттесуді туғызатын қатысымдық жағдаяттар байланысты бекіту, оны қостау және тоқтату сияқты құрылымдық бөлімдерден тұрады. Бірінші бөлімде қаратпа сөз сәлемдесу мақсатында қолданылса, екіншісінде – айту (адресация) мен қабылдау (авторизация) құралдары, адамның ықыласын ояту мен қуаттау мақсатындағы қызығушылық, эмоциялық белгілер және т.б. жатады. Үшінші бөлімде әңгіменің қорытындысы шығарылады, кешірім мен қолдау іске асады», - деп түсіндіреді [4]. Диалогта стимул және жауап репликалардың қызметін атқара отырып, монологтық реплика серіктеске көңіл аударуымен, сондай-ақ өзінің алдында және кейінгі тұрған репликалармен мағыналық және синтаксистік тұрғыдан байланыстылығымен сипатталады. Р. Якобсон ұсынған болатын, ол мыналардың функцияларының жиынтығы түрінде көрінеді: адресант, адресат, мәнмәтін, хабарлау, байланыс (контакт), код [5, 22].

Талқылау мен бақылау. Диалогтың қатысымда қолданылуы, ортасына қарай топтастыру да ғылымда кездеседі. Солардың бірі В.Л. Скалкиннің топтастыруы. В.Л. Скалкин әлеуметтік-коммуникативтік ерекшеліктеріне қарай үш түрге бөледі: әлеуметтік диалог (социальный контакт), қызметтік сөйлесу (деловой разговор), еркін сөйлесу (свободная беседа). Әлеуметтік қатынас жасау тұрмыстық жағдайларда, ортада қолданылады [3]. Осылайша, тіл меңгеруде берілген дискурстың түрлеріне байланысты жағдаяттар, проблемалар анықталғаннан кейін тіл үйренушілердің мәртебесі және олардың коммуникативтік мақсаттары белгіленіп көрсетіледі. Сонымен бірге «әлеуметтік лингвистика саласы бойынша институционалдық дискурса» [7, 28] да назар аударылуға тиіс.

Диалогтық дискурс коммуниканттардың арақатынасының бір-біріне әсері арқылы құрылады. Диалог құрамында коммуниканттардың субъективтік пікірін бағалайтын дискурс қаралады. Диалогтық дискурста дүниенің тілдік бейнесі, әсіресе оның коммуникативтік-интерактивтік аспектісі, сөйлеу әрекетінің когнитивтік жағы айқын

бейнеленеді. Тіл меңгеру белгілі бір дискурстағы диалогтық айтылыммен басқарылады, диалогқа қатысушылардың мінез-құлқы дүниенің тілдік бейнесімен, коммуниканттардың жеке тілдік уәждемелік бағалауыштық және когнитивтік жақтарымен байланысады [8, 73].

Шетелдік студенттерді сөйлеуге үйретуде диалог құрудың маңызы зор. Өйткені диалогтың пайдалы жағы көп. Әрине, шетелдік студенттерге сұрақ қойып, жауап алу да жеңіл емес, бірақ осындай жүйелі жұмыс жүргізу шетелдік студенттерді өз ойын жеткізе білуге дағдыландырады.

Барлық деңгейлердің өн бойында диалогтық қатысымның білік, дағдысын қалыптастыру міндеті ең маңызды болып табылады. Сонымен бірінші деңгейде жеке репликаларды меңгеру, екінші деңгейде қарапайым репликаларды фразалардан жоғары бірліктерге біріктіреді, ал үшінші деңгейде кеңейтілген тұтас диалогтар құру іскерлігін меңгерсе, төртінші деңгейде еркін диалог, әңгіме жүргізе алатын деңгейге жетеді. Қазақ тілін екінші тіл ретінде өзге тілді шетелдік студенттерге меңгертудегі ең негізгі үдерістердің бірі – тілдік жағдаяттарды қарым-қатынастық жағдайға сай іріктеу, ұйымдастыру, меңгерту жұмысын тілдік қатысымдық тұрғыдан жүзеге асыру. Тілдік мақсатқа жетудің бір жолы – тіл меңгеру үдерісінде рөлдік қарым-қатынасты жүзеге асыру [9]. Өйткені рөлдік қарым-қатынас жасау арқылы инофон (айтылым, тыңдалым, оқылым, жазылым, тілдесім) сияқты сөйлесім әрекетінің барлық түрлерін меңгереді [10].

Нәтижелер. Қазақ тілін екінші тіл немесе шет тілі ретінде меңгерудің (A1, A2, B1, B2) деңгейлік жүйесі негізінде қазақ диалогтарын әр деңгей бойынша ұсынамыз.

Қазақ тілін меңгеру барысында A1 бастапқы деңгейде шетелдік студенттер жеке сөйлемдердің құрылуын үйренеді. Дискурс құзыреттілігінің дамуы жалғастырушы деңгейде меңгеру мақсаттарының маңыздыларының бірі болып табылады. Шетелдік студенттердің дискурстық құзыреттілігін біртіндеп қалыптастыруын көрсететін шкалалардың мынадай аспектілері бар: сөйлеу жағдаятына үйрену дәрежесі, диалогқа кірісу, тақырыптың дамуы, бүтіндік және байланыстылық.

Күнделікті өмірде қарым-қатынасқа керекті, коммуникативтік міндеттерді шешуге қажет тілдік құралдарды, қарапайым сөйлеу жолдарын, сөйлеу үлгілерін жай және күрделі түрлерін меңгерту. Бұған ойлау мен оны тілдік құралдар арқылы айтуды мақсатты түрде іске асыру жұмыстары мүмкіндік береді. Ойды айтып жеткізу, ойдың кімге арналып айтылатыны, мазмұны, оған түрлі субъективті факторлардың әсер ететіні және қандай тілдік материалдарды пайдалану қажеттігі ескеріледі. Бұл кезеңде меңгерудің негізгі мақсаты – қарапайым түрде сөйлеу жолдарын (әрекетін) меңгерту.

A1-A2 деңгейлерінде шетелдік студент қарапайым фразаларды қолдана алуы тиіс, яғни жағдаятқа байланысты кейбір лексикалық элементтерді ауыстыра алады. A1 деңгейі бойынша диалогтар коммуникативтік бағыт негізінде болуы тиіс, жағдаяттар өмірден алынуы керек, табиғи сөйлеуге жақын болғаны жөн. Тіл үйренуді фразадан, жеке репликалардан, сөздерді сөйлем ішінде қызмет жасаушы мүше ретінде ұғынудан бастаған абзал. Алғашқы сөз қолданыс алғашқы диалогтың компоненті болып беріледі: мысалы, – *Бұл кім? – Бұл мен. – Бұл не? – Бұл кітап.* Осы тұрғыдан келгенде, өзге тілді аудиторияда тіл үйретудің алғашқы күнінен-ақ, қарапайым сұрақ-жауап арқылы инофон диалогтық сөйлеу жағдайына бейімделеді. Мысалы:

- *Сенің атың кім?*
- *Менің атым Ен Сон.*
- *Сен қайдансың?*
- *Кореяданмын.*
- *Сен кімсің?*
- *Мен студентпін. т.т.*

Бұдан әрі мәтінмен жұмыс істеу барысында да диалог толығырақ түседі.

Бірінші деңгейде шетелдік студенттер белгілі мөлшерде ең қарапайым коммуникация актілерін меңгереді. Соның негізінде олар белгілі коммуникативтік мақсаттарды жүзеге асырады. Тіл меңгерудің төменгі сатысы үшін ең қарапайым сөз үлгілері белгіленген

затты, қимылды атау, заттың сапасын, қимылдың мекенін атау, қимылдың бір затқа арналғанын білдіру т.б. Шетелдік студенттер әуелі негізгі сөз үлгілерін қолданып үйренеді, яғни хабарлы сөйлем үлгілерін айтып жаттығады.

Бұл үстел (затты атау)

Ол оқыды (қимылды атау)

Бұл қызыл қалам (заттың сапасын атау)

Негізгі сөз үлгісінің коммуникативтік варианттарын айтып, қолдануды меңгереді. Жалпы сұрақ, хабарлы сөйлем, сөйлемнің болымсыз түрі, арнайы сұрақ, интонация т.б. тақырыптар бойынша тіл меңгеру барысында жай сөйлем үлгілерімен танысады. Бұл аталған сөйлем үлгілерін меңгеру үшін шетелдік студенттер оларды жиі қайталап айтып отыруы тиіс. Осылайша шетелдік студенттер сөз үлгісін меңгере отырып диалог түрінде сөйлеуге дағдыланады. Дегенмен бұл деңгейлердің басты міндеті негізгі сөз үлгілерімен, олардың коммуникативтік варианттарын меңгерту. Шетелдік студенттерді әңгімеге тартатын, оның сөйлеуіне түрткі болатын реплика мен оған жауап репликасын құрайтын диалогтық бірлестіктің қыр-сырын игерту іске асады.

Сөйлеу әрекетінің компоненттері сөйлеуге қажетті (интенция) және нақты лексикалық материалмен жабдықталған синтаксистік конструкциямен кешенді түрде жүзеге асады, яғни осы кезеңнің тілдік әрекетіне керекті құрылымы ұқсас сөйлемдерді айта білу әрекеті іске асады. Сондықтан да сөйлемдерді бір конструкциямен, бірақ әр түрлі формада ұсынуға ерекше көңіл аударылады.

A1 деңгейіндегі минимумдарын белгілеуде инофонның сөйлем, қысқа мәтін құруына тірек болатын лексикалық, грамматикалық және коммуникативтік минимум көлемі ескеріледі. Бұл деңгейде білім тест арқылы анықталады және бағаланады.

A2 деңгейінде инофон қысқа әңгімені бастау, жалғастыру, аяқтаудың қарапайым жолдарын қолдана алуы тиіс және серіктестердің көңілін өзіне аудара алуы керек. A2 бастапқы деңгейде тіл меңгеру барысында берілген жағдаят бойынша сұрақтарға жауап беріп, диалогтар құрып, сонымен қатар диалогтық сөйлесу барысында берілген жағдаятта этикеттік-узуальді фразаларды қолданып, қатысымды жүзеге асыра білуі керек.

Диалог түрінде сөйлеудің 2-кезеңінде серіктестердің сөзі арқылы қарым-қатынас жасауына назар аударылады. Диалог әр түрлі мақсатпен жүргізіледі: серіктесінен бір нәрсені білу үшін, онымен пікір алмасу үшін т.б. Осыған байланысты микродиалогтың мына түрлерін қолдануға болады:

а) Мәлімет-пікір, әсер алмастыру диалогы – мұнда пікірталас та, мәлімет алу да болуы мүмкін.

ә) Қозғау салу диалогы – диалогтың бұл түрі әр қайсысы белгілі бір коммуникативтік міндет атқарады.

б) Сұрастыру диалогында бір серіктес белсенділік танытып, сұрақтар қойып отырады да, ал екіншісі сұрақтарға жауап береді. Мұндай диалогтың үлгісі ретінде мына шағын диалогтарды келтіреміз.

Мысалы:

– *Сенің атың кім?*

– *Менің атым Ван Тиен.*

– *Сен қайдансың?*

– *Мен Қытайданмын.*

– *Сенің отбасың бар ма?*

– *Иә, менің отбасым бар.*

Пікір, әсер алмасу диалогында серіктестердің екеуі де белсенді түрде екі жақты қозғаушы реплика бұйрық райлы сөйлемнің басқа түрінде кездеседі. Жауап репликасы 2-3 сөйлемнің біреуі ғана қозғаушы реплика болады.

Мысалы:

– *Сен қайдансың?*

– *Мен Америкаданмын.*

- Сен кімсің?
- Мен студентпін.
- Мен де студентпін, сен қайда оқисың? т.б.

Қозғау салу репликасында өтініш беріледі. Мұнда қозғаушы реплика бұйрық райлы сөйлем арқылы, жауап реплика сөйлемнің кез келген коммуникативтік түрі арқылы беріледі.

Енді келесі деңгейлерде диалог біртіндеп кеңейіп, дами түседі.

Мысалы:

- Сәлеметсіз бе, Қайрат!
- Сәлеметсіз бе, Анар! Халіңіз қалай? Қандай жаңалық бар?
- Қалім жақсы, рақмет. Ешқандай жаңалық жоқ. Өзіңіздің қаліңіз қалай?
- Өте жақсы. Сіз оқисыз ба?
- Жоқ, жұмыс істеймін? Өзіңіз ше?
- Мен студентпін. Сіз қай жерденсіз?
- Мен Алматы облысынанмын. Сіз ше?
- Мен Қостанайданмын.
- Жақсы, көріскенше, сау болыңыз.
- Сау болыңыз.

V1 деңгейінде инофон өзіне көңіл аудару үшін және таныс тақырыпқа дискуссияға қатысу үшін лайық фразаны тауып қолдана алуы қажет. Ол таныс немесе қызықтыратын тақырыптағы жай әңгімені бастап, жалғастырып, аяқтай алуы тиіс.

Үшінші деңгейге кеңейтілген тұтас диалогты меңгеру жатады. Бұл деңгейдің ерекшелігі мұнда диалог бастамасы, мысалы, сәлемдесу және оның соңын қоштау болады.

- Сәлеметсің бе!
- Сәлеметсің бе!
- Халің қалай, Дэвид?
- Жақсы, Жомарт, өзіңнің халің қалай?
- Жақсы, рақмет.
- Жомарт маған қазақстан тарихы туралы жазылған кітаптар керек еді. Сен маған көмектесе аласың ба?

– Әрине, көмектесемін. Менде Орта Азия жөнінде кітаптар бар. Егер қолың бос болса, үйге барып көрейік.

- О-о-о, жариды, жақсы, қолым бос. Барайық.
- Ендеше, кеттік.

Диалог түрінде сөйлеу әрекеттерін меңгерудің төртінші деңгейі – диалогты меңгерудің ең жоғары деңгейі. Мұнда шетелдік студенттер еркін әңгімелесіп, пікір таластырады және талқылай алуға үйренеді. Мысалы:

- Сәлеметсің бе, Айжан!
- Сәлеметсің бе, Арман!
- Айжан, сен опера театрында болдың ба?
- Жоқ, бірақ ол менің арманым.
- Менде екі билет бар. Барғың келе ме?
- Қандай қойылым болады?
- «Абай» операсы. Абай партиясын Ермек Серкебаев, ал Айдар партиясын Әлібек Дінішев орындайды.

- Ендеше міндетті түрде барамын. Қашан барамыз?
- Бүгін кешке.
- Тамаша!
- Қай жерде кездесеміз? Театрдың жанында сағат жетіде кездесейік.
- Жақсы.

V1 деңгейдегі диалогтардың берілуі бірінші деңгейге ұқсас келеді, мұндағы диалогтар кеңейтілген лингвоелтанымдыққа негізделеді.

Мысалы:

- Мин Кек, қандай оқу орындарын білесің?
- Мектеп, колледж, институт, университет, академия және тағы басқалары.
- Алматы қаласында осы аталған оқу орындары бар ма?
- Әрине бар. Мен өзім Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің студентімін.
- Ол қайда орналасқан?
- Ол Әл-Фараби даңғылы, 71 – үйде орналасқан.

В2 деңгейінде ол дискуссияға қатысу үшін лайықты сәтті таңдап, бұл үшін жағдаятқа дәлме-дәл тілдік құралдарды қолданып, айтылымның кезегіне қарай отырып әңгімені бастап, жалғастырып, аяқтай алуы керек, айтылымды ойластыру үшін уақытты ұтуға мүмкіндік беретін стандартты фразаларды қолдана алуы керек. (Мыс: «бұл өте қызық сұрақ екен»).

Елтанымдық диалогтардың ауқымы жоғары. Бастапқы деңгейде соның бір ғана түрі – узуалды-дәстүрлік түріне сипаттама беріп, оны лингвоелтанымдық ұстаным тұрғысынан түсіндіріліп, мағынасын, оған сәйкес белсенді коммуникативтік ұстаным болатыны айқындалғаны дұрыс. Узуалды-дәстүрлік термині тілдік мәліметтер мен дәстүрлік сипаттағы мәліметтер тығыз байланысқан мәтіндерге тән болып табылады. Узуалды фразалар дәстүрлік, салттық қағидалар бойынша беріледі. Демек, Е.М. Верещагин., В.Т. Костомаров бойынша айтсақ, узуалды-дәстүрлік мәтіндер дегеніміз – «бұл берілген сөйлеу жағдаяты үшін міндетті болып табылатын сөйлеу нормалары мен мінез-құлық нормаларының байланысуы» [5]. Узус ұғымы сөйлеу жағдаяты мен сөйлеу нысандарының арасындағы байланысты көрсету үшін қолданылады.

В2 деңгейі бойынша диалогтар елтанымдықтың узуальді-дәстүрлік түрі бойынша мақсат, міндеттерінің барлық нысандарымен жоғары деңгейде болады.

Мысалы:

- Си Не университетте кімдер оқиды?
- Университетте студенттер оқиды.
- Олар университетте қандай білім алады?
- Олар онда жоғары білім алады.
- Онда кімдер жұмыс істейді?
- Онда оқытушылар, әкімшілік қызметкерлері жұмыс істейді.
- Жоғары оқуды аяқтаған соң кім болып шығасың?
- Білікті маман болып шығамын.

Міне, осындай сөйлесулер шетелдік студенттердің сөздік қорын молайтуға мүмкіндік береді.

В2 деңгейінде шетелдік студент серіктесіне жағдаятқа қатысты қолданатын күрделі тілдік құралдарды ауыстыра отырып, өзінің айтылымын жеткізе білуі керек. Осы деңгейде шетелдік студент диалогтың қатысымда қолданылатын әлеуметтік-коммуникативтік күрделі түрлерінің қолданылуын меңгереді.

Қорытынды. Ұсынылған диалогтық дискурстардың негізінде шетелдік студенттер өз ойын жеткізе білуге немесе керісінше естіген хабардың құрылымын талдап түсіне білуді меңгереді. Шетелдік студент мұндай мақсатқа дискурстық құзыреттілікті қалыптастыра отырып қол жеткізсе ғана тілдік қарым-қатынасқа еркін түсе алатыны айқын. Мұнда грамматикалық тұрғыдан күрделі айтылымдар үстемірек болуы мүмкін. Шетелдік студенттер бұл диалогтарға қатыса отырып, серіктестерін түсініп қана қоймай, айтылған ойға сын көзбен қарау, талқылау, сонымен бірге өз айтылымын сенімді түрде құрастыру, серіктестің қате жерлерін айту, өз ойын дәлелдей алуға үйренеді. Диалогтық сөйлеуге қойылатын талаптың қарапайым деңгейден күрделі деңгейге қарай артуы, тілдік қатынастың күрделенуіне байланысты екені мәлім. Соған сәйкес диалог барысында дискурс құру, сөздердің орындарын еркін ауыстыру, құрастыру тетіктері дамытыла бастайды.

Көп деңгейлік меңгерудің негізгі бағыты – сөйлеудің ең қарапайым түрінен күрделі дәрежесіне дейін жету жолдары, яғни шетелдік студент өз интенциясын дайын үлгідегі

жекелеген сөздер мен сөз тіркестері арқылы айтудан бастап, өзі мәтін құрып, өз сөзімен белгілі бір тақырыпты кеңейтіп, дамытып айтуға дейін жеткізу болып табылады. Бұл арқылы шетелдік студенттің коммуникативтік құзыреті қалыптасады. Шетелдік студенттің тілдік қатынас барысындағы нақты бір жағдаятта нақты тақырып бойынша қазақ тілін дұрыс қолдана алу, коммуникативтік қарым-қатынаста ақпаратты алу мен ақпаратты беру үшін тілді жеткілікті дәрежеде қолдану алу секілді коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыратын коммуникативтік міндетер қатары қарастырылды.

Тіл меңгеруде ұлтаралық және мәдениетаралық қатысымды негізге ала отырып, тілдік қатысым барысында әр халықтың тілі мен мәдениетіндегі ұлттық ерекшеліктерді сыйлап, құрметтеуге бағытталады. Тілді өзге тіл ретінде меңгерту нәтижелі болу үшін шарттардың бірі – ұлтаралық және мәдениетаралық қарым-қатынаста әр халықтың тілі мен мәдениетіндегі ұлттық ерекшелікті есепке алу болып табылады. Лингвоелтану қазақ тілін екінші тіл ретінде меңгертуде шетелдік студенттердің қатысымдық құзіреттілігін қамтамасыз етеді. Әрі жалпы білім беру мен тіл меңгеру ісіндегі гуманитарлық мақсаттарға қол жеткізуге ұйытқы болады. Лингвоелтану тілді өзге тіл ретінде меңгеру арқылы үйреніп жатқан тіл халқының мәдениеті мен сол елдің әдет-ғұрпына, салт-дәстүріне, өзіндік тілдік ерекшелігіне қатысты мәліметтерді меңгеруді қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер:

1. Sadenova A.E., Yesbulatova R. M. The role of the formation of lexical competence in intercultural communication. // Al-Farabi Kazakh national university Eurasian journal of Philology: Science and Education. – Almaty. – 2018. – Vol.2 (170). – P. 131-137.
2. Қүзекова З.С. Екінші тіл ретінде қазақ тілі оқулығы теориясының лингвистикалық негіздері: филол. ғыл. докт. ... дис.: 10.02.02. – Алматы, 2005. – 307 б.
3. Скалкин В.Л. Обучение диалогической речи: пособие для учителей. – Киев: Род. Школа, 1989. – 156 с.
4. Формановская Н.И. О коммуникативно-семантических группах и интенциональной семантике их единиц // Языковое сообщение и его единицы. – Калинин, 1986. – С. 18-27.
5. Якобсон Р. В поисках сущности языка // Введение в языкознание. Хрестоматия для вузов. – М.: Академический проект, 2005. – 553 с.
6. Верещагин Е.М., Костомаров В.Т. Язык и культура: лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Наука, 1990. – 246 с.
7. Сүлейменова Ә.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. – Астана: Арман-ПВ, 2008. – 392 б.
8. Саденова А.Е., Мұсабекова Ұ.Е. Диалогтық дискурстың коммуникативті-интерактивтік табиғаты негізінде тіл меңгерту ерекшеліктері // Ш. Уәлиханов атындағы КУ хабаршысы ISSN 2707-9910 (print), ISSN 2788-7979 (online) Филология сериясы. № 3, – Көкшетау, 2021. – Б. 97-107.
9. Zhibek, I., Sadenova, A., Gulnaz, M., Shyryn, A., Gulnazyra, M. Formation of communicative competence of foreign university students through technologies // World Journal on Educational Technology: Current Issues, 2022, Scopus. 14(3), – P. 714–725. DOI: <https://doi.org/10.18844/wjet.v14i3.7277>
10. Sadenova, A.E., Orazakynkyzy, F., Anuar, S., Yesbulatova, R.M. Using innovative technologies in project method of teaching foreign language. Espacios, 2017, Scopus. 38(25).

А.Е. САДЕНОВА, Б.М. АЙТБАЕВА

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

С.Е. КАРЫБАЕВА

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

ДИНАМИКА УРОВНЯ ДИАЛОГОВ В ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКУ

Аннотация. В статье рассматривается динамика уровневое освоения диалогов при обучении казахскому языку иностранных студентов. Рассматриваются вопросы формирования речи иностранных студентов, изучающих казахский язык. Обсуждаются психологические вопросы обучения говорению. Уделяется внимание проблеме уровневое освоения диалогов и их компонентов между элементами, необходимыми для говорения. Поиск эффективных способов активизации речи иностранных студентов и скорейшего введения их в языковую среду является одним из основных направлений в изучении казахского языка как иностранного. Для разных этапов обучения даны различные методические рекомендации. Внимание уделяется не только лингвистическому аспекту произношения, но и содержанию. Для обучения говорению рекомендуется использовать наглядные пособия, диалоги, полилоги. Представленная в статье система упражнений способствует развитию устной речи. Здесь, прежде всего, развивается становление произношения, его коммуникативное значение, соответствие нормам языка. Обучение диалогу, с одной стороны, направлено на обучение поочередному обмену репликами, а с другой стороны, на ведение диалога, на участие в общении, в котором ситуация меняется.

Ключевые слова: речь, диалогический дискурс, уровневая динамика диалогов, мотивация, ситуация, диалог.

A.E. SADENOVA, B.M. AITBAEVA,

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

S.E. KARYBAYEVA

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

DYNAMICS OF THE LEVEL OF DIALOGUES IN LANGUAGE TEACHING

Annotation. The article considers the dynamics of the level mastering of dialogues in teaching the Kazakh language to foreign students. The issues of speech formation of foreign students studying the Kazakh language are considered. Psychological issues of teaching speaking will be discussed. Attention is paid to the problem of level mastering of dialogues and their components between the elements necessary for speaking. The search for effective ways to activate the speech of foreign students and their rapid introduction to the language environment is one of the main areas in studying Kazakh as a foreign language. Various methodological recommendations are given for different stages of training. Attention is paid not only to the linguistic aspect of pronunciation, but also to the content. For teaching speaking, it is recommended to use visual aids, dialogues, polylogues. The system of exercises presented in the article contributes to the development of oral speech. Here, first of all, the formation of pronunciation, its communicative meaning, compliance with the norms of the language develops. Teaching dialogue, on the one hand, is aimed at teaching the alternate exchange of remarks, and on the other hand, at conducting a dialogue, at participating in communication in which the situation changes.

Keywords: speech, dialogical discourse, level dynamics of dialogues, motivation, situation, dialogue.

References:

1. Sadenova, A.E., R. M. Yesbulatova. The role of the formation of lexical competence in intercultural communication. // Al-Farabi Kazakh national university Eurasian journal of Philology: Science and Education. Vol.2 (170). – Almaty, 2018. – P. 131-137.
2. Kýzekova Z.S. Qazaq tili oqýlyǵy teoriasynyń ekinshi lingvisikalıq negizderi: filol. dáriǵer ...dıs.: 10.02.02. – Almaty, 2005. – 307 b.
3. Skalkın V. L. Obuchenie dialogicheckoy rechy: pocobie dla uchiteley. – Kiev: Rod. Zhkola, 1989. – 156 c.
4. Formanovckaja N.I.O Kommunikativno-semanticheskikh gruppah I intensionslnoy semantike ih edinic // Iazikovoe soobchenie I ego edinicy. – Kalinin, 1986. – С. 18-27.
5. Iakobson R. V poiskah suchnomy iazika // Vvedenie v iazikpznanie. Hrestomatia dla vuzov. – M.: akadnichesky proekt, 2005. – 553 c.
6. Verechagin E.M., Koctomarov V.T. Iazik I kultura: lingvostranovedenie v prepodavany russkogo iazika kak inostrannogo. 4-e izd., pererab. I dop. – M.: Nauka, 1990. – 246 c.
7. Súleimenova E.D., Shaimerdenova N.J., Smaǵulova J.S., Aqanova D.H. Áleymettik lingvisika terminderiniń sózdigi. – Astana: Arman-PV, 2008. – 392 b.
8. Sadenova A.E., Musabekova U.E. Dialogtyq diskýrstyń kommýnikativti-interaktivtik tabıǵaty negizinde til meńgertý erekshelikteri // Sh. Yálıhanov atyndaǵy KÝ habarshysy ISSN 2707-9910 (print), ISSN 2788-7979 (online) Filologia seriasy. № 3, – Kókshetaý, 2021. – B. 97-107.
9. Zhibek, I., Sadenova, A., Gulnaz, M., ... Shyryn, A., Gulnazyra, M. Formation of communicative competence of foreign university students through technologies // World Journal on Educational Technology: Current Issues, 2022, 14(3), – P. 714–725. DOI: <https://doi.org/10.18844/wjet.v14i3.727>
10. Sadenova, A.E., Orazakynkyzy, F., Anuar, S., Yesbulatova, R.M. Using innovative technologies in project method of teaching foreign language. Espacios, 2017, 38(25), 1.

Авторлар туралы мәлімет:

Саденова Айгүл Ескермесқызы – филология ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің қауымдастырылған профессоры, Алматы, Қазақстан.

Саденова Айгуль Ескермесовна – доктор филологических наук, ассоциированный профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Sadenova Aigul Eskermeskyzy – doctor of Philosophy, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Айтбаева Бахыт Манатқызы – филология ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің қауымдастырылған профессоры, Алматы, Қазақстан.

Айтбаева Бахыт Манатовна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Aitbayeva Bakhyt Manatkyzy – candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Қарыбаева Саягүл Елтайқызы – филология ғылымының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің қауымдастырылған профессор м.а., Астана, Қазақстан.

Қарыбаева Саягуль Елтаевна – кандидат филологических наук, и.о. ассоциированного профессора Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Karybayeva Sayagul Eltaykyzy – Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Г.О. ШАЛШЫКБАЕВА¹ К.К. ДҮЙСЕКОВА² *Р.М. БАКТЯРОВА³

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Қазақстан, Алматы^{1,3}

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан²

(e-mail: gulbakhit_69@mail.ru¹, kuliash@yahoo.fr², rai_bah@mail.ru³)

АВИАЦИЯ КӘСІБИ ДИСКУРСЫНЫҢ КОНСТИТУТИВТІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада институционалдық дискурс түрлерінің бірі кәсіби авиация дискурсының конститутивтік ерекшеліктері қарастырылады. Тақырыптың өзектілігі авиация дискурсының маңыздылығы артуымен, оның қоғам өміріндегі маңыздылығымен және оның конститутивтік белгілерінің динамикалық сипатын ескере отырып, осы дискурсты даму динамикасында қарастыру қажеттілігімен анықталады. Дискурстың құрылымдық ерекшелігін қарастыру нәтижесінде авиация дискурсының конститутивтік белгілері айқындалады.

Мақалада кәсіби дискурс адамдар арасындағы коммуникативтік қарым-қатынас пен танымдық үрдістері белсенділігінің нәтижесі ретінде қарастырылады. Кәсіби дискурс сөз әрекеті ретінде түрліше жолдармен жүзеге асатыны және қарапайым сөз әрекетінен ерекше болып табылатыны пайымдалады.

Кәсіби дискурсты талдау белгілі бір кәсіптік салаға тән тілдік белгілерді, оның коммуникативтік ерекшеліктерін, қатысым тәжірибелерін зерттеуді қамтиды. Талдаудың мақсаты – мамандардың кәсіби іс-әрекет барысында тілді қолдану ерекшеліктерін анықтау болып табылады. Сондай-ақ, мақалада кәсіби дискурстың кейбір лексикалық, синтаксистік және просодикалық ерекшеліктерінің сипаттамасы берілген, бұл мақаланың практикалық маңыздылығын көрсете алады.

Мақалада авиация кәсіби дискурсының бірқатар жинақ белгілері қарастырылады, авиация дискурсының ерекше сипаты анықталады. Авиация дискурсының мұндай ерекшеліктерін зерттеу арқылы осы саладағы қатысым әрекетін тиімді түрде жүргізу мүмкіндігі айтылады.

Түйін сөздер: кәсіби дискурс, авиация дискурсы, конститутивтік ерекшеліктер, кәсіби сала, қатысым.

Кіріспе. Қазіргі кезде жаһандану үрдісіне байланысты еліміздің басқа елдермен әртүрлі бағыттар, салалар бойынша қарым-қатынастары көбеюде, сондықтан әуе көлігінің, яғни авиацияның маңыздылығы артуда. Қазақстан көптеген елдермен авиақатынастар орнатқан, әртүрлі авиабағыттар бойынша халыққа қызмет көрсетілуде.

Авиация саласының динамикалы түрде дамуы авиация тіліне, дискурсына басты назар аударуға себеп болуда, өйткені қай сала болмасын тиімді қызмет етуі тікелей тілге, қатысымға байланысты болып табылады.

Мақалада қазіргі тіл біліміндегі дискурс мәселесі қарастырылады. Лингвистикада дискурс күрделі құрылым ретінде жан-жақты талқылануда, себебі бұл сала үнемі өзгерістерге ұшырап отыратын динамикалық зерттеу өрісі болып табылады. Соның ішінде кәсіби қатысымда жүзеге асатын кәсіби дискурс қоғам өмірінде аса маңызды орын алады.

Аталмыш мақалада кәсіби дискурсты зерттеуге арналған шетелдік және қазақстандық ғалымдардың ізденістері сараланады.

Мақалада ең алдымен дискурс пен кәсіби дискурстың, сондай-ақ кәсіби дискурстың арнайы түрі ретіндегі авиация дискурсының мазмұны, оның қазіргі институционалдық дискурстар типологиясындағы алатын орны және негізгі конститутивтік ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеудің дереккөздері ретінде халықаралық авиация саласындағы басылымдар, сайттар және кәсіби мәтіндер алынды.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақалада сипаттама беру, дискурстық талдау әдістері қолданылды. Талдаудың мақсаты – мамандардың кәсіби іс-әрекетті орындау барысында орын алатын қатысым тіліндегі ерекшеліктерді анықтап, зерттеу болып табылады. Кәсіби дискурсты талдаудың негізгі аспектілері:

1. Жанрлар мен форматтар, берілген мамандыққа тән әртүрлі дискурсивтік форматтарды (мысалы, есептер, аналитикалық мақалалар, нұсқаулар) зерттеу.

2. Қарым-қатынас стилін, оның ішінде формальдылықты, объективтілікті және риторикалық құралдарды пайдалану жолдарын зерттеу.

3. Функционалдылық, яғни кәсіби қарым-қатынас түрлерінің мақсаттары мен қызметтерін анықтау (ақпарат беру, сендіру, бұйыру және т.б.) және кәсіби мәтіндерді талдау.

4. Осы салада қолданылатын арнайы кәсіби лексика мен терминдерді топтау.

5. Әлеуметтік-мәдени контекст, кәсіби дискурсқа ықпал ететін мәдени және әлеуметтік факторларды айқындау.

Кәсіби дискурсты жан-жақты талдау осы саланың мамандарының өзара сөз әрекетін, қатысымын тереңірек зерттеуге және кәсіби ортада қатысымды тиімді түрде құруға ықпал етеді.

Талқылау мен бақылау. Ең алдымен жалпы дискурсқа тоқталсақ, ХХ ғасырдың екінші жартысында отандық және шетелдік лингвист ғалымдардың зерттеулерінде дискурс мәселелеріне көп көңіл бөліне бастады. Қазіргі кезде лингвистикада француз ғалымы М.Фуконың лингвистикалық еңбегінде [1], айтылымның барлығының жиынтығы ретіндегі дискурс идеясы барған сайын кең өріс алатындығы мысалдармен талданған. Жалпы француз лингвистері дискурсты жазба сөз бен ауызекі сөздің нақты қолданысы, күрделі сөз әрекеті, сөз актісі, тұлғаралық қатысым ретінде қарастырады. Сондай-ақ лингвистикада белгілі ғалым Т. Ван Дейк [2] дискурст бір жағынан коммуникативтік оқиға, екінші жағынан коммуникативтік іс-әрекеттің жазбаша немесе ауызша нәтижесі ретінде қарастырады.

Орыс ғалымдарының еңбектерінде дискурс өмірмен біте қайнаған қатысым ретінде анықталады. Мысалы, Е.С.Кубрякова дискурсты «нақты уақыттағы адамның әлеуметтік қызметінің белгілі бір түрін бейнелейтін тілдік айтылым, тілдің қолданысы» [3, 525] – деп түсіндіреді.

В.Е. Чернявскаяның айтуынша, «дискурс қоғамдық тәжірибенің тілдік көрінісі, тілдің ерекше тәртіппен реттелген және жүйеленген қолданысы болып табылады, дискурстың негізін ерекше идеялық және ұлттық-мәдени менталитет құрайды» [4, 150].

Ғалым В.В. Красных дискурсты біріншіден, әлеуметтік-мәдени, саяси, прагматикалық-жағдаяттық, психологиялық және басқа да (конститутивтік немесе түпкі) факторларымен (тікелей не жанама) анықталатын күрделі әлеуметтік лингвистикалық құбылыс ретінде таниды, екіншіден, «көрнекі» – лингвистикалық (когерентті мәтін немесе мәтіннің мағыналық және синтаксистік тұрғылардан аяқталған бөлігі) және экстралингвистикалық құрылым (мәтінді түсіну үшін қажетті білімдер, пікірлер, көзқарастар, адресаттың мақсаттары), үшіншіден, дискурс барысында құрылатын ортақ қауымдастық (тыңдаушы, оқырман және т.б.) ретінде анықтайды [5, 13].

В.И. Карасиктің пікірі бойынша, «дискурс – мәтін мен қатысым жағдаятының бірлігі, яғни дискурс әлеуметтік лингвистикалық нысан ретінде және адамдардың әлеуметтік тобына немесе типтік сөз-мінез-құлық жағдайына қатысты қарастырылатын қатысым ретінде анықталады» [6].

Il est indiscutable que les études consacrées aux problèmes de l'appartenance sociale et de la concrétude du discours dans le contexte de l'orientation discursive ont reçu une suite dans la considération de l'expérience de la parole et ont commencé à se développer au sein de la méthode linguistique moderne visant l'étude de la communication de la parole. Conformément à cela, on peut noter que dans la littérature scientifique moderne, le terme de discours est très souvent utilisé, dans le sens par le terme d'expérience discursive [7].

Сонымен, жоғарыда келтірілген бірқатар ғалымдардың тұжырымдарына сай дискурс белгілі бір әлеуметтік-мәдени, саяси және идеологиялық тәжірибенің тілде көрініс табуы ретінде қабылданады және осы тұрғыдан зерттеледі. Дискурс ауызша және жазбаша түрдегі, белгілі бір когнитивті және жеке кеңістікте жүзеге асатын нақты қатысым әрекеті ретінде анықталады. Ол белгілі бір мақсат-мүддеге бағытталған, қатысым әрекеті ретінде нақты бір әлеуметтік ортада, жағдаятта, уақытта, кеңістікте жүзеге асады және өзіндік стереотиптері, ережелері, ритуалдары бар. Яғни, дискурсты сипаттау үшін әлеуметтік белсенділік түрін көрсететін құрамдас бөлікті және дискурсивті белсенділік жүзеге асатын «ортасын» айқындау қажет.

Осы тұста әлеуметтік орта дискурсы, яғни кәсіби дискурс тақырыбына келсек, бұл белгілі бір қызмет, кәсіп саласында, іс-әрекеттер барысында жүзеге асатын дискурс, яғни белгілі бір кәсіп аясындағы адамдардың институционалдық қарым-қатынас құралы болып табылады. Осылайша, кәсіби орта кәсіби қатысымның ерекше түрі ретіндегі кәсіби дискурс белсенділігінің көріну ортасы болып табылады.

Көптеген ғалымдардың анықтамасында, кәсіби дискурс институционалдық дискурстың бір түрі болып табылады, яғни институционалдық дискурс ұйымдық және кәсіби дискурс түрлеріне қатысты жалпы жинақ ұғым болып табылады. Институционалдық дискурс бір жағынан кәсіби қауымдастық мүшелерінің сөз әрекеті болса, екінші жағынан ол сол ұжым мүшелерін, кәсіби қауымдастықты қалыптастыратын, ұйымдастыратын және біріктіретін, әлемнің кәсіби бейнесін қалыптастыруға әсер ететін тілдік қатысым. Бұл белгілі бір қоғамның және әлеуметтік институттың нормаларымен шектелген, институционалдық мәнмәтінге, жағдаятқа сәйкес стильді таңдаумен сипатталатын адамдар арасындағы реттелген қатысым ретінде танылады.

Сонымен, институционалдық дискурс тілдік жүйені, сөз әрекетін, арнайы лингвистикалық және экстралингвистикалық құралдарды және мәтіндерді қамтитын құрылым болып табылады. Яғни, институционалдық дискурс – белгілі бір әлеуметтік институт аясында арнайы рөлдерге ие адамдардың белгілі бір мақсат-міндеттерге жету үшін жүзеге асыратын нормаға сай сөз әрекеті.

Әрі қарай кәсіби дискурсты институционалдық дискурстың бір түрі ретінде қарастыра келе оның құрылымдық компоненттеріне тоқталсақ, көптеген ғалымдар бұларға қарым-қатынасқа қатысушыларды, қатысым мақсатын, негізгі құндылықтарын, стратегияларын, қатысым тақырыбын, жанрлық және дискурсивті формулаларды, қарым-қатынас әдістері мен материалдарын, т.б. жатқызады.

Лингвист В.И. Карасик дискурстың конститутивтік белгілеріне сөз әрекетіне қатысушылар, шарттар, ұйымдастыру, қатысым әдістері мен материалы, адамдардың статустық-рөлдік және қатысымдық рөлдері, қарым-қатынас саласы мен ортасы, мотивтері, мақсаттары, стратегиялары, арнасы, режимі, стилі мен жанры және вербалды/бейвербалды белгілерді жатқызады [8, 15].

Е.И. Голованова кәсіби қарым-қатынас жағдайларының маңызды өлшемдері ретінде қарым-қатынастың мақсаты мен мотивтерін, қатысымға қатысушылардың статусы мен рөлдік сипаттамаларын, қатысым модальділігі/тоннын (ресми, бейтарап, достық), қарым-қатынас әдісін (ауызша немесе жазбаша, тікелей немесе қашықтан жүзеге асатын қатысым) қарастырады [9, 34].

Ресейлік ғалымдар Е.С. Кубрякова мен А.А. Кибриктің зерттеулеріндегі [10], пайымдамаларына сүйене отыра, кәсіби дискурсты динамикалық тип ретінде анықтаймыз және оның маңызды аспектілері ретінде процессуалдық әрекеттерді жүзеге

асыру құралдарын, осы қызметті орындаушыларды және олардың мақсаттарын бөліп қарастырамыз.

Сонымен, кәсіби дискурс сөз әрекеті ретінде түрліше жолдармен жүзеге асатынын және қарапайым сөз әрекетінен ерекше болып табылатынын пайымдауға болады. Кәсіби дискурс белгілі бір мақсатты көздейді, ал өзара сөз алмасу барысында нақты жағдаятқа орай қосымша міндеттер де жүзеге асады.

Жоғарыда айтылған ойларды жинақтай келе, кәсіби дискурстың басты сипаттарын анықтаймыз:

1) ақпарат алушы және ақпарат беруші болуы (тікелей/тікелей емес қатысымда), мұнда сөз серіктесінің ең болмаса біреуі белгілі бір сала маманы болуы тиіс);

2) кәсіби кеңістік/аумақ болуы (кәсіби іс-әрекет жүзеге асатын орын, кеңістік, кәсіпорын, мысалға алсақ әуежай, зауыт т.б.);

3) арнайы лексика қолданылуы (терминология, жаргондар, клишелер, аббревиатуралар, символдар);

4) сөз серіктестерінің белгілі бір мақсат-мүдде көздей қатысым жасауы.

Авиациялық дискурсқа келетін болсақ, бұл дискурсты меңгеру авиациялық индустрияда қауіпсіздік пен тиімділікті қамтамасыз ету үшін өте маңызды. Авиация дискурсы бұл авиацияға және авиация индустриясына қатысты ұғымдар мен темирлер, арнайы техникалық тіл қолданысы, кәсіби сөз әрекеті болып табылады.

Ғалым А.Ж. Суюнбаева авиация дискурсына берілген анықтауында: «Являясь разновидностью языка для специальных целей, язык авиации выполняет три важнейших функции: коммуникативную, связанную с обменом информацией и обеспечением адекватного взаимодействия специалистов, когнитивную функцию, проявляющуюся в способности фиксировать результаты теоретической и практической познавательной деятельности в данной сфере, информативную функцию, выражающуюся в способности хранить и транслировать накопленный опыт» [11, 73] – деп, авиация тілінің ерекшеліктеріне назар аудартады.

Ғалым В.И. Карасик авиациялық кәсіби дискурсын басты екі бағытқа бөліп қарастырады:

1. «классикалық» дискурс түрі, онда мекеменің «агент – клиент» екіжақты дискурсы жүзеге асады, яғни институттың толыққанды өкілі және өз мәселесін шешу үшін осы институтқа жүгінген немесе институттық ықпал ету объектісі болып табылатын тұлға (ұшқыш пен жолаушы, авиатор және журналист);

2. «кәсіби» дискурс түрі, онда сөз серіктестері институционалдық теңдікпен сипатталады, мысалы, кәсіпқойлар арасындағы қарым-қатынас (ұшқыш пен механик, бірінші ұшқыш пен штурман т.б.) [7].

Авиация кәсіби қатысымы ауызекі, жазба, электронды түрлерінде дамуда; стандартты немесе стандартты емес кәсіби жағдайларда іске асуда, жаңа жанрлары пайда болуда. Жаңа түрлеріне интернет арқылы жүзеге асатын әрекеттестіктер жатады, әртүрлі интернет-конференциялар, форумдар, вебинарлар, электронды хабарламалар, мәлімдемелер, чаттар, презентациялар, авиаторларды интерактивті тестілеу т.б. Аталған жанрлар әрқайсысы өзіндік ерекше сипатқа ие, мысалға алсақ, қатысушылар арасындағы біржақты қатысым немесе кейбір түрлерінде кері байланыстың жауаптың болмауы. Жазба түріндегі қатысым бейресми (SMS, блог, чат), ресми (e-mail, хаттар, бейнеконференция, форум т.б.) форматтарда көбеюде, құзыретті маман осы қатысым түрлерін меңгеруі тиіс.

Авиациялық дискурста қатысым күндіз де, түнде де әртүрлі кеңістікте, орында (әуежай, ұшақ, кабина, кеме борты т.б.) жүзеге асады. Қазіргі кезде авиациялық дискурстың кеңістік-уақыт аясы кеңейіп, өзгеріп жатқанын байқауға болады. Бұл өзгерістер негізінен ғылым мен технология дамуымен байланысты болып отыр.

Авиациялық дискурс институционалдық кәсіби дискурстың бір түрі болып табыла отыра, техникалық, кәсіби және ауызекі тіл элементтерін қамтитын кәсіби фразеологизмдер мен авиациялық техникалық терминдерді қолданумен ерекшелінетін сала. Ол бірнеше құрылымдық аспектілерді қамтиды:

1. Әуе навигациясы: Ұшуды басқаруға, бағдарлауға және навигациялық жүйелерді пайдалануға қатысты шарттар мен рәсімдер.

2. Техникалық қызмет көрсету: әуе кемелерінің әртүрлі жүйелері мен құрамдас бөліктерінің, сондай-ақ оларға техникалық қызмет көрсету және жөндеу жұмыстарын сипаттайтын арнайы терминдер.

3. Әуе қауіпсіздігі: авиациялық қауіпсіздікке қатысты терминология мен хаттамалар, соның ішінде төтенше жағдайлардағы іс-әрекет.

4. Реттеу және сертификаттау: ұшқыштар мен техниктерге арналған лицензиялық талаптар және авиациялық ұйымдардың стандарттары (мысалы, ICAO, FAA, EASA сияқты ұйымдардың құқықтық және реттеуші құжаттары).

5. Радиобайланыс: Ақпараттың анық және түсінікті берілуін қамтамасыз ету үшін әуе кемелерінің экипаждары мен әуе қозғалысын басқарушылар арасындағы стандартталған байланыс форматы.

Яғни, көптеген ғалымдар авиациялық дискурстың конститутивтік белгілеріне келесі негізгі элементтерді енгізеді:

1. Арнайы терминология, яғни кәсіби коммуникация барысында өзара түсінушілікті қамтамасыз ету үшін нақты терминдер мен аббревиатураларды пайдалану.

2. Стандарттау және реттеу, қатысымды бірегейлендіру үшін қабылданған халықаралық стандарттар мен хаттамалар (мысалы, ИКАО стандарттары).

3. Контекстке тәуелділік немесе байланыстылық, авиацияда қолданылатын лексика мен фразеология контекстке (мысалы, ұшу фазалары, нақты операциялар немесе жағдайлар) байланысты болады.

4. Хабарландырулардың анықтығы, әсіресе радиобайланыста, түсініспеушіліктердің алдын алу үшін әрбір деталь маңызды.

5. Ағылшын тілін халықаралық авиациялық байланыс стандарты ретінде пайдалана, бұл әртүрлі елдердің өкілдері арасындағы өзара іс-әрекетті, қатысымды жеңілдетеді.

6. Өзгермелі жағдайларға және күтпеген жағдайларға тез бейімделу мүмкіндігі (мысалы, төтенше жағдайлар кезінде).

7. Мамандар білімдері мен дағдыларына қойылатын талаптар, мамандандырылған дайындық пен үздіксіз кәсіби даму қажеттілігі.

8. Технологиялық интеграция, тиімділік пен қауіпсіздікті арттыру үшін заманауи технологиялар мен жүйелерді пайдалану (мысалы, ұшуды басқару жүйелері, навигациялық жүйелер). Бұл атрибуттар барлық қатысушы тараптар арасында анық және тиімді байланыс арқылы авиациялық индустрияда жоғары кәсібилік пен қауіпсіздікті қамтамасыз етеді.

Нәтижелер. Сонымен жоғарыда айтылған ойлар мен сипаттамаларды қысқаша қорыта кетсек, авиациялық дискурс келесі басты белгілерге негізделген:

1) қатысушылар – осы саланың мамандары (авиатор, ұшқыш, бортинженер, авиаконструктор, стюард, стюардесса т.б.); қатысушылар арасындағы қатысым әлеуметтік статус пен қарым-қатынас нормалары аясында жүзеге асырылады;

2) авиациялық дискурс құндылықтары осы дискурстың негізгі ұғымдарын – кәсіби қатысымның нақты нормаларында көрініс табатын ұшу қауіпсіздігін, тиімділігін, қызмет сапасын қамтамасыз ету;

3) авиациялық дискурстың стратегиялары оның мақсатынан туындайды - қауіпсіз ұшуды және әуе кемесінің сапалы жұмысын қамтамасыз ету;

4) авиациялық дискурста ерекше мәнге ие бұйрық, кеңес, ұсыныс, нұсқау, тыйым ретінде көрсетілген «директивалар» болуы;

5) авиациялық дискурста әртүрлі ауызша және жазбаша жанрлар ажыратылады: а) репортаж, б) хабарлама в) радиоалмасу, г) әуе кемесінің жай-күйін тексеру туралы анықтамалар, д) есеп, е) бұйрық, е) жұмыс сипаттамасы, ж) тәртіп және т.б.

Авиациялық дискурс кәсіби және ауызекі тіл элементтерін біріктіретін, кәсіби лексика, яғни арнайы фразеологизмдер мен терминдерді қолданумен байланысты ерекшелікке

ие. Авиацияда маңызды ақпаратты жеткізу үшін стандартты фразеологиядан құралған арнайы тіл қолданылады [12].

Авиация саласындағы терминдерге тоқталып өтсек, ол нормативтік бірліктер – ресми кәсіби терминдер мен атаулардан құралады, бірнеше мысалдар келтірсек:

Roger - бұл термин “хабарламаны түсіндім” дегенді білдіреді.

Mayday – бұл халықаралық белгі қауіпті жағдайды білдіреді, үш рет айтылады.

Pan-pan – бұл да халықаралық белгі, апат жағдайын хабарлайды.

Direct – ұшқыш берілген пунктке тікелей ұша алатыны туралы нұсқау.

Авиацияда қысқа және нұсқа ақпарат беру мақсатында **аббревиатуралар** кеңінен қолданылады. Аббревиатура қолдану әсіресе оқыс және төтенше жағдайлар кезінде ерекше қажет. Бірнеше мысалдар келтірсек: **АТС** (Air Traffic Control) - Әуе қозғалысын басқару.

АІМ - Aeronautical Information Manual – Аэронавигациялық ақпарат қамтылған нұсқаулық

FL - Flight Level – Ұшу деңгейі

Авиацияда арнайы сөздік қолданылуымен қатар авиациялық радиоалмасуда мынадай просодикалық өзгешеліктер орын алады:

1) Сандардың қолданылу және айтылу өзгешелігі.

2) Баяу сөйлеу, радиотелефонияда ИКАО құжаттары бойынша минутына 100 сөзден аспауы керек;

3) Бір айтылымдағы ақпараттың шектеулі көлемі және сөз жылдамдығы нормасын сақтау үшін үшін әрбір интонациялық топтан кейін логикалық үзілістер;

4) Радиотелефон байланысының орфографиялық алфавиті: А – Alfa ['ælfə]; В – Bravo [ˌbrɑːˈvəʊ]; С – Чарли ['tʃɑːli]; D – Delta ['deltə].

Жоғарыда айтылған ойларға қысқаша сипаттама ретінде француз ғалымы Стефани Лопездің ойын келтірсек: «Әуе трафигінде қауіпсіз және тиімді жұмыс атқару үшін арнайы фразеология қолдану аса қажетті құрал болып табылады» [13].

Қорытынды. Қорыта кетсек, кәсіби дискурсқа қатысушылар белгілі бір қатысым міндеттерін орындау үшін сөз әрекетінің ерекше жиынтығын қолданады. Авиациялық дискурс және авиация тілі де өзіндік тілдік ерекшеліктерге ие. Жалпы авиация кәсіби дискурсының бірқатар жинақ белгілерін атауға болады, яғни, баяндаудағы ықшамдылық, жинақылық, тілдік құралдардың үнемді пайдаланылуы, берілген дискурсқа тән клишелердің қолданылуы, мәтіндерде арнайы терминологияның, лексика мен фразеологизмдердің, қысқартылған сөздер мен аббревиатуралардың болуы. Мұндай әртүрлі деңгейлердегі ерекшеліктер авиация дискурсының ерекше сипатын көрсетеді. Авиация дискурсының мұндай ерекшеліктерін білу, зерттеу арқылы қатысым әрекетін тиімді түрде жүргізуге мүмкіндік болады. Аталған мақалада авиация дискурсының конститутивтік ерекшеліктерін айқындау үшін, жалпы лингвистикадағы дискурс және оның түрлеріне қатысты пікірлер, тұжырымдар жинақталып беріліп, дискурстың өзіне тән белгілері көрсетілген.

«Дискурс» термині француз тіліндегі «discurs», «сөйлеу», ағылшын тілінде «discourse» – «талқылау, сөйлеу» деген мағынаны білдірсе, қазіргі кезде «айтушыға, сөйлеушіге меншіктелген сөз» деген мағынаға ие. «Дискурста мән, құндылық, бейне, пікір, менталды және виртуалды білім тасымалданады. Сондықтан да ол лингвистиканың да, философияның да, әлеуметтанудың да, психологияның да және өзге де пәндердің зерттеу нысаны бола алады» [14, 210]. Негізгі өзекті болып отырған мәселе, дискурстың түрі – авиациядағы дискурс. Әуе қозғалысын басқару қызметі оңай емес, әуеде ұшақ өз жұмысын тоқтатса не жағдай болатындығын көзге елестетудің өзі қорқынышты. Төмендеуге бет алған қарсы немесе қиылысатын тұстарда үлкен жылдамдықта ұшып бара жатқан басқа да ұшақтар апатты жағдайда қалар еді. Осындай сәттерде авиациялық диспетчер жақсы түсінуге, нақты шешім қабылдап, дұрыс бұйрық беруге міндетті. Яғни, авиадиспетчер қызметі қауіпті де жауапты мамандықтардың бірі. Авиадиспетчердің есте сақтау қабілетімен қоса, жан-

жақты ойлау, алдын ала болжау қабілеті жоғары деңгейде болуы керек. Жағдайды шұғыл түсіндіре алу үшін, Аваиадиспетчердің жақсы қойылған дикциясымен мәнерлеп сөйлей білуі керек. Себебі, сөзбен коммуникацияға түсу, оның қызметінде маңызды орынға ие, яғни, тіл, тілдік қатысым заман талабына, қоғамның даму барысына қарай, технологиялар мен ғылым дамуына орай үнемі өзгеріске ұшырап отырады. Осы себептерден тілдік өзгерістерді зерттеу және білу заманауи қажеттілік болып табылады.

Әдебиеттер

1. Фуко М. Слова и вещи. // Археология гуманитарных наук. – М.: Прогресс, 1994. – 364 с.
2. Дейк Ван Т. А. Язык. Познание. Коммуникация. // – Белград: БГК им. И.А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. – 308 с.
3. Кубрякова Е.С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – М.: Наука, 2004. – 556 с.
4. Чернявская В.Е. Лингвистика текста: Поликодовость, интертекстуальность, интердискурсивность. Учеб. пособие. – М.: Либроком, 2009. – 248 с.
5. Красных В.В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность? – М.: Наука, 1998. – 158 с.
6. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 390 с.
7. Baktiyarova R.M., Yessenova K.U., Zheltukhina M.R., Privalova I.V., Ponomarenko E.B. Le concept de “femme d'affaires” dans la linguaculture et le discours médiatique français // *XLinguae*, 2021, – P. 94-112 DOI: 10.18355/XL.2021.14.04.07 <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57415509500>
8. Карасик, В.И. Дискурсология как направление коммуникативной лингвистики // *Вестник Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики*, 2016. – С. 17- 34.
9. Голованова Ж.З. Пособие по научному стилю речи: Основной курс. – М.: Наука, 1980. – 89 с.
10. Кибрик А.А., Плунгян В.А. Функционализм// *Фундаментальные направления современной американской лингвистики*. – М.: МГУ, 1997. – С. 276-339.
11. Суюнбаева, А.Ж. Социолингвистические аспекты функционирования языка в сфере авиации. дис. канд. филол. наук: 10.02.20. – Челябинск: 2021. – 221 с.
12. Ewa Lewczuk. La phraséologie de l'aviation : analyse de la communication entre le personnel navigant technique et le contrôle aérien. Mémoire M2 Domaine de linguistique appliquée: analyse de discours, Université de Varsovie, Pologne : 2019. – 120 p.
13. Stéphanie Lopez, Norme(s) et usage(s) langagiers : le cas des communications pilote-contrôleur en anglais. Thèse de doctorat, Université Toulouse le Mirail-Toulouse II, Toulouse, France: 2013. – 420 p.
14. Тұманқызы Р. Дискурс дефинициялары мен түрлері. // *Bulletin KazNU. Filology series*. №1(147). 2014. – Б. 210-214. URL: <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/download/87/85/169>.

Г.О. ШАЛШЫКБАЕВА

Казахский университет международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

К.К. ДУЙСЕКОВА

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Р.М. БАКТИЯРОВА

Казахский университет международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

КОНСТИТУТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ АВИАЦИОННОГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ДИСКУРСА

Аннотация. В данной статье рассматриваются конститутивные особенности профессионального авиационного дискурса, одного из видов институционального дискурса. Актуальность темы определяется возрастающей значимостью авиационного дискурса, его значимостью в жизни общества и необходимостью рассмотрения этого дискурса в динамике развития с учетом характера его конститутивных особенностей. В результате рассмотрения структурных особенностей дискурса определяются конститутивные особенности авиационного дискурса. В статье профессиональный дискурс рассматривается как результат деятельности коммуникативных отношений и познавательных процессов между людьми. Считается, что профессиональный дискурс как речевой акт протекает по-разному и отличается от обычных речевых актов. Анализ профессионального дискурса включает изучение языковых особенностей, характерных для определенной профессиональной сферы, ее коммуникативных особенностей, практик участия.

Цель анализа – определить особенности использования языка специалистами в процессе их профессиональной деятельности. В статье описаны некоторые лексические, синтаксические и просодические особенности профессионального дискурса, которые могут указывать на практическую значимость статьи. Рассматривается ряд особенностей авиационного профессионального дискурса, определяется особый характер авиационного дискурса. Изучая такие особенности авиационного дискурса, можно эффективно участвовать в коммуникации в этой области.

Ключевые слова: профессиональный дискурс, авиационный дискурс, конститутивные признаки, сфера, коммуникация.

G.O. SHALSHYKBAYEVA

Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Kazakhstan,
Almaty

K.K. DUISEKOVA

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan,

R.M. BAKTIYAROVA

Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages,
Kazakhstan, Almaty

CONSTITUTIVE FEATURES OF AVIATION PROFESSIONAL DISCOURSE

Annotation. The article examines the constitutive features of professional aviation discourse as one of the types of institutional discourse. The relevance of the topic is determined by the growing importance of aviation discourse, the necessity in the life of society and the need to consider this discourse in the dynamics of development. New characteristics are revealed, as a result of considering each feature of the discourse. In the article, professional discourse is considered as a product, a result of people's social activity, interaction between people and their cognitive processes. It is believed that professional discourse as a speech act proceeds differently and differs from ordinary speech acts.

The analysis of professional discourse involves the study of linguistic features, participation styles and participation practices characteristic of a particular professional field. The purpose of the analysis is to understand the nature of language use and the linguistic features of specialists in the process of carrying out professional activities. Moreover, the article describes some lexical, syntactic and phonetic features of professional discourse, which may indicate the practical significance of the article. The article examines a number of features of aviation professional discourse, and determines the special nature of aviation discourse. It is necessary to study these features of aviation discourse for effective communication.

Keywords: professional discourse, aviation discourse, constitutive features, sphere, communication.

References

1. Fuko M. Slova i veši. // *Arheologia gumanitarnykh nauk*. – M.: Progres, 1994. – 364 s.
2. Deik Van T. A. Īazyk. Poznanie. Komunikasija. // – Belgrad: BGK im. Ī.A. Boduena de Kurtene, 2000. – 308 s.
3. Kubrākova E.S. Īazyk i znanie. Na puti poluchenia znani o iazyke: Chasti rechi s kognitivnoi točki zrenia. Rōl iazyka v poznanii mira. – M.: Nauka, 2004. – 556 s.
4. Chernāvskaja V.E. Lingvistika teksta: Polikodovost, intertekstuālnost, interdiskursivnost. Ucheb. posobie. – M.: Librokom, 2009. – 248 s.
5. Krasnyh V.V. Virtuālnoia reālnost ili reālnaia virtuālnoist? – M.: Nauka, 1998. – 158 s.
6. Karasik V.Ī. Īazykovoii krug: lichnost, konsepty, diskurs. – Volgograd: Peremena, 2002. – 390 s.
7. Baktiyarova R.M., Yessenova K.U., Zheltukhina M.R., Privalova I.V., Ponomarenko E.B. Le concept de “femme d’affaires” dans la linguaculture et le discours médiatique français // *XLinguae*, 2021, pp.94-112 DOI: 10.18355/XL.2021.14.04.07 <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57415509500>
8. Karasik, V.Ī. Diskursologija kak napravlenie komunikativnoi lingvistiki // *Vestnik Aktuālnye problemy filologii i pedagogicheskoi lingvistiki*, 2016. – S. 17-34.
9. Golovanova J.3. Posobie po nauchnomu stilü rechi: Osnovnoi kurs. – M.: Nauka, 1980. – 89 s.
10. Kibrik A.A., Plungān V.A. Funktsionalizm// *Fundamentālnoie napravlenia sovremennoi amerikanskoi lingvistiki*. – M.: MGU, 1997. – S. 276-339.
11. Suiunbaeva, A.J. Sociolingvisticheskie aspekty funkcionirovania iazyka v sfere aviasii. dis. kand. filol. nauk: 10.02.20.– Chelābinsk: 2021. – 221 s.
12. Ewa Lewczuk. La phraséologie de l’aviation : analyse de la communication entre le personnel navigant technique et le contrôle aérien. Mémoire M2 Domaine de linguistique appliquée: analyse de discours, Université de Varsovie, Pologne : 2019. – 120 p.
13. Stéphanie Lopez, Norme(s) et usage(s) langagiers : le cas des communications pilote-contrôleur en anglais. Thèse de doctorat, Université Toulouse le Mirail-Toulouse II, Toulouse, France : 2013. – 420 p.
14. Tūmanqyzy R. Diskurs definisialary men türleri // *Bulletin KazNU. Filology series*. №1(147). 2014. – B. 210-214. URL: <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/download/87/85/169>.

Авторлар туралы мәлімет:

Шалшыкбаева Гулбахыт Оспанбайқызы – Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Шалшыкбаева Гулбахыт Оспанбаевна – докторант Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан.

Shalshykbayeva Gulbakhyt Ospanbayevna – doctoral student at Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.

Дүйсекова Күләш Керімбекқызы – филология ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Дүйсекова Куляш Керимбековна – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Duisekova Kulyash Kerimbekovna – doctor of Philology Sciences, professor L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Бактиярова Райгүл Мұратқызы – философия докторы (PhD), Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан.

Бактиярова Райгүл Мұратовна – доктор философии (PhD) Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан.

Baktiyarova Raigul Muratovna – doctor of Philosophy (PhD), Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.

Н. АБДИКАРИМ¹

А.Ш. АСҚАРОВА²

К. М. ҮМБЕТБЕКОВА³

Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы, Астана, Қазақстан¹

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Абай академиясы» ғылыми-зерттеу институты, Астана, Қазақстан²

Алматы технологиялық университеті, Алматы, Қазақстан³

(e-mail: nursana@yandex.ru¹, altynai-74@mail.ru², umbetbekova@mail.ru³)

АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ІШКОРПУСЫН ҚҰРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Аңдатпа. Мақалада Абай өлеңдерін лингвистикалық корпус технологиясын пайдалана отырып, морфологиялық тегтеу және поэтикалық параметрлері бойынша белгіленім жасау маңыздылығы қарастырылған. Жалпы жеке автордың шығармалары, яғни идиостиль бойынша корпус әзірлеу әлемдік лингвистикада бұрыннан бар. Сонымен қатар аз болса да поэтикалық корпусы жасалған елдер де жоқ емес. Абай өлеңдерінің ішкорпусын жасауды қолға алу үшін жеке шығармашыл тұлғалардың және түркі (башқұрт), орыс, чех, парсы тәрізді поэтикалық корпусы әзірленген елдердің тәжірибелері зерттелуі қажет. Сонымен п, осы бағыттағы барлық ғылыми еңбектерге шолу жасалды.

Идиостиль дегеніміз белгілі бір автор шығармасына тән мағыналық және формалдық лингвистикалық сипаттамалардың жүйесі болып табылады. Қазіргі таңға дейін Абай шығармаларының көркемдігі мен тақырыптық-идеялық жағына, яғни мәні мен мазмұнына көп көңіл бөлініп, поэзиясының формалдық-лингвистикалық сипаттары дәстүрлі өлеңтану тұрғысынан (буын саны, тармақ, шумақ, ұйқас және т.б.) зерделенді. Осы мәселеге орай, мақалада қазақтың Ұлы ақыны Абай Құнанбайұлының поэтикалық шығармаларын заманауи сұраныстарға сай цифрландыру және оны тек қана мәліметтер базасындағы жалпы деректер жиынтығы ретінде ғана емес, оны білім беру, мемлекеттік тілді өзгетілді ортада оқыту, ғылыми зерттеулерге кеңінен қолдануға және т.б. пайдалануға жол ашатын белсенді дереккөзіне айналдыру маңыздылығы сөз болады.

Түйін сөздер: Абай, поэзия, идиостиль, ішкорпус, лингвистика, морфологиялық тегтеу, өлең параметрлері.

Кіріспе. Қазіргі цифрландыру заманында ғылыми және практикалық мақсатта нақты материалдарды іздеу, жинау, сақтау және оны өңдеу үшін тілдік корпустардың көлемін ұлғайтып, белгіленімдерінің барынша толық жасалу қажеттілігі туындап отыр. Корпус дегеніміз – әртүрлі функционалдық бағыттағы мәтіндердің электрондық жинақтары және олардың тілдік белгіленім жасалған электрондық нұсқасы. Қазақ тілінің Ұлттық корпусын жасау – еліміздегі ең өзекті мәселелердің бірі. Осы бағытта А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қазақ тілінің Ұлттық корпусын [1], Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы Қазақ тілінің ұлттық корпусының [2] публицистикалық ішкорпусын әзірлеу үстінде. Тіл білімі институтының

әзірлеген корпусында көркем мәтіндер, поэзия және т.б. мәтіндер енгізілгенімен, оларға толыққанды лингвистикалық белгіленім жасала қоймаған. Соңдықтан, ең бірінші кезекте Абайдың поэтикалық шығармаларының корпусын жасауды қолға алған жөн. Өйткені проза тілінде жазылған шығармаларын («Қара сөздерін») елімізде жасақталып жатқан тіл корпустарының үлгісінде морфологиялық тегтеу амалдары мен формулаларын пайдалану арқылы әзірлеп шығу қиындық тудырмайды. Қазақ өлеңі бойынша поэтикалық корпус жасау тәжірибесі өзекті. Әдетте лингвистикалық корпустарға морфологиялық, семантикалық, метамәтіндік белгіленімдер жасалады; ал поэтикалық корпусқа осылармен қатар өлең параметрлері бойынша арнайы белгіленім қосылады, яғни өлеңнің әрбір жолына метрикасы (буын саны), ұйқасы (клаузула), тармақ, бунағын көрсетіп тұратын арнайы белгілер қойылады. Осыған орай дәстүрлі әдебиеттанудағы өлең теориясына қатысты көптеген ұғымдар мен түсініктерді қайта қарастыру, жетілдіру және әлем филологиясының жаңа жетістіктері мен тенденцияларын пайдалану, әдебиеттану мен лингвистиканы ұштастыру қажеттілігі туындайды; лингвистикалық корпус IT-технологиялардың көмегімен іске асырылатыны белгілі. Демек бұл жұмыс пәнаралық зерттеулер, анығырақ айтқанда, лингвистер мен әдебиеттанушылар, IT саласының мамандарының бірлескен қызметінің арқасында жүзеге асырылады.

Соңғы кезде корпуслық зерттеулер бойынша әлемдік рейтингісі жоғары журналдарда жарық көретін мақалалардың да саны артуда. Мысалы, In the last five years, the total number of countries whose research results have been published in the Scopus database on the problems of corpus linguistics is 67. We have selected the top 11 countries with no fewer than 10 publications in Figure 5. Among the countries, the USA is in the highest place and owns 82.6% of publications. The statistics on the top 10 of the index showed that the USA (1118), Russia (196), China (66), Turkey (57), Great Britain (54), Germany (46), Canada (24), India (24), Israel (18), France (14) are leading in the number of publications. According to the bibliometric results of the last five years, among the Central Asian countries participating in Scopus with indexed publications are Uzbekistan (3), Kazakhstan (2), Tajikistan (2) [3]. Көріп отырғанымыздай, біздің ғалымдардың осы саладағы еңбектері саусақпен ғана санарлық. Егер әлемдік ғылыми тенденциялардан қалыс қалмаймыз десек, барлық бағыттағы тілдік корпустарды әзірлеп, оның ішкорпустарын көбейту, оны ғылыми-практикалық мақсаттарда пайдалану, нәтижесі бойынша зерттеу жұмыстарын жүргізу қажеттілігі туындап отыр.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Компьютер лингвистикасының мүмкіндіктері мен амал-тәсілдерін көркем шығармаларды, оның ішінде поэтикалық туындыларды зерттеу, автоматтандырылған жүйеге енгізу үшін оны лингвистикалық құрылымдау, формалдау, модельдеу және морфологиялық тегтеу әдістемесін әзірлеу қажеттілігі осы мақаланың маңыздылығын көрсететін бір критерий болып табылады. Сонда ғана лингвистика мен әдебиеттану ғылымдарының теориялық және әдістемелік заманауи жетістіктеріне негізделген, корпуслық критерийлер, принциптер мен стандартқа сәйкес Абай өлеңдері мәтінінің жүйеленген корпусы жасалады. Мақалада осы мәселенің зерттелу барысына шолу жасалып, объективтік талдау әдісі, жүйелі және жиынтық мәліметтерді синтездеу, сондай-ақ, салыстырмалы-типологиялық талдау әдістері қолданылды.

Талқылау мен бақылау. IT-технологиялардың, жасанды интеллектінің дамуы филология ғылымында мәтінді автоматты түрде өңдеу жаңалығын әкеліп қана қойған жоқ, оны жинақтау, үлкен көлемдегі мәтіндеректерді кез келген пайдаланушыға қолжетімді ету мүмкіндігін тудырды. Осыған орай әлемдік сипаттағы digital humanities ғылыми идеологиясы қалыптасып, білім мен ғылымын дамытуды көздеген кез келген ел осы үрдістен қалыс қалмауды мақсат етуде. Қазақ ғылымы да жаһандық ғылымның бір бөлшегі болғандықтан, бұл үрдіске қосылуды заман талап етіп отыр. Осы мақсатта еліміздің цифрландыру саясаты жүзеге асырылып, қазақ тілінің ұлттық корпусының кейбір ішкорпустары жасалып жатқаны белгілі.

Жоғарыда («Кіріспе» бөлімінде) атап өткеніміздей, қазақ тілінің ұлттық корпустары морфологиялық белгіленімдермен жарақталып, қазақ сөзінің лексика-грамматикалық

ақпаратына қол жеткізуге мүмкіндік беретін анықтамалық база қызметін атқаруда. Шын мәнінде, жан-жақты мәліметтермен қамтылған корпус тек практикалық емес, ғылыми зерттеулерде де пайдаланып, мәтінді өңдеу, тілдік деректердің тарихы мен қазіргі күйін салыстыру, даму тенденциясын айқындау тәрізді көптеген мәселелерді шешу үшін пайдалануға болады. Сондықтан да Корпустарды жетілдіру, әртүрлі жанрадағы және стильдегі (барлық функционалдық стильдер бойынша) мәтіндер санын көбейту, іздеу жүйесін жақсарту, белгі, метабелгі қою сапасын арттыру, лингвистикалық белгіленімді тереңдету (синтаксистік-семантикалық), омонимия мәселесін шешу және т.б. жұмыстарды атқару қажеттілігі сөзсіз. Сонда ғана ол ғылыми зерттеулердің базасына, аударма ісі, оқыту, білім беру үдерісіне және т.б қажеттіліктердің маңызды алаңына айналады.

Қазіргі кезде дүние жүзінде Ұлттық корпусар аясында қытай, чех, орыс, парсы, башқұрт поэтикалық корпусары жасалған. Мысалы, XIX-XX ғ. башқұрт ақындарының өлеңдері қамтылған корпустар барлық мәтіндердің морфологиялық және поэтикалық белгіленімдері жасалған [4]. Онда грамматикалық тегтелген сөз таптары, сөз түрлендіруші категориялар және поэтикалық параметрлер (метр, рифмалық позиция), сөздің орыс тіліндегі семантикалық баламасы берілген. Сонымен қатар метамәліметтер (автор, атауы, жанры, уақыты) де көрсетілген. Осындай корпусарды әзірлеу Абай мұраларынан басталып, ол Қазақ поэтикалық ішкорпусын жасаудың үлгісі ретінде танылуы тиіс.

Поэтикалық корпусардың қажеттілігі қазіргі заманауи сұраныстардан туындайды. Электрондық тасымалдағыштағы немесе Google тәрізді алпауыт іздеу жүйелерінде жинақталған мәтіндер де корпус ретінде қабылданғанымен, оның бәрі оқыту, білім беру, зерттеу үшін толыққанды мәлімет бере алмайды. Мысалы, «Абайдың есім сөзден туынды сын есім жасайтын, етістіктен туынды сын есім жасайтын сын есімдері бар өлең керек еді» тәрізді сұратым интернетте көптеп кездеседі. Абай шығармалары жөніндегі еңбектерді, зерттеулерді, анықтамалықтарды, Абай мәтіндерін және т.б. мәліметтерді ғаламтордан оңай тауып алуға болатындығына қарамастан, дәл осы сұратынымды қанағаттандыратын жауап табылмайды. Ал поэтикалық корпусары жасалған тілдер үшін бұл еш қиындық тудырмайды. Сонымен қатар Абай өлеңдері бойынша белгілі бір статистикалық деректерге қол жеткізу үшін ізденуші мәтіндерді тауып, бірнеше дереккөздерін салыстырып, оны word-тағы «Іздеу» функциясы арқылы анықтауға немесе қолмен санауға мәжбүр болады.

Жалпы алғанда, тілдік корпусарды пайдаланушылар мыналар: «1. лингвисты, филологи, текстологи 2. программист, работающие в области автоматической обработки текстов 3. преподаватели как родного, так и иностранного языка 4. иностранцы, изучающие данный язык 5. журналисты, редакторы газет и журналов 6. так или иначе все специалисты, работающие со словом» [5, 26]. IT-технологиялардың жаңа өнімдері жиі таныстырылып жатқан қазіргі кезде тілдік корпусарды тұтынушылардың саны артпаса, кемімейтіні сөзсіз.

Негізінен, Абай шығармаларын сандық жүйемен өңдеу өткен ғасырдың 70-ші жылдары басталып, «Тұңғыш рет қазақ тілі білімінің тарихында бір ғана автордың (Абайдың) жазба түріндегі шығармалар тілі толық қамтылып, әр сөзі мен сөз тіркесінің қолданылу жиілігіне көңіл бөлінді» [6, 24]. Бұл түсіндірмелі әрі әліпби-жиілік сөздік ретінде дәстүрлі картотека жасау жолымен жасалған Қазіргі кезде мұндай жұмыстар компьютердің көмегімен және ол тілдік корпусар базасы арқылы орындалатыны белгілі. «На самом деле, конечно, корпус – нечто большее, чем просто техническое подспорье. Это фактически справочно-информационная система, позволяющая получать ответы на самые неожиданные вопросы. Более того, позволяющая ставить новые проблемы, которых лингвистика прошлого почти не касалась» [7, 12]. Ал Абай поэзиясының негізінде жасалатын корпусар лингвистика ғылымы ғана емес, өлеңтану ғылымы үшін де маңызды болмақ. Оның арқасында өлең сөздің қарапайым эмпирикалық бақылау барысында көзге іліне бермейтін қырлары ашылып, абайтану саласы бойынша жаңа міндеттер қойылатын болады.

Абай өлеңдерінің негізінде жасалатын поэтикалық корпустар негізгі екі белгіленім жасалуға тиіс: 1) морфологиялық белгіленім; 2) поэтикалық параметрлер белгіленімі.

Біріншісі қазақ тілінің қазіргі қолданыстағы корпустарының тәжірибелеріне сүйене отырып, ондағы озық әдіс-тәсілдерді оңтайлы пайдалану арқылы жасалады. Ал екіншісі қазақ лингвистикасында бұрын-соңды жасалмағандықтан, чех, орыс, парсы және түркі тілдерінің тәжірибелеріне сүйенуге болады. Сонымен бірге корпуста метадеректер де (мәтіннің негізгі параметрлері) қамтылады: өлеңнің атауы, авторы, жазылу орны, сөзформасының, тармақтың саны, жанры және т.б. Бір сөзбен айтқанда, поэтикалық корпус қазақ поэзиясы мен поэтикалық тілін және лингвистиканың түрлі мәселелерін зерттеушілерге арналған электрондық әмбебап құрал ретінде қызмет көрсете алатындай болуы керек. Поэтикалық корпуста қамтылатын «Набор параметров стиховедческой разметки в целом общепотребителен во всех исследованиях стиха. Это метр, длина строки, клаузула (то есть окончание строки), строфика и ее графическое представление, способ рифмовки и разного рода дополнительные особенности структуры, учет которых может оказаться важным» [8]. Корпусқа қамтылатын бұл параметрлер мен белгіленімдер арнайы әдебиеттерді жинақтау, кең көлемдегі мәтіндерді өңдеу сияқты ұзақ уақытты қажет ететін міндеттерді қысқа мерзімде автоматты түрде шешуге мүмкіндік береді. 1968ж. «Ғылым» баспасынан жарық көрген «Абай тілінің сөздігін» әзірлеуге 6 жыл қажет болған. Қазіргі кезде цифрлық технологиялардың көмегімен деректерді жылдам жинақтау мүмкіндігі бар. Бірақ онда ешбір талдау жасалмаса, практикалық қолданыс үшін ғана қажет болып қалады. Яғни корпусты ғылыми міндеттерді шешу үшін пайдалануымыз керек. Мысалы, башқұрт поэтикалық корпусынан мына сұрақтардың жауабын алуға болады деп көрсетілген:

- какое слово (X или Y) чаще встречается в башкирской поэзии?
- какое слово (X или Y) чаще встречается в поэтических текстах автора Z?
- какая грамматическая форма (X или Y) преобладает в творчестве поэта Z? – встречается ли в башкирских стихах, написанных в период с t1 по t2, слово (или грамматическая форма) X?
- слово (или грамматическая форма) X чаще встречается в стихах, написанных метром Y или метром Z?
- встречаются ли (и насколько часто) слова X и Y в одной строке в башкирских поэтических текстах? [4].

Осындай мәліметтерді алу үшін Р. Сыздықтың «Абай шығармаларының тілі», Р. Нұрғалидың «Абай пайдаланған басқа тілдер сөздігі» және т.б. зерттеуші-ғалымдардың көптеген еңбектеріне сүйене отырып, кешенді талдау жасау платформасы ретінде корпусты жасақтауға болады. Ұлы ақынның «Искусно соединяя в произведении разные способы рифмовки, Абай создает стих, сочетающий в строфе семь различных рифм. И это не считая внутренних рифм, тоже введенных в структуру размер» [9, 322] шеберлігі баршаға мәлім. Осы ұйқастардың (ішкі және тармақтың бас, аяғындағы) ерекшелігі, статистикалық көрсеткіші, ұйқасу тәртібі және ол жайында автоматтандырылған т.б. мәліметтер алу поэтикалық корпус құру нәтижесінде қол жетімді болады. Американдық славянтанушылардың арқасында Пушкин, Баратынский, Батюшков, Тютчев тәрізді орыс ақындарының конкордансы мен өлең ұйқасының сөздігі құрастырылды [10, 8]. Мұндай сөздіктің филологиялық еңбектерді цифрландыру, мәтінді автоматты түрде тану т.б. жұмыстары жүргізіліп жатқан қазіргі кезеңде қажеттілігі арта түспек. Сонымен қатар «... математический аппарат рецензируемого исследования гораздо более «продвинуто», чем в большинстве современных стиховедческих работ» [11]. Цифрландыру заманындағы IT-технологиялардың, жасанды зерденің мүмкіндіктерін пайдалана отырып, ұлтымыздың ұлы адамдарының шығармашылығы мен мұрасын зерттеуді, насихаттауды жаңа белеске көтеру үшін ақын-жазушылардың мәтіндері бойынша «... корпусын құру кезінде мәтіндік дерекқорға зерттеліп отырған дәуірде жазған авторлардың максималды санын енгізу міндеті тұр» [12, 22]. Бұл міндетті жүзеге асыру Абай шығармаларының ішкорпусынан бастау алғанда ғана жүргізілетін жұмыстар объективті әрі нәтижелі болмақ. Өйткені қазақ филологиясында Абайдан артық жан-жақты зерттеулерге арқау болған ақын-жазушы

кемде кем. Абай тілінің жиілік сөздігінің жасалғандығы да бұл мәселенің шешімін табуды жеңілдетеді. Сөз болып отырған поэтикалық ішкорпус қоғамның әлеуметтік және мәдени өмірдің барлық аспектілері бойынша қалам тербеген бұрынғы-соңғы ақындардың шығармаларын талдау алаңына айналатын болады.

Нәтижелер. Абай өлеңдері негізінде поэтикалық ішкорпус құрудың маңыздылығы және онда қамтылатын мәліметтер туралы баяндалды. Егер сөз болып отырған Корпус құрылып, оның онлайн нұсқасы әзірленетін болса, оны пайдалану нұсқаулығы, тиісті ұғымдар мен терминдер тізбесі Ғаламтор желісінде орналастырылады және еркін қолжетімді ресурс көзіне айналады. Абай ішкорпусының негізінде болашақта Қазақ өлеңдерінің поэтикалық корпусын жасау жобасы жүзеге асырылып, ол рухани мұралармызды цифрлық нұсқада сақтау және ұлттық бірегейлікті қалыптастыру, әлемдік кеңістікте қазақ өлеңдерінің құрылым-құрылысы мен техникасын таныстыруға қызмет етеді.

Абай мұрасын жан-жақты таныту, пәнаралық зерттеулер жүргізуге оң ықпал етеді, экономикалық секторда жоғары сұранысқа ие, коммерцияландыруға болатын нәтижелер береді. Қазақ өлеңдерінің мәтінін цифрлық өңдеуді жүзеге асыратын бағдарламалық жасақтама әзірленеді.

Әдеби мәтінді цифрландыруға қажетті материалдар, поэтикалық ішкорпусқа қажетті лингвистикалық белгіленім және поэтикалық параметрлер, метадеректер жүйесі, ғылыми әдебиеттер, зерттеу еңбектерінің жасақталған базасы құрылады.

Корпустан іздеудің екі тәсілі – лексикалық және грамматикалық тәсілдермен қатар поэтикалық параметрлер де қолданылады, яғни жеке сөздерді ғана емес, сөздердің грамматикалық белгілері, формалары, экстралингвистикалық белгілері бойынша іздестіру мүмкіндігі болады.

Абай өлеңдерінің жүйеленген корпусы тілді дамытуға, жүйелеуге, зерттеуге, стандарттауға септігін тигізеді. Сөздіктер жасау, қазақ өлеңінің ұйқасы, грамматикалық формалар мен өлең ырғағының арақатынасы, тармақ пен сөздің ұзындығы, оның поэтикалық сипаты, Абай поэзиясындағы сөздердің қазіргі қазақ поэзиясындағы жаңа көрінісі, жаңаша сипаты немесе синонимдерін анықтау т.б. жұмыстарды автоматтандыру мәселесі шешімін табады. Зерттеушілер, ғалымдар, оқулық құрастырушылар электрондық базадағы құрал ретінде пайдалана алады.

Абай корпусының құрылуы ХХІ ғасырдағы қазақ поэзиясының ерекшелігін танытуға репрезентативтік қызмет атқарады. Поэтикалық туындыларды дәстүрлі әдіспен зерттеу, талдау үшін қыруар уақыт қажет етілетін болса, корпустан екі параметр бойынша (құрылымдық және поэтикалық белгілері бойынша) іздеу арқылы жұмыс автоматтандырылады әрі нәтижесі біршама дәлдікпен берілетін болады. Бұл өз кезегінде корпусты қолданушыларға лингвистикалық және әдебиеттану саласының мәліметтерін оңай, тез қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Поэтикалық корпус құру үшін оның негізгі ғылыми мәселелері мен гипотезаларын шешу үшін стратегиясы мен тәсілдерін негіздеу, сипаттаушылық, корреляциялық немесе эксперименттік талдаулар жүргізілетін болады.

Қорытынды. Абайдың поэтикалық ішкорпусының негізгі тұтынушылары мен пайдаланушылары ретінде келесі сала мамандарын атауға болады: қазақ тілі пәнінің мұғалімдері (балабақша тәрбиешілері, мектеп мұғалімдері, курс мұғалімдері), қазақ тілі пәнінің оқытушылары (орта және жоғары оқу орындарында қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытатын оқытушылар, филолог, лингвист мамандар даярлайтын қазақ тіл білімінің салаларын оқытатын оқытушылар), баспасөз редакторлары (газет, журнал, сайт, портал, мерзімді және электронды БАҚ редакторлары мен корректорлары), тіл саясаты саласындағы мамандар мен ғалымдар, лингвистер, әлеуметтік тілтанушылар, IT мамандары, орта және жоғары мектеп оқушылары, магистранттар мен докторанттар, саясаткерлер мен журналистер, қазақ тілін ұлттық және мемлекеттік тіл ретінде тұтынатын жалпы қалың жұртшылық және т.б.

Абай өлеңдері ішкорпусын әзірлеу қазақ филологиясы үшін теориялық және практикалық, әдістемелік жағынан жаңа талпыныс қана емес, соның негізінде төмендегідей жаңа міндеттер шешімін табатындығымен де маңызды болып табылады: 1) лингвистика мен әдебиеттің негізгі ұғымдары кіріктірілген корпус ретінде осы саланың зерттеулеріне, оқу үдерісіне, аудармаға, тіл үйренуге, мәтінді автоматты өңдеуге т.б. мақсатта қолдануға болатын дайын мәліметтер базасы бола алады; 2) Абай поэзиясында қолданылған сөздердің өзгеру жағдайы, динамикасы мен қазіргі поэтикалық тілдегі тенденциясын салыстыруға мүмкіндік береді; 3) өлеңнің құрылысы, буын саны, инверсия, тармағы мен шумағы т.б. жайында нақты деректер қамтылады; 4) Абай өлеңдері бойынша толыққанды мәліметпен әлемнің кез келген нүктесінде отырып танысуға болады, яғни қазақ әдебиетінің мұрасы дүниежүзілік кеңістікте қолжетімді болып, оны шетел ғалымдарының зерттеуіне де жол ашылады.

Ұлы Хакімнің поэтикалық ішкорпусын әзірлеу қазақ тілінің бәсекеге қабілеттілігін, әлемдік білім-ғылым кеңістігіндегі танымалдылығын арттырады, қазақ өлеңі жайында автоматты түрде ғылыми негізделген мәліметтер алу мүмкіндігіне қол жеткізіледі.

Еліміздің цифрландыру саясатын гуманитарлық ғылымдар бойынша жүзеге асыруға үлес қосып қана қоймайды, корпус технологиясын пайдалану арқылы қазақ өлеңін заманауи әрі әлемдік санатта зерделейтін отандық және әлемдік зерттеушілердің легі қалыптасуына ықпал етеді. Корпустағы белгіленімдер практикалық тұрғыдан қазақ өлеңінің құрылымы мен құрылысы, грамматикалық ерекшеліктері сияқты оқыту мен білім беру үдерісіне қажетті мәліметтерді алуға мүмкіндік туғызады.

Әдебиеттер

1. Тіл білімі институтының корпусы. URL: <https://qazcorpus.kz/find/>.
2. Тіл қазына корпусы. URL: <https://best.qazcorpora.kz/>.
3. Mengliye B.R., Namroyeva Sh., Abdullayeva O. Scopus-based bibliometric analysis on corpus linguistics for the period of 2017-2021 // XVI International Scientific and Practical Conference “State and Prospects for the Development of Agribusiness – INTERAGROMASH 2023», DOI: <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202341303008>
4. Башкирский поэтический корпус // URL: <http://web-orpora.net/bashcorpus/search/>.
5. Грудева Е.В. Корпусная лингвистика. Электронный ресурс: учебн. Пособие / Е.В Грудев. – 2-е изд. Стер. – М.: Флинта, 2012. – 165 с.
6. Жұбанов А.Қ. Қолданбалы лингвистика: қазақ тілінің статистикасы: Оқу құралы. – Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 209 б.
7. Плунгян В.А. Зачем нужен Национальный корпус русского языка? Неформальное введение // Национальный корпус русского языка: 2003 – 2005. – М.: Индрик, 2005. – С. 12-17.
8. Корчагин К. М. Зачем нужен поэтический корпус и как его использовать // Русская речь. 2019. – № 6. – С. 113–127.
9. Ахметов З.А. Казахское стихосложение (Проблемы развития стиха в дореволюционной и современной поэзии). 2-е изд. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 446.
10. Баранхин В.Б., Кожемякина О.Ю., Забайкин А.В., Хаятова В.Д. //Автоматизация комплексного анализа русского поэтического текста: модели и алгоритмы // Вестник НГУ. Серия: Информационные технологии. 2015. – Т-13, №3. – С. 5-18.
11. Корчагин Г.М. Орехов Б.В. Башкирский язык XX века. Корпусное исследование // Известия Российской Академии наук. Серия литературы и языка. – 2020. – Т-79, №5. – С. 104-109. URL: <https://izv-oifn.ru/s241377150012301-4-1/> DOI:10.31857/S241377150012301-4
12. Amirbekova A.B., Mamyrbek G.M., Talgatqyzy G., Urakova Yanch L. Ways to develop a subcorp of the writer’s text: structure and function of meta-markup // The JOURNAL of Philology: Science and Education. – 2024. - Vol. 193, №1. – P. 13-24. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2024.v193.i1.ph2>.

Н. АБДИКАРИМ

Национальный научно-практический центр «Тіл-Қазына» имени Ш. Шаяхметова, Астана,
Казахстан

А.Ш. АСКАРОВА

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

К.М.УМБЕТБЕКОВА

Алматинский технологический университет, Алматы, Казахстан

ВАЖНОСТЬ СОЗДАНИЯ ПОЭТИЧЕСКОГО ПОДКОРПУСА АБАЯ

Аннотация. В статье рассматривается важность морфологической разметки и маркировки стихотворений Абая по их поэтическим параметрам с использованием технологии лингвистического корпуса. Разработка корпуса по произведениям отдельного автора, т. е. по идиостильям, уже существует в мировой лингвистике. Также есть страны, где был создан поэтический корпус. Для создания корпуса стихов Абая был изучен опыт отдельных творческих личностей и стран, где был разработан поэтический корпус тюркского (башкирского), русского, чешского, персидского языков, проведен обзор всех научных работ в этом направлении.

Идиостиль – это система семантических и формальных лингвистических характеристик, присущих произведению конкретного автора. До настоящего времени большое внимание уделялось художественности и тематико-идейной стороне произведений Абая, т. е. значению и содержанию, изучались формально-лингвистические характеристики его поэзии с точки зрения традиционного стиховедения (количество слогов, строки стихов, ритм, строф, рифм и др.). В этой связи, в статье подчеркивается важность оцифровки поэтических произведений великого казахского поэта Абая Кунанбайулы в соответствии с современными запросами и превращения их не только в общий набор данных в базе данных, но и в активный источник, открывающий путь для широкого использования в образовании, обучении государственному языку в иноязычной среде, научных исследованиях и др.

Ключевые слова: Абай, поэзия, идиостиль, подкорпус, лингвистика, морфологическое тегирование, параметры стиха.

N. ABDIKARIM

National scientific and practical center named after Sh. Shayakhmetov,
Astana, Kazakhstan

A.SH. ASKAROVA

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

K.M. UMBETBEKOVA

Almaty technological University, Almaty, Kazakhstan

THE IMPORTANCE OF CREATION OF A POETIC SUBCORPUS OF ABAI

Annotation. The article discusses the importance of morphological marking and marking of Abai's poems according to their poetic parameters using linguistic corpus technology. In general, the development of a corpus based on the works of an individual author, i.e. on idiosyncrasies, already exists in world linguistics. There are also countries where a poetry corpus has been created. To create a corpus of Abai's poems, the experience of individual creative personalities and countries where the poetic corpus of the Turkic (Bashkir), Russian, Czech, Persian languages was developed was studied, and a review of all scientific works in this direction was conducted.

An idiostyle is a system of semantic and formal linguistic characteristics inherent in the work of a particular author. Until now, much attention has been paid to the artistry and thematic and ideological side of Abai's works, i.e. the meaning and content, the formal linguistic characteristics of his poetry have been studied from the point of view of traditional poetry (the number of syllables, lines of poetry, rhythm, stanzas, rhymes, etc.). In this regard, the article emphasizes the importance of

digitizing the poetic works of the great Kazakh poet Abai Kunanbayuly in accordance with modern requests and turning them not only into a common set of data in the database, but also into an active source, opening the way for widespread use in education, teaching the state language in a foreign language environment, scientific research, etc.

Keywords: Abai, poetry, idiostyle, subcorpus, linguistics, morphological tagging, verse parameters.

References

1. Til bilimi institutyyny korpysy. URL: <https://qazcorpus.kz/find/>
2. Til qazyna korpysy. URL: <https://best.qazcorpora.kz/>
3. Mengliye B.R., Hamroyeva Sh., Abdullayeva O. Scopus-based bibliometric analysis on corpus linguistics for the period of 2017-2021 // XVI International Scientific and Practical Conference "State and Prospects for the Development of Agribusiness – INTERAGROMASH 2023», DOI: <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202341303008>
4. Bashkirskij pojeticheskij korpus // URL: <http://web-orpora.net/bashcorpus/search/>
5. Grudeva E.V. Korpusnaja lingvistika. Jelektronnyj resurs: uchebn. Posobie / E.V Grudev. – 2-e izd. Ster. – M.: Flinta, 2012. – 165 s.
6. Jubanov A.Q. Qoldanbaly lingvistika: qazaq tiliniń statistkasy: Oqý quraly. – Oqý quraly. – Almaty: Qazaq ýniversiteti, 2004. – 209 b.
7. Plungjan V.A. Zachem nuzhen Nacional'nyj korpus russkogo jazyka? Neformal'noe vvedenie // Nacional'nyj korpus russkogo jazyka: 2003 – 2005. M.: Indrik, 2005. S. 12 – 17.
8. Korchagin K. M. Zachem nuzhen pojeticheskij korpus i kak ego ispol'zovat' // Russkaja rech'. 2019. – № 6. – S. 113–127.
9. Ahmetov Z.A. Kazahskoe stihoslozhenie (Problemy razvitija stiha v dorevoljucionnoj i sovremennoj poezii). 2-izd. – Almaty: Qazaq universiteti, 2011. – 446 s.
10. Baranhin V.B., Kozhemjakina O.Ju., Zabajkin A.V., Hajatova V.D. //Avtomatizacija kompleksnogo analiza russkogo pojeticheskogo teksta: modeli i algoritmy // Vestnik NGU. Serija: Informacionnye tehnologii. 2015. – T-13, №3. – S. 5-18.
11. Korchagin G.M. Orehov B.V. Bashkirskij jazyk HH veka. Korpusnoe issledovanie // Izvestija Rossijskoj Akademii nauk. Serija literatury i jazyka. – 2020. – T-79, №5–S.104-109. <https://izv-oifn.ru/s241377150012301-4-1/> DOI:10.31857/S241377150012301-4.
12. Amirbekova A.B., Mamyrbek G.M., Talgatqyzy G., Urakova Yanch L. Ways to develop a subcorp of the writer's text: structure and function of meta-markup // The JOURNAL of Philology: Science and Education. – 2024. - Vol. 193, №1. – P. 13-24. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2024.v193.i1.ph2>

Авторлар туралы мәлімет:

Әбдікәрім Нұрзия – филология ғылымдарының кандидаты, Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы, Астана, Қазақстан.

Абдиқарим Нурзия – кандидат филологических наук, Национальный научно-практический центр «Тіл-Қазына» имени Ш. Шаяхметова, Астана, Казахстан.

Abdikarim Nurziya – Candidate of Philology, The National Scientific and Practical Center «Til-Kazyna» named after Sh. Shayakhmetova, Astana, Kazakhstan.

Асқарова Алтынай Шәуәлиқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Асқарова Алтынай Шаулиевна – кандидат филологических наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Askarova Altynai Shaulievna - Candidate of Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Үмбетбекова Күләш Мұқарамқызы – Алматы технологиялық университетінің сеньор-лекторы, Алматы, Қазақстан.

Үмбетбекова Куляш Мукарамовна – сеньор-лектор Алматинского технологического университета, Алматы, Казахстан.

Umbetbekova Kulyash Mukaramovna – Senior-lecturer, Almaty Technological University, Almaty, Kazakhstan.

G.T. ABDYKHANOVA¹

T.R. ABDYKADYROVA²

ZH.A. AGABEKOVA³

M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan^{1,2}

Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan³,

(e-mail: galiya2876@mail.ru¹, tursynai_1959@mail.ru², zhazira.agabekova@gmail.com³)

M.KH. DULATY AND THE PEOPLE OF ART

Annotation. The author's relationship with his contemporaries and his personal opinion about the previous artists in the work "Tarih-i-Rashidi" by the medieval scholar M.Kh. Dulaty is scientifically formulated in the article.

The aim is to study comprehensively the life and work of famous representatives of the spiritual world of the East, mentioned in the author's memoirs, and to determine their influence on Mirza Khaidar's work. The unique place of M.Kh. Dulaty in the history of Kazakh literature and art is determined, and the information about the types of art and various artists in his work is studied in accordance with today's requirements. The article states that one of the issues that M.Kh. Dulaty paid special attention to was the existence of musical, singing, and compositional art in that era. The fact that the artists in his work were the artists who the author directly interacted with and in everyday life, as well as the author's assessment and critical opinions of them, show the value of the article and increase the importance of the topic. The article names the musical instruments used at that time, such as the kanun, gijak, nai, lute, and harp, along with artists, and states that these instruments are still used in modern music.

The peculiarities of M. Kh. Dulaty's attitude towards artists and applied artists are highlighted, and his thoughts about the artists of his time, calligraphers who were skilled in the art of writing, book decorators, architects-decorators, (instruction) makers, ambassadors, and those who mastered the art of book copying are presented in a simple way, and it is distinguished by the fact that he presents to the reader very extensive and valuable sources

Keywords: M.Kh. Dulaty, Tarikh-i-Rashidi, heritage, art, people of art, poets, artists, musical instruments

Introduction. There is no doubt that in the history of mankind, many great scientists and philosophers have left an indelible spiritual heritage for their people, leaving their mark in the generations's mind as an inexhaustible treasure every time they look through the pages of history, radiating its light every time they discover it and remain in the people's minds. It is natural that great works are born in connection with the historical and social conditions and social problems of each period, and that while time passing it reaches our generation as a heritage. However, it is known from history that in connection with the upheavals of the time, our people experienced times when it was impossible not to study some spiritual heritage, but to name them, read their content and study them. "The reason for this is that we fell under the iron-strong Soviet ideology. Moreover, the Eurocentric worldview instilled in us the consciousness that we are wild, semi-wild, and we grew up worshiping them. The history and culture of Kazakh people, who did not have statehood in their lives, were brought up as a wild nomadic people. This thought, recognizing the falsity of knowledge, woke up in the consciousness of intelligent people but they were driven away by agents of that system, they were hung, shot, and were exiled from their

native land. This abuse was carried out systematically, from time to time the conscious intelligent people was gone away like milk from sour cream. This is true, and no one can deny it today..." the scientist M. Myrzakhmetuly's opinion seems to explain a lot [1, 102].

Over time, when our country gained sovereignty, there were great opportunities to reveal the deep depths of history and write its twists and turns smoothly. The restoration of the history, culture and literature in the minds of our people, their use in a new way in our country's interests has become one of the most important tasks in accordance with the time requirements. Among such tasks, the country began to study in detail the heritage of the sixteenth century's son, a prominent statesman, historian, scientist, poet and diplomat Muhammed Khaidar Dulaty.

"If we know the old poets' biographies, it seems as if we have found a living form of the time when they lived. If each era has one sign, it is possible to move step by step on the long journey of a dark, fabulous time, which is "like a steady foot" [2, 19], - according to M.O. Auezov, there is no need to separate Muhammad Khaidar Dulaty's works from the society in which he lived.

"Even if we assume that the noble heritage of our great ancestor is his scientific, historical and poetic works, it will continue to reflect the inexhaustible encyclopedic worldview, which radiates light every fold of the Heritage" [1, 103].

Therefore, the recognition and study of the talent's creative individuality with such a unique signature indicates the topicality of the research topic.

Art is a form of public consciousness and human knowledge that reflects the worldview, inner feelings, phenomena in the soul of a person through an artistic images system. Art is an aesthetic phenomenon that reflects the events that took place in life, changing, transforming and typifying artistic images. A feature that distinguishes it from other forms of public consciousness is also the aesthetic attitude of a person to reality. The purpose of art is the artistic and aesthetic assimilation of the world, human life, and environment. At the heart of the art's work is the individual's fate, public relations and people's functions, taken in a specific historical context. They are processed by the artist's imagination and presented in the form of artistic images. The way of describing the work, its structural appearance, and the material basis for creating an artistic image determine the art forms peculiarities. According to this, there are types of art: fiction, music, sculpture, painting, theater, cinema, dance, architecture, etc [3, 11].

Methodology and research methods. Such methods as narration, analysis, comparison are used in the article. Using the same methods, information about the types of art of the Middle Ages scientists' work is studied from a scientific point of view.

M.Kh. Dulaty lists not only historical events in his work "Tarih-i-Rashidi", but he has a great ability, a wide scope of knowledge, the poet is lively, he is sensitive to the environment, pays a special attention to various artists born out of necessity in accordance with the nature of the society where he lived, and his talent is knowledgeable. His attitude to poetic art, artists and masters of Applied Art, for whom poetry is the king of the word, is also unique.

It is known from history that in the XIX-XX centuries, the cities Samarkand, Bukhara and Herat of Mauerennahr and Korasan region were recognized as the center of literature and culture, science. It was there that the Masters of Art, real masters of speech art lived, who left their great legacy to their generation. In his "Tarih-i-Rashidi", Mirza Khaidar Dulaty did not fail to hit the great sages of that era. Here are very valuable sources about the poets, masters of the muamma genre and the khattats (calligraphers) who copied thousands of manuscripts, ature artists, carpenters and jewelers, musicians, masters who decorated books in gold, etc.

First of all, Myrza Khaidar focuses on hazret maulana Abdrakhman Zhami, the greatest of the poets who lived in the peaceful times. And in the part about the previous Khorasan Saints, the name of Nuraddin Abdrakhman bin Nizamaddin Ahmad Jami (1414-1492) was mentioned as the head of the Saints, the most famous person, the pride of mankind. He proudly reports that the repetition of his name will be appropriate everywhere, and when scientists and scholars come together, their conversations will end with the mention of his name.

Mr. Khaidar then reflects on Amir Alisher. Stating that his nickname was Navai, he pointed out that no one wrote so many poems in Turkish either before or after him, and that in this field

of art he could not compare his art skills with other poets. It proves that he also wrote poetry in Persian, and his poems were widely distributed to the general public. Alisher quotes the Rubi written to Zhami:

Give me humanity, hey blue sky?
More important is the Sun or Moon?
Or did the sun raise from the East?
Or is it the moon that spreads stars in the sky? [4, 226]

"His ancestor was Uyghur Bakhsh. His father was called "little Bakhshi". He is a person who has held an official position. Emir Alisher from childhood was Mirza Sultan Hussein's friend. After Mirza Sultan Hussein became king, he came to serve him. Sultan Huseyn gave him a hard respect and served him. Alisher, on the other hand, supported the scientists", [4, 226] - only a short passage from Alisher's life tells a lot. He says that during his time as an emir, he made a lot of efforts, regulated state work, he could as best, fulfilled the needs for whom it was necessary, spent all the income from his possessions on charity, many mosques and madrasah were erected at that time, he spoke about his poetess, as well as his figure, and devoted his life to serving the people. Alisher, being a very sensitive, thoughtful and intelligent soul, was able to emphasize that there is no other flaw in him than quick resentment due to the excessive fragility of his nature. He summarizes his thought about Alisher with the following lines:

Is this the wealth of the sea - a treasure in the depths?
Is it the peculiarities of man's service? [4, 226]

M.Kh. Dulaty's attitude towards artists is the same with the thoughts of his cousin M.Z. Babur which was described in his work "Babur-nama". This fact is discussed in the article "Transition from Autobiography to Memoir in Babur-nama" written by researcher Nurzhamal Usenova with co-authors. The author, studying "Babur-nama's" genre nature of the work draws attention to the fact that Babur often mentioned the names of such figures of art and science of that time, in particular, such as Nawai, Binay, Dilali, Mir Husayn Muammai, Yusuf Badey, Behzode, Khoja Abdullah Marvari, and noted that the writer dwelled on their artistic and poetic works and described their lives. In particular, he noted that he paid special attention to the creative portrait of Nawai and information about his scientific and literary work has survived to this day thanks to Babur [5]. It is clear that the information about A. Nawai in the work "Tarikh-i-Rashidi" also elaborates this information.

The next poet, Emir Sheikh Ahmed, whose nickname was Suhaili who was says that was one of the most influential emirs of Sultan Hussein. It is said that in addition to writing good poems, he responded with "Hamsaga" songs. It should be noted that there is a very little information about the poet, and he has a short story about him.

The Grand Palace, which gathered the artists of that time, testifies the special attention and care of M.Kh. Dulaty in expanding the art sphere, its development. M.Kh. Dulaty brought to this palace the best scientists, famous singers, poets, composers, book copyists, masters of Applied Arts, world artists. Science and art will be revived and developed as a result of M.Kh. Dulaty's work. He took special care of clay art and collected a lot of interesting information about Clay instruments.

M.Kh. Dulaty himself grew up from an early age, seeing that many heads of state (Babur, Said Khan) played several musical instruments, supported it and took great care of music.

At the same time, M.Kh. Dulaty had a direct impact on opening schools and libraries. For example, when writing his classic work "Tarihi-Rashidi", he used the works of such authors as Babur, Jami, Navai, Ferdousi, Juwaini, Sharafaddin, Ali Iazdi. In his library there was a lot of information about many states of the Middle Ages.

Scientist Z.-G.K. Bisengali in his article "The First Biographical Novel in Kazakh Literature" wrote that "there are fresh notes about the most prominent representatives of Eastern civilization such as: K. Yasawi, N. Kobra, Naqshband, Atai, Jami, Ferdowsi, Saadi, Navoi, etc. in the famous work of Mirza Muhammad Khaydar Dulaty "Tarikh-i-Rashidi. He said that such creative personalities and their works will be a source that will help to solve many problems,

on a scientific basis, facing the history and literature of Kazakhstan, Kazakh art and culture, philosophy and sociology, etc [6].

During his reign, Dulaty also paid a special attention to architecture. During his reign in Kashmir, he built houses and palaces of a common type for South Kazakhstan, Zhetisu, and Central Asia. In addition, new types of windows, doors were invented at that time.

Also, mosques and caravan palaces of that period were built differently. Due to the stable study of learners two storeyed madrasah were built. As architectural monuments of that period, one can name the madrasah Imami, Masjed Jame in the city of Isfahan, Ziyame in the city of Iazd, Shamspe. At the same time, the architectural monuments of a new type are the Gafari Dome in Mara, built with the model of the XI-XII centuries, the Alavi Dome in Hamadan, the Hassan bin Kei Khosro cemetery and the Alaaddin Cemetery in Varamin. The model of these is square, round, octagonal, and a dome is installed at the top.

Probably, the word "hamams" - a hot steam room (in a bath) also appeared in the days of Dulaty. It is known that mosques, madrasah, palaces and gardens that were built at that time still adorn the Kashmir city.

In addition, M.Kh. Dulaty had a direct impact on the development of domestic trade and its economic life in Kashmir region. In 1545-1546 there was the monetary reform. According to new scientific evidence, during the reign of M. Khaidar himself, various types of tenge were issued on his part. The proof is that there are nine types of coins issued by M.Kh. Dulaty on behalf of Nazik Shah in the Archaeological Museum of Srinagar in the British Museum. For example, among them are: gold tenge – "Mohur" - 12 grams, eight silver tenge – "Sansu" - 6 grams. All coins have the following inscriptions: "Long Live Your Majesty, the kingdom of Muhammad Khumayun, the messenger of Allah!". The inscriptions and signs on the coins are both picturesque and graceful. In addition, Dulaty tried to establish economic relations with other countries. First of all, he put his country in the first place. That is, he paid great attention to improving the overall situation of his country. This was evidenced by the following argument. Shortly before his death, he sent ambassadors to Mughalistan, Abdrashid Khan. His aim was to build a great trading relationship. It was an attempt to create a "golden" Trade Bridge connecting Kashmir with Central Asia and India.

It is necessary to know that M.Kh. Dulaty's comprehensive knowledge and desire for life was due to his reverence for art and devotion to it.

"Dulaty's life until the age of twenty-four was spent on learning. Created with a special talent, he fully mastered all the intricacies of art, education and state affairs, and by the age of twenty-five he had the honor and trust to perform personally tasks of State importance. At the age of thirty, he managed the army of the state and successfully carried out responsible campaigns. From now on, he spoke and worked in the Khan's Council, and his proposals were accepted by both the Khan and the council. He becomes Khan's adviser and became his right hand" [7].

According to the popular proverb "Knowledge is power", M.Kh. Dulaty really devoted some time of his life to the knowledge. In order to find your place in life correctly, of course, knowledge is needed. As they say, "Time passes away, but sayings remain" M.Kh. Dulaty looking at the principles of education, its intricacies, as a result of which received a degree of great attention to art.

M.Kh. Dulaty was both eloquent and witty, the owner of a quick mind. Perhaps thanks to this, said Khan entrusted Dulaty with all the affairs of the army and the state and gave him unlimited power. In the state, he rose to the category of the second person after the Khan, he was recognized as a skillful diplomat. "When Sayd Khan himself went to Tibet in August 1532 to fight the *ghazawat* war, it was clearly stated in "Tarih-i Rashidi" that the Khan due to his illness obliged Muhammad Khaidar to continue and end the war.

M.Kh. Dulaty was recognized in this campaign not only as a military leader, but also as a talented natural scientist. He traveled from Kashgar and Pamir on the northern edge of the Tibetan mountains to South Indian Bengal and eastern China, describing from the point of view

of country studies, seeing many natural phenomena, and skillfully describing them with words from a scientific point of view.

All mental works created by human beings in the world are goodness of humanity after all. Its creator and keeper are the general public, its great-minded wise representatives. From the professional expression of craftsmen, created by people, to the great complex construction, magnificent buildings with sun-drenched domes, luxurious architectural and mysterious palaces, marble statues on a high pedestal, huge monuments that reveal the secrets of heresy from the old age-all priceless works of art left by ancestors, centuries-old heritage, witnesses of the historical fate that reflects the categorical splendor and essence of the steppe. How many works have survived the destructive criticism of nature and have survived to our time?! One of them is the «Tarikh-i-Rashidi» by M.Kh. Dulaty. The scope of art is always wide. Therefore, M.Kh. Dulaty has a great influence on the art world. He is a person who stands at the height of the artistic field.

There are many folk works of Kazakh culture that have been created since ancient times. Poems-songs of various spheres, models of great words, good songs, beautiful *kui* (music) and all these things are considered as a witness of folk heritage in art sphere. Works of poetry with epochal significance, literary works are of our people's the wealth and talisman.

All areas of art, including literature and all monuments from the past, are created primarily on the basis of people's century-old spiritual values. At each historical stage, people's life gives it specific materials and reflects the criticism of consciousness. Through gradual growth, the nature of humanity itself changes. The feeling and the ability will continue to develop. As the human mind grows, so does its art.

The period of Mirza Muhammad Khaidar Dulaty's life was also a time when art spread and developed. "M.Kh. Dulaty's work covers all well-known areas of art, scales the personality of talents who have excelled in this field, their originality in art with high taste and knowledge..." [8, 207].

The author of «Tarikh-i-Rashidi» was able to pay attention to art forms of that time, because he had a great talent in the field of Applied folk art and science, about which the poet with a wide field of knowledge was sensitive. In addition to paying attention to almost all types of art and Applied Arts, which were born out of necessity in accordance with the creation of the society in which he lived, he focused on each of the industries separately and gave a lot of information about the talents who mastered these areas of art.

Khaidar Dulaty even interacted with many of them, giving them his own unique assessment and, if necessary, expressing critical opinions.

This is what M.Kh. Dulaty himself wrote about in the "Tarih-i-Rashidi": "This history consists of two books. The first book begins with the life of Togylyk Temir Khan and focuses on the life of Abdrashid Khan, who today is the splendor of the Khan's throne. The second book tells about the life of the king, what he heard, saw, the history of Uzbek, Chagatai Khans and sultans, or the stories of my contemporaries" [4, 236].

In the concept of "My contemporaries", of course, the author also included events and places of artistic people in the society where he lived. "In the old days, when my Kazakh grandfather proposed a viable conclusion: "words speak louder", of course, the highest peak of art meant the genre of poetry," said M. Myrzakhmetuly, the highest point in the world of art is the art of the word, or poetry. Even in the days of M.Kh. Dulaty's life, poetry was the king of the word poetic art, and some pearl-lined forms of poetry arising from it led the society. Having paid a great attention to this complex phenomenon, the life could not help but think about which in the literature of the Turkic people think about a popular form for that time – the genre of poetry, critical opinions about poets and their assessments, their role in the political and social life of social construction [8, 236].

Therefore, in the work «Tarikh-i-Rashidi» M.Kh. Dulaty first of all entered the world of poets - owners of the secrets of a warm heart and tender feelings in the field of art, telling about them with special diligence.

Discussion and observation. More than 1550 verses of poets with a multifaceted poetic nature, mostly the names of poets who wrote poems in Turkish and the types of poems they used are mentioned in detail in «Tarikhi- Rashidi». It was defined as the poems by the poet Rumi's poem, Sultan Mahmut Khan's poem, or his father's rubay, my own poem. This is probably due to Dulaty's interest and love for the poetic art.

In the research work of the candidate of philological sciences B. Baeshova "The genre of four lines (Rubai) in Kazakh literature", Rubai written by M.Kh. Dulaty is also considered [9].

For instance, he wrote about religion in his rubai. Here the author in the four lines thanks the God, even he tells him his views:

"O God, save me!

Neatly close the lid of bad things.

I'm looking for one of you to lean on, to live,

Save from suffering, grief and heart!» [4, 518] – he asks the God for guidance. He is the one who shows the abuse of the people on earth, but with all his heart and soul he guides the path that leads straight to him without misguided.

The poet has many stanzas sung in religious way.

"Don't make promises, swear, and get stuck in vain,

Be afraid of the double-edged sword of Allah " [4, 520], - in addition, the stanzas show special respect for Allah and worship. In this stanza, the poet seems to have taken the principle "The Promise is the word of God" as the main basis.

In the chapter of his work "My father Muhammad Husayn Gurgan's escape from Shahibek Khan to Khorasan and a few stories about him", he again talks about religion and attributes the commandment of religion to the Rubai of Khoja Abdullah Ansari, symbol of chastity:

Dear, may your name not be lost forever from my name,

The heart is sad, let it say "you are the only one I love."

Let my whole life be yours,

Don't let every word and phrase go out of my ears! [4, 520] – here we notice the lines written in the way of spirituality.

Mirza Haidar did not write Rubai only in religious way. In his works the people's difficult way of life, joy were as the main themes. The poet's skill in the writing way of Rubai is his ability to subtly and attractively convey human psychology.

This is one incredible challenge of fate, survival,

Never a man's untied knot.

The main thing is not to overdo it.,

If he says little, a hundred more disputes are added to your head " [4, 520], - It is also said that if the gift of hope and joy is given, then there will be enough times when they will cry, as if they put a thousand times the poison in their mouths.

In the same mortal life, unbearable injustices and abuses will touch the tongue. The main thing is to understand the meaning of the word. "I have not found a friend in the world" or "There is no deception in this mortal world, those who seek pure transparency in it are not right," he sings with a poetic heart of his suffering from people.

Poets who care about every beat of their hearts do not get tired of looking for a spiritual companion for their souls, if they do not find them, they will not fit into the world.

People who take into account only the material situation are disappointed and suffer, include it in their songs:

"To the mind that cannot fit to be reunited with you,

Some man who does not understand the heart to the truth,

I can say that my shirt, in which you cried, is full of Thunder [4, 523], - In this case, it is necessary to take into account the It is known that if the poet continues to be disappointed in life, driven by pessimism, he falls asleep and his light in his eyes goes out. It's like a candle. It fires a little, but sometimes it fires loudly.

The poet Mirza Khaidar also resists disappointment and succumbs to sublime feelings. At such moments, he becomes a brilliant lyricist poet. In the chapter of his work "Description of Kashmir", there are points in the search for elements of beautiful nature in man. The character of his lover in the depths of his heart is compared with the beautiful flowers in the garden of the same nearby flower bed. In one stanza, the beauty of Kashmir is described from all sides. 'Water like flower does not flow to every side, the soil is as fertile as the soil of heaven' - he described the watery, nullified paradise with beautiful and rich colors.

The rubais of M.Kh. Dulaty are sung in two verses. The first verse is philosophical, the next is lyrical. In the philosophical song, the most difficult acts of life are sung, and in the lyrical song, the connecting force between nature and man, or the keys of subtle feelings, will be the core of the song. M.Kh. Dulaty is a brilliant philosopher, lyric poet. His works will forever remain in the memory of generations with their values, no matter how many centuries have passed.

"We said that literature is a kind of art, the art of the word. And when we talk about art, we cannot talk about the master who creates this art" [10, 76]. That is, M.Kh. Dulaty was not limited only to superficial thoughts about art, he also made the people who created the art of speech the basis of his work.

Due to the individual qualities of the poets he spoke about, their names would not have been preserved in the minds of the people for a long time and would not have become the precious heritage of literature. Nauai, Zhami, Jalair Ali are the pride of the entire Turkic people, aren't they?

M.Kh. Dulaty had his own literary environment, grew up in direct contact with most of the great and small poets who lived and grew together in the cauldron of contemporary life. Among the many talents of Mughal and Chagatai lands, we said that they were especially fond of the group of classical poets, who were very talented in art and honored by the country. M.Kh. Dulaty is distinguished by a bold expression of his thoughts, born out of his own critical cognition, focusing on such poets as Navai, Jami, Jalair Ali, Binai, Hilali.

"First of all, M.Kh. Dulaty begins the story about Navoi "Amir Alisher (Navoi)".

"His nickname is Navoi. No one wrote so many poems in Turkish either before or after him. He is a master of this field of art. His poems in Turkish were as common to the general public as Jami's poems in Persian. There are many works of Navoi written in Persian. He gave the nickname "Fani" to the poems he wrote in Persian. In Turkish, he has three *ham* and one *diuan* in Persian. He wrote "Tazkir at Al-awliya" in Turkish, and sang in Turkish the answer to "Hamsa" [4, 226].

From this we can see that Navoi was fluent in Persian and Turkish, and he wrote his works in these languages. In addition to M.Kh. Dulaty's opinion, A. Konyratbaev and T. Konyratbaev in their work "Notes of ancient culture" noted that Alisher Navoi was a great realist, humanist poet who deeply criticized medieval society, and this character elevated him above some representatives of Eastern literature of that time. After all, at that time in Iranian-Persian literature there was not always a direction of realism. Instead, mostly palace poetry, the mystical-religious direction gained strength, and some poets, seeing the contradictions of the Times, could not express it openly. During that period, Navoi, who openly expressed his opinion and criticized his time, had a high degree of poetry.

Alma Kyraubaeva in the work "Ancient literature" wrote: "Navoi was friends with Husain Baykara, and their friendship was not interrupted until his death. When Husain Baykara ascended the throne in 1469, the Sultan was Mulazim (a close person in the palace). In a few years, he would become an advisor" [11, 188].

A. Konyratbayev: "After Abuseyit's death in 1470, the Kingdom of Ghirat passed into the hands of Husayn Baykara. He invited Navoi from Samarkand, and Husayn took him as his secretary, and then as his chief vizier in 1471. From that time, one of his nicknames was pronounced Mir/Emir/Alisher" [12, 182].

Therefore, from these details, we can see that A. Navoi was also very knowledgeable in the management of the state. In general, Alisher was a person who grew up in a literary environment.

For example, his cousin Mur Said is a calligrapher, musician, poet, and his cousin Sabuhi is a poet. It turns out that Alisher, who grew up in such an environment, at the age of four read poetry to those people. Alisher's education from the space within the framework of art also did not affect his steps in the future. This was probably the first step towards his becoming a great poet.

Understanding Nauai's mind and art master well, M.Kh. Dulaty wrote: "Alisher fulfilled the wishes of those in need as much as he could, and patronized the scholars. All his income from his possessions was spent on the path of charity. He built many madrasah, mosques, and other buildings. Until now, many of these buildings have survived in Khorasan. It is clear that no everyone can make the construction of such architectural buildings" [4, 227], he writes.

A. Konyratbayev in his work connects the names of the people of art, which we will talk about in the course of our work, with this Alisher Navoi and values his people of Science very much, the historian Khondemir, Atai, Mirkhond, sybiz Kusain Uddi and Kulmambet Nai, artists Bekzat and Shah Muzaffar, copyists Sultan Ali and Mirali were raised near Navoi, in addition, such as Jami, Hilali, Binai, Dauletshah, Kusain Baiz Nashifi it is said that a group of poets joined Navoi, stood up for the people, valued truth, humanity and Justice.

Therefore, M.Kh. Dulaty is one of those who deeply studied and read Alisher Navoi's works. For this reason, the deep knowledge and high appreciation of Navoi in his time is a clear proof of this. From this it follows the essence of two different problems.

First, he read deeply all of Navai's works and Hamsa, and secondly, he accurately recognizes the reason why Navai wrote his poems in Turkish, The Patriotic orientation of Navai, who fought for the interests of the Turkish language against the Persian language, which dominated the language of Science and poetry in those days.

In his book, M.Kh. Dulaty sets a special topic "The story of Amir Alisher" and even gives a description of Alisher's behavior before his death. In "Tarih-i-Rashidi": "Alisher was a very sensitive, thoughtful person with a very tender soul. He wanted others to be smart, reasonable and well-mannered as well. And it was difficult for other people to be reasonable and well-mannered. So resentment was born. However, there is no flaw in Alisher, except for the extreme fragility of his nature, only resentment" [4, 227]. Where did the quality of "resentment" come from in Alisher, what events caused his resentment? We need to understand it as the female passion of the Iron generation, the vicious character of insulting the interests of people, the resentment against the antics of not only the Iron generation, but also the entire human community around it.

The above assessment of M.Kh. Dulaty is a fair assessment, which was born out of sympathy for Alisher Navoi and his unparalleled poetic art and rare moral qualities, especially selfless care for scientists and people of art.

From M.Kh. Dulaty's pen:

*The price of the sea is probably in this water,
Perhaps the depths of a person are in this art, -
The feelings were given as a poem.*

The author also dedicated this tribute to Alisher Navoi to Ali Jalair. In this work, he put a special topic "About Zhalair Kusain", although in a short form, the facts about him and the high assessment of his poetic art will be very valuable sources. "The author of the book, paying special attention to Jalair Husayn Hasen Ali's work, he spoke abundantly and clearly, in his deep knowledge and special assessment of the path of improving the poetic skills, which developed the genre of *Qasida*, raised its artistic level..." [4, 227].

Zhalair Kusain was first deputy of Baykara, then served to King Babur. He was one of Babur's favorite commander. Zahiraddin assesses Babur Jalayir's poetic art in the qasida genre as superior to the poets who occupied the land of that time. It seems that it is not for nothing that the highest assessment of jalair was given by M.Kh. Dulaty after Babur.

Babur and Muhammad Khaidar both mentioned by Ali Jalair's pseudonym "Tofeili". M.Kh. Dulaty said about Jalair Ali: There was no contemporary as Ali, he outstripped Salmen, Zakir.

We can see from the author's data that Abdrakhman Zhami is the greatest of the poets who lived in those days of wealth, when scientists and educators came together, and both the beginning and the end of the story always ended with the mention of his name.

The fact that he distinguished himself among the poets and ranked him among the Saints is indeed proof that Jami is a giant in the high tower of poetic art.

"Nuraddin Abdrakhman Ibn Ahdem, nicknamed Jami, is one of the great poets of the tenth century. He was born in Herat in 1414. He knew Arabic, Persian, studied rhetoric, philosophy, law, mathematics, religion, and other sciences. A person who has taken the path of religion and built mosques and madrasah with his own money" [4, 235].

It turns out that Zhami was Alisher Navoi's contemporary friend. "What should reign between two countries is not war, but peace," Jami said. Therefore, in addition to pure poetry, Jami was a figure who was able to focus on public issues.

Maulana Abdolqafur Lari, in his commentary on Nafakat Al-uns, says: "His Majesty Jami lived from the beginning to the end in allusion (allegorical) images, and the music of love in the kingdom of his heart always sounded the alarm of the government. In one of the last days of his life, I once went to meet him while he was in oblivion. It turned out that he was taking ablutions, his blessed, woolly, scarred, half-spotted wrist was so clean and glistening in the eyes, who had ever seen such a wrist. Maulana's wrists are mesmerizing. He saw me, raised his head and said: "I have been seeing my lover in this form for a long time, I imagine a favorite image in my mind and admire it. For some time now, I have been thinking one image in my mind and expressing my love for it. Today, the Almighty God depicted my hands as if they were the hands of an imaginary image. You came at such a wonderful time. When I looked again, his wrists returned to their former natural state" [4, 235].

The diverse works of Abdrakhman Zhami, famous throughout the Eastern world, occupy a prominent place in the history of medieval culture. We note that he was a modern thinker who managed to leave a significant scientific legacy not only in the field of literature (poetry), but also in the field of art (music).

It turns out that Jami was a poet who wrote a lot. For his works, he borrowed the theme from previous plots. But from this it cannot be said that he is just an imitative poet. After all, Jami was the great poet of his time, who raised Tajik - Persian literature to the eastern horizon.

Many research works have been written and published about the works of Abdrakhman Zhami. Some researchers claim that he has 99 works, while others claim that he has 34 works of prose and 16 works of poetry, which proves that Zhami is a real creative artist.

In the footsteps of Jami Muslehaddin Sagdi, he writes a book of prose instruction "Baharistan", similar to "Gulstan". Translation - "summer garden". This work of the poet was famous all over the world. The author refers to many major figures of Tajik-Persian literature (H-hug.) gives a price. Among them are Rudaki, Firdousi, Nizami, Sagdi, Dichlauri, Navai, etc.

A. Afsakhzod considered it an encyclopedia of the life of people of that era, from mercenaries to miners.

It is his poetic art that has earned the title of Jami. His works spread equally to the West and East. Many of his works were resung by representatives of interesting written literature-pots Kissa, which enriched Kazakh literature in terms of theme and content.

In addition to Navai, Zhami, Sagdiar, M.Kh.Dulaty mentions the names of the following figures in his work:

It is said that Asafi-Khoja Asafi bin Nimatallah-I Kuhistani (died 923/1517), was a close friend of Alisher Navoi and a student of Abdrakhman Jami in terms of his style of poetry.

According to Babur, Ahi wrote good ghazals. His first nickname was Nargesi, later renamed it and recognized under the name Ahi. Sultan Kalibek or Ahi Joatai worked in the Office of the son of Sultan Husayn Baykara Garib Myrza. He was a pure-minded lyric poet. A book of poems "Myrza Garib" was published. But only the name of this work is known to us. In addition, some of his poems were published under his own name. With a simple pen, ghazal was famous for his love poems in writing. In addition to the collection of poems, there is also

the work "Saginama (Asabanama)". He was born in Tabriz in 1521. The poet from Merv writes about him Navoi.

Hilali, a full name Badraddin Helali-II Astrabadi (died 936/1529), comes from the Turkic tribe of Astrabad. He comes to Herat, gets an education, and finds himself in a literary environment near Alisher Navoi. The author of the religious poem "Shah-ua-Gada".

Kamaladdin Binnai is one of the talented poets in Alisher Navai's literary circles in Herat. Navoi's name was made famous by various opposing opinions and claims that it is impossible to write a work of art in Turkish.

According to Saifi - Navoi, he comes from Bukhara to Herat to receive education. There he published poems and becomes popular.

Maulana Muhammad Ahli Shirazi – (1455-1535 / 36) poet, author of two poems besides the ghazals. Jalaladdin was a student of Muhammad Davani. In his youth, he worked in the Office of Sultan Baykara. He has an ode to Alisher Navoi and an ode to the Prophet and his family.

Amir Muhammad Salih is a poet who also wrote poetry in Turkish, writes Babur.

Maulana Shahidi (died 979/1571-1572) was a poet.

Khoja Abul-Barak, nicknamed Firaki-poet.

Haidar Kalicha was born in Korasan and lived in Iran during the reign of Ismail I and Tahmaspa I Shahs (half of the sixteenth century). He spent a short time in Indian land and spent the last period of his life in Seistan.

At the same time, the names of such poets as Shukhudi, Gulhani, Gulshani, Payami are also mentioned.

Therefore, from these points we can see the connection of M.Kh. Dulaty with poets. He not only wrote about the poets, but also spoke about their common essence and criticized them.

Results. The main aim for the generation, who had a deep study M.Kh. Dulaty's heritage and the opportunity to fully recognize the intricacies of our literary treasures, is to revive the historical consciousness of the people who have become forgotten, to clearly recognize the sources of our spiritual essence, said M. Myrzakhmetuly, a unique personality scientist: " although we claim that the noble heritage of our great ancestor which came down to us - is a scientific historical work and poetic works, It still continues to share an inexhaustible encyclopedic worldview, which changes and radiates light with each discovery of many facets of Heritage" [1, 103] - his opinion suggests that the work of «Tarikh-i-Rashidi» is an inexhaustible object of study.

It is obvious that M.Kh. Dulaty now paid a special attention to the musical, especially singing and composing art of that time. In this area, the artists of art are those who are directly involved in the work of the author, with whom he communicates in everyday life.

"In their reflections on Sultan Said Khan, the most talented composer Abdrashidhan, Khoja Abdullah, the singers - Hafiz Basir, Kasan Ali, Hafiz Hasen, Amir Muhammad, who plays with four extreme instruments, which are mentioned by M.Kh. Dulaty, there is an opinion in which voice they sing and do not lose sight of their individuality" [1, 112].

For example, about Hafiz Basir, M.Kh. Dulaty said: "One legend says that there was no such singer before. There is such a story about him: once in the spring he sang in the garden, and the birds – Nightingales, woodpeckers, yellow tinsel – all gathered around him and flew over his shoulders and head." Hafiz Basir's singing is not only the human race, but also the admiration of birds, who knew the subtle secrets of singing, as if revealed the secret of his art and abilities.

Kasan Ali is Hafiz Basir's student. The voice was thin. It turns out that he paints various complex, deep-content songs with the same subtlety.

Hafiz Jami's voice was thin and melodic. But the music was wonderful. Hafiz was more than Ali.

Khoja Abdullah... the trumpet was invented by him. The Canon had never before been a remarkable clay. But the change that Khoja Abdullah made to the canon was so great that human nature was not looking for a state other than it.

The teacher said Gijaki and Mazhar-I-Udi played masterfully in *gijak and lutna*.

Master Haidar Shah Balbani, in terms of playing the harp, before him there was no person who could play as skillfully as himself.

Teacher Sheikh Nai played more than real masters on all instruments. Since he was a master of the *nai* instrument, he played this instrument and was famous [4, 235].

In this way, M.Kh. Dulaty gave a description of the world of music. In M.Kh. Dulaty's work such clay instruments as *canon*, *gidzhak*, *nai*, *lute*, *harp* were mentioned. These instruments now present in modern musical art. For example, the *Kanun* is a musical instrument from the Hellenistic era. It is tuned in six different ways [13, 393].

In «Tarikhi- Rashidi» it was Khoja Abdullah who played Kanun well and tuned it perfectly. He was a master of this art. This is also the advantage. Therefore, Khoja Abdullah is called "Grandfather of Kanun".

Gidzhak is an instrument created in the era of Sultan Mahmud Ghaznawi (388-421). Its creators are the famous falsapist-thinker Nasiri Khusrau /he died in the end of XIXc / and the famous healer, encyclopedist scientist Ibn Sina/ 428/ died in 1037 / [13, 394].

Ljutnya – (Arabic – wood) clicking musical instrument. The body is similar to the dombra, the neck is similar to the kezheg of kobyz. 6-16 intestines (sometimes up to 24) are worn. The origin of the lyutnya begins with a musical instrument called the *oud* of Arab and Iranian countries. At the end of the Middle Ages, lutnya spread to Spain and Sicily, its slightly modified form to the countries of Western and then Eastern Europe. The most populous period of lutnya was the XVI-XVIII centuries [13, 347].

From this we can see that the basis of this instrument is not the West, but the East. If «Tarikh-i-Rashidi» is written in Persian, then one of the origins of this instrument is Iran. Therefore, the lyutnya instrument itself, mentioned by M.Kh. Dulaty, seems to have descended from the country of Iran, where this Persian language was spoken. Today, there may be a legitimate question as to whether this instrument exists, if any, it has undergone changes. The answer is that the lyutnya is not fully preserved today, because by the second half of the XVIII century, the lyutnya was supplanted by the guitar. Yes, a popular instrument used in modern everyday life. In comparison with the two, we can say that the guitar lutnya differs in shape, or in form.

One of the instruments used by the composers mentioned by M.Kh. Dulaty is the harp. The harp (German Harfe) is a musical instrument played by hanging and pulling the strings. It spread in ancient times to the countries of Egypt and Assiro-Babylonia. The strings of the harp gradually increased, reaching 47 strings in an improved instrument. The performer keeps changing the twist as he draws the harp. For this purpose, seven presses /pedals/ on the foot of the instrument are used. The sound of the harp is soft. An instrument of harp origin can also be found in other countries. For example, when digging a soil city near Khorezm, a picture of a 3-string harp was found on the palace wall [13, 484].

This informs that the harp is also widely distributed in the countries of the East. If the owners of art did not use the harp, M.Kh. Dulaty would not have allocated this instrument to the owners of the art of his time, or clay. Even in the XVIII century, travelers P. Dallas, I. Lepekhn, and others called the Kazakh 7-string "Lying harp". It seems that this is also not a free analogy.

S. Gazaryan's work "In the world of musical instruments" says that the harp is a popular musical instrument all over the world. Even if you have a bow, the harp is ready. The instrument, initially limited to 1-2 strings, later began to add a large number of strings using strong wood [14, 15].

In the Middle Ages, playing the Harp was widespread among composers in France, Ireland, Scotland. Well, the French master who brought the harp to the correct, normal state, as it is now, is Sebastian Erar.

The next one instrument is *nai* (*nei*) – a wind music instrument. Total stand-450-520 mm. *nai*, of flute origin, is distributed among the Uzbek, Azerbaijani, Tajik, and Turkmen people. Depending on the materials used in *Nai*, wood continues to be divided into *nai*, *garau nai*, that is, *nai made of bamboo* [12, 215].

If this is a wind instrument, then we can say that it is close to the flute. And we note that all those who use it are people of our Turkic origin. And these days, *nai* is often used in the southern region of Kazakhstan, especially in the Shymkent region.

One of the instruments called in the “*Tarih-i-Rashidi*” is the *nai* instrument which belongs to one of the oldest musical instruments. About its birth, *Dervish Ali* gives a curious fact: “when Muhammad returned to Earth from the world of heaven, he told The Secret things he saw there to his close relative, just and truthful Ali, who later became the fourth caliph. But he cannot fully reveal his secret to him. Then Muhammad goes to the field, tilts his head into the nearest well and receives instructions from heaven to tell the secret of the heavenly world. The Prophet fulfills it unswervingly. That’s when the reeds sprout from inside the well. One shepherd, arriving at the well, cuts it and begins to blow, taking it to his lips. At the same time, a beautiful melody begins to flow. Not only herds of sheep, but also wild animals and birds, various snakes and scorpions gather and listen to her.”

Nai is usually made of reeds. But the master performers use a young wooden *nai* instrument. There will be a difference between the *nai* made of reeds and wood. If a certain melody is performed from reeds, then any kind of melody can be played from wood. Its essence is that it has an eighth lever /Valve/ made of wood. It is called Mubarak. The *nai* made of wood is called *zer-i-dim* or, in fact, *Nai (Nai-i-Rast)* [13, 393].

“Abdrakhman Zhami, who was known to the Eastern world as a great poet and thinker, has many works on the art of music” wrote scientist Konyratbayev highlighting his work on the state of music” (“*Risala-i-Musiki*”), written in the XV century. Indeed, this work is like the beginning of post-Zhami music, or the science of music. In addition to the great poetic path, we note that Zhami was a versatile artist who plunged into the world of music. He was the first, the most educated, the pride of mankind, Sheikh-al-Islam, the light of the Muslim community and religion, Maulana Abdrakhman Jami (let the light of Allah fall on his grave). His great glory does not need to be presented or explained or narrated to simple person as me” [4, 171].

Therefore, we can not be mistaken if we add Zhami to the list of singers-composers mentioned by M.Kh. Dulaty in the report of a clay scientist who studies the theory of music and delves into its intricacies.

“M.Kh. Dulaty’s attitude, especially to artists and masters of Applied Arts, is also very important. There is a strong foundation in this relationship, because according to Babur, Muhammad Khaidar is an artist and a master who has direct knowledge of many areas of applied art. Many artists of their time, calligraphers, book designers, architect-decorators, (instructive) creators, ambassadors, and those who have mastered the art of copying books are distinguished by the fact that their thoughts and reflections are presented in a simple way, but very voluminous sources” [1, 113].

“...In those days, there were many artists, but here we only mentioned their teachers and outstanding people”, - writes M.Kh. Dulaty. Painting is a fine art. And, ‘representation (drawing) is a description of the being around us through artistic art. The purpose of art is to know the world and represent it in a concrete life form. This is a complex dialectical process.”

Probably, these artists are the most delicate and sensitive owners of the name of art. After all, their brushes will be the most graceful, the most beautiful, the most mysterious in the false world. M.Kh. Dulaty, speaking about artists, separately addresses them. From «*Tarikh-i-Rashidi*” we reveal a lot of data related to the visual arts.

At first, he writes about Shah Muzaffar: “Teacher Mansur’s son.” And after that, our eyes reach the fact that both the father and the son are artists. After all, it is said that “the Master was a good artist in the time of Sultan said, like Mansur.” It is also mentioned that he was a teacher in this field of art. “However, the beauty of Master Mansur’s painting was fading. True, the battle scenes were drawn very strongly. However, Shah Muzaffar was much stronger than him. His pen is very thin, open, delicate, graceful, pleasing to the eye. At the age of twenty-four, the conspiracy went away... The Masters of this art value them very much” [4, 233]. The principle of “master without a disciple” applies to all periods of time. Indeed, you are obliged to shed your

knowledge in the light and pour it out around you. The artists who were written in the «Tarikh-i-Rashidi» also had students. The author also writes about it.

For example, the disciple of Shah Muzaffar is Dervish Muhammad. Then M.Kh. Dulaty showed him as “my teacher”. After that, he gives him the following description: “The Pen had no equal in tenderness to itself. Perhaps the Shah surpassed Muzaffar, but the symmetry and beauty are faded. The battle front could not be reconciled. For example, it was depicted that one Horseman stabbed a lion with the tip of a spear, the entire volume of this image could be covered with a single grain of rice,” writes [4, 233].

“Bekzat is a master of drawing. Although his skill does not reach Muzaffar, his pen is firm. The plan of the picture and the preparation of the composition were further,” said Kasim Ali Chihragushai, a great teacher of such artists as Maksut. He also writes about Bekzat. And the teacher of this Bekzat - Maulana Mirak - is a wonderful person of that era. It turned out that Bekzat had a lot of experience in preparing the project, but he did not reach his degree in image processing.

It seems that M.Kh. Dulaty also focused on the creative laboratory of artists. About this Maulana Miraq: “He painted all his paintings where they came from. Never limited himself in the workshop. It is a soul with a strange character in itself. Despite this, he used to do exercises that put a strain on the body. Obviously, this is a business that does not combine at all with the art of drawing. At the same time, he collected the most of his paintings. In addition to these, the features of such artists as Khoja Abdolhai, Ustaz Baba Haji, Ustaz Sheikh Ahmet, Molla Zhusup are also recorded.

Maulana Zhoneit, Master Hisamedin – masters of making helmets, - he points out. This is another proof that the craft of that period developed to a high degree.

When we talk about the art of book copyists, we analyze the patterns of writing that they have improved and formed using, “Maulana Sultan Ali Meshhadi... he was very good at copying fine and large writing, Naskh and Talih graphics... He was a man who had no equal in the facets and secrets of writing, or in the type and artistic side... At the moment, Molla has so much influence. I’m not smart enough to accept it. In many cities, pen Masters keep samples of Molla’s writing with them. If there are no versions of Molla’s writing in the libraries of Kings, this library is not considered a favorite place,” we can see that the art of copying books, which was widespread in those days, is an art form that has risen to a very high level.

Maulana Sultan Ali Meshhadi’s stories about how he succeeded in copying books, which motivated him to improve this art, are as follows: “Maulana introduced a special kind of his soul to him when he first practiced. Although he was liked by the common people, he could not be recognized as a worthy master of artistic writing. Maulana Jafar had already started and finished moving the Hamsa. Mirza Sultan Abu Said: “Is there anyone who can complete this matter? I asked.

Maulana brought Sultan Ali. Then Maulana showed him what Jafar had written. Maulana immediately agreed. Then he wrote down a chapter of the book and brought it. Maulana was in the House of Azhar. He was brought to her first. Maulana Azhar said angrily: “You are going to finish Maulana Jafar’s Hamsa with this inscription? Maulana Sultan Ali was brought into his room, knocked on his hands and held captive for two days. Then he released him and said, “You are a gifted child, but your writing is not the writing of nastalik.” He told Molla (Sultan Ali Meshhadi): “I took the sample and did the exercises. After a lot of practice, I learned the example of all-nastalik. Before that, I did not know that there was no pattern in my writing, I was proud of its beauty, purity and strength. It is impossible to write without a sample” [4, 114].

As a result of such work, Maulana Sultan Ali Meshhadi became a bottleneck in the case of copying books.

Maulana was also a disciple of Sultan Ali Meshhadi. One of them is Maulana Aladdin. Like Maulana, no one else could copy a book.

Another learner is Sultan Muhammad Khandan. “He also wrote very nicely.” In addition, it turned out that his son – in-law-Maulana Zinaddin Mahmud was also a student of Sultan

Ali Meshhadi: he was very good at copying books. It turned out that he wrote quickly and expressively.

Speaking about the copyists, M.Kh. Dulaty said: "The group (calligraphers) mentioned by now were true masters of their work. It is not for nothing that they have not been before or after them," he said, interrupting the key conclusions about them and giving a fair assessment.

In addition, M.Kh. Dulaty puts the heading "Ornaments - about ornaments in gold" and he writes: "Maulana Muhammad is a better master than Yari in decoration. In addition, he decorated the page of the book Sultan Myrza Hossein, who made it more beautiful and delicate. He spent 7 years on it. The subtlety of his work is such that one link of the pattern draws one golden moon on the ground half the size of a lentil," - this leaves a feeling of how much artistic art in the field of decoration has developed and determined its great place in the world of beauty [4, 234].

Conclusion. In his classical work, M.Kh. Dulaty refers to the representatives of the wide steppe at the height of art. The heritage of M.Kh. Dulaty is a creative world that is still an object for various studies. And M.Kh. Dulaty is a person in the field of Art, who has a special place in Kazakh literature. This is the main reason why his noble heritage has become an object of special study. The work of the scientist "Tarikh-i-Rashidi" is a vivid, bright, complex and fragmentary work, which can argue with the most famous work of any Persian and Turkic writers written in the Middle Ages. In the course of his work, we will find vivid alternations and distinctions, magnificent parables and embroidered portraits, magnificent paintings and landscapes of nature, winged tongue twisters and corpses of Islamic wise words, conciliatory images and unique examples of other decorative techniques.

"Tarikh-i-Rashidi" is not only an advanced work of its era, but also one of our national treasures, which has passed through the centuries to the present day, has a rich historical knowledge, a high aesthetic level, which will give the modern Kazakh reader and future generations. It is not only a historical work, but also an invaluable spiritual asset that is included in the Golden fund of Kazakh literature. The book "Tarikh-i-Rashidi" is a fundamental work that will become one of the pearls of human history and world literature.

Literature

1. Мырзахметұлы М., Жеменей И., Абдуалиев А. Көне Тараз. – Алматы: Санат, 2002. – 216 б.
2. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.
3. Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна, 2005. – 656 б.
4. Дулати М.Х. Тарих-и-Рашиди. – Алматы: М.Х. Дулати, 2003. – 237 б.
5. Ussenova, N., Zhemenev, I., Bysengaly, Z. Transition from Autobiography to Memoir in Babur-nama. Asiatic, Vol. 18, № 2. – 2024. – P. 25-31. DOI: <https://doi.org/10.31436/asiatic.v18i2.3426>
6. Z.-G. K. Bisengali. The first biographical novel in Kazakh literature. Bulletin of the Kazakh National University. Philology series. – № 3 (149). – 2014.
7. Байбатша Ә. Мұхаммед Хайдар Дулати // Егемен Қазақстан. №35. – 1999. – Б. 15.
8. Мырзахметұлы М. Түркістан Тараз арасы. – Астана: Білге, 2002. – 432 б.
9. Баешова Б. Қазақ әдебиетіндегі төрт жолдың (Рубаи) жанры. – Алматы: Бастау, 2010. – 115 б.
10. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ ун-ті, 1992. – 361 б.
11. Қыраубаева А. Ежелгі әдебиет. – Астана: Елорда, 2001. – 120 б.
12. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. – Алматы: Ғылым, 1987. – 368 б.
13. Бейсенбекұлы О. Қазақ халқының Ұлттық аспаптары. – Алматы: Ана тілі, 1994. – 126 б.
14. Казарян С. В мире музыкальных инструментов. – М.: Просвещение, 1989. – 280 б.

Г.Т. АБДЫХАНОВА, Т.Р. АБДЫҚАДЫРОВА
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан
Ж.А. АҒАБЕКОВА
Назарбаев Университеті
М.Х. ДУЛАТИ ЖӘНЕ ӨНЕР АДАМДАРЫ

Аңдатпа. Ғылыми мақалада орта ғасыр ғұламасы М.Х.Дулатидың «Тарих-и-Рашиди» еңбегіндегі автордың өзінің замандас өнер адамдарымен қарым-қатынасы, өзіне дейінгі өнер адамдары жайлы жазған жеке пікірлері ғылыми тұрғыда тұжырымдалады. Автордың мемуарлық еңбегінде тоқталып өткен шығыстың рухани әлемінің танымал өкілдерінің өмірі мен шығармашылығын толықтырып зерттеу және олардың Мырза Хайдар шығармашылығына әсерін анықтау мақсат етіледі. М.Х. Дулатидің қазақ әдебиетінің тарихы мен өнер тарихынан алатын өзіндік орны айқындалып, оның еңбегіндегі өнер түрлері мен алуан өнер иелері туралы мәліметтер бүгінгі күн талабына сай зерделенеді.

Мақалада М.Х. Дулатидың ерекше назар аударған мәселесінің бірі - сол замандағы музыкалық, әншілік, сазгерлік өнер болғандығы айтылады. Ондағы өнер саңлақтары автордың өзімен тікелей араласып, күнделікті тіршілікте қарым-қатынаста болған өнер марқасқалары екенін нақты мысалдармен суреттеуі, сонымен қатар автордың оларға берген бағасы мен сыншылдық тұрғыдан айтылған ой-пікірлері мақаланың құндылығын көрсетіп, тақырыптың маңызын арттырады. Мақалада өнер адамдарымен қатар сол замандағы қолданылған канун, гиджак, наи, лютня, арфа секілді саз аспаптарының аты аталып, бұл аспаптардың қазіргі музыка өнерінде қолданылып жүргені айтылады.

М.Х. Дулатидің суретшілер мен қолданбалы өнер иелеріне деген қарым-қатынасының ерекшелігі тілге тиек етіліп, өз заманындағы суретшілер, жазу өнеріне жетілген каллиграфтар, кітап безендірушілер, сәулетші-әшекейлеушілер, (инструкция) жасаушылар, елшілер, кітап көшіру өнерін меңгергендер жайлы толғаныстары қарапайым түрде беріліп, өте көлемді де бағалы дереккөздерін оқырманға ұсынуымен ерекшеленеді.

Түйін сөздер: М.Х. Дулати, Тарих-и-Рашиди, мұралар, өнер, өнер адамдары, ақындар, суретшілер, музыкалық аспаптар.

Г.Т. АБДЫХАНОВА, Т.Р. АБДЫҚАДЫРОВА
Таразский университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан
Ж.А. АҒАБЕКОВА
Назарбаев Университет

М.Х.ДУЛАТИ И ДЕЯТЕЛИ ИСКУССТВА

Аннотация. В статье анализируются взаимоотношения автора с современниками и его личное мнение о художниках, живших и творивших в средневековый период, упоминающихся в произведении «Тарих-и-Рашиди». Цель мемуаров автора – дальнейшее изучение жизни и творчества известных представителей духовного мира Востока, определение их влияния на творчество М.Х. Дулати. Определено самобытное место М.Х. Дулати в истории казахской литературы и искусствоведения, а также изучены сведения о видах искусства и различных художниках, нашедшие отражение в творчестве великого мыслителя в соответствии с требованиями сегодняшнего дня.

В статье речь идет о том, что одной из проблем, на которую обращал особое внимание М.Х. Дулати, было музыкальное, певческое, композиторское искусство того времени. Иллюстрация на конкретных примерах того, что произведения искусства, непосредственно переплетенные с идеями самого автора и взаимодействующие в повседневной жизни, являются маркерами искусства, а также авторская оценка и его критические соображения подчеркивают ценность статьи и повышают значимость темы. Наряду с людьми искусства в статье упоминаются такие музыкальные инструменты, как канун, гиджак, наи, лютня, арфа, которые были распространены в анализируемый период. Эти инструменты, по утверждению авторов, до сих пор используются в современном музыкальном искусстве.

В работах М.Х. Дулати в своеобразной манере передана специфика взаимоотношений великого мыслителя с художниками и представителями прикладного искусства. Размышления автора произведения средневекового искусства о творчестве каллиграфистов, декораторов книг, архитекторов-декораторов, создателей инструкций, послдов, освоивших искусство копирования книг, переданы в обыденной форме и отличаются тем, что в подобной форме автор (М.Х. Дулати) преподносит читателям очень объемные и ценные источники.

Ключевые слова: М.Х. Дулати, Тарих-и-Рашиди, наследие, искусство, деятели искусства, поэты, художники, музыкальные инструменты.

References

1. Myrzahmetuly M., Jemenei I., Ábdýaliev A. *Kóne Taraz*. – Almaty: Sanat, 2002. – 215 b.
2. Áýezov M. *Ádebiet tarihy*. – Almaty: Ana tili, 1991. – 240 b.
3. *Qazaq mádenieti. Entsiklopedialyq anyqtamalyq*. – Almaty: Arýna, 2005. – 656 b.
4. Dýlati M.H. *Tarih-i Rashidi*. – Almaty: M.H. Dýlati, 2003. – 237 b.
5. Ussenova, N., Zhemenev, I., Bysengaly, Z. Transition from Autobiography to Memoir in Babur-nama. *Asiatic*, Vol. 18, № 2, December 2024. <https://doi.org/10.31436/asiatic.v18i2.3426>
6. Bisengali Z.-G. Q. *Qazaq ádebietindegi gúmyrnamalyq roman tuńgyshy*. *QazUÝ Habarshysy. Filologiya seruiasy*. № 3(149). 2014.
7. Baibatsha Á. *Muhammed Hardar Dýlati // Egemen Qazaqstan*. №35. – 1999. – 15 b.
8. Myrzahmetuly M. *Türkistan Taraz arasy*. – Astana: Bilge, 2002. – 432 b.
9. Baeshova B. *Qazaq ádebietindegi tórttaǵan (rýbai) janry. Kandidattyq dissertatsıa*. – Almaty: Bastau, 2010. – 115 b.
10. Qabdolov Z. *Sóz óneri*. – Almaty: Qazaq ýniversiteti, 1992. – 361 b.
11. Qyraybaeva A. *Ejelgi ádebiet*. – Almaty: Elorda, 2001. – 120 b.
12. Qońyratbaev Á. *Qazaq eposy jáne túrkologıa*. – Almaty: Gylım, 1987. – 368 b.
13. Beisenbekuly O. *Qazaq halqynyń ulttyq aspaptary*. – Almaty: Ana tili, 1994. – 126 b.
14. Gazarian S. *V mire múzykalnyh instrýmentov*. – M.: Prosveshenie, 1989. – 280 s.

Авторлар туралы мәлімет:

Абдыханова Галия Тұрарқызы – М.Х. Дулати атындағы Тараз Университетінің докторанты, Тараз, Қазақстан.

Абдыханова Галия Тураровна – докторант Таразского университета имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан.

Abdykhanova Galiya Turarovna – doctoral student of Taraz University named after M.H. Dulati, Taraz, Kazakhstan.

Абдықадырова Тұрсынәй Рыстайқызы – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, М.Х. Дулати атындағы Тараз Университеті, Тараз, Қазақстан.

Абдықадырова Тұрсынәй Рыстайқызы – доктор педагогических наук, профессор Таразского университета имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан.

Abdykadyrova Tursynai Rystaevna – doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Taraz University named after M.H. Dulati, Taraz, Kazakhstan.

Ағабекова Жазира Ағабекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Назарбаев Университетінің ассистент профессоры, Астана, Қазақстан.

Ағабекова Жазира Ағабековна – кандидат филологических наук, ассистент профессор Назарбаев Университета, Астана, Казахстан.

Agabekova Zhazira Agabekovna – Candidate of Philological Sciences, assistant professor of the Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan.

Ш. АБИШЕВА¹

*А.З. КЕНБАЕВА²

М.Б. ӘБДИМАНАПОВА³

Ш. Есенов атындағы Каспий Технологиялар және Инжиниринг Университеті, Ақтау,
Қазақстан¹

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан²

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан³

(e-mail: abisheva_sharapat@mail.ru¹, takeshi_aynur@mail.ru², mereke.bakhbergenova@mail.ru³)

***ТОПОНИМДІК АҢЫЗДАР ЕРТЕГІЛІК ЕМЕС ПРОЗАНЫҢ ЕРЕКШЕ ЖАНРЫ РЕТІНДЕ (ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТОПОНИМДІК АҢЫЗДАРЫ МЫСАЛЫНДА)**

Аңдатпа. Бұл мақала түркі халықтары прозасының топонимдік аңыздарын ертегіге жатпайтын жанр ретінде, жекелеген топонимдік нысандардың аталу себептері туралы бірегей фольклорлық мотивтерді зерттеуге арналған. Топонимдік аңыздар халық этимологиясының жарқын үлгісі бола отырып, оларды шығарған халықтың менталитетін көрсетеді, тарихи-географиялық және этномәдени ақпараттары бар топонимдер туралы мәліметтерді қамтиды.

Бұл ғылыми жұмыстың мақсаты – қазақ, қарақалпақ, татар халықтарының аңыз-әңгімелеріндегі географиялық нысандардың атауларын анықтау, бұл аңыздардың неліктен топонимдік шығармаға жататынын ұғыну.

Түркі халықтарының аңыздарын зерттеу барысында көптеген топонимдік аңыздардың сюжет құраушы бөлігі болып табылатын тарихи және халыққа танымал тұлғалардың есімдерімен байланысты екені анықталды. Топонимдік аңыздардағы сюжеттер бір мотивті болып саналғанмен, олар фантастикалық элементтерді қамтиды. Топонимдік аңыздарда, тарихи аңыздармен салыстырғанда, нақты сюжеттік құрылым, оқиғаның орын алған уақыты мен орны және тарихи фактілерге бағыт-бағдар болады.

Жұмыста келтірілген салыстырмалы, салғастырмалы талдау әдісімен алынған нәтижелер, сондай-ақ, жекелеген топонимдік нысандар атауларының қалыптасуы туралы әңгімелердің талдаулары қазіргі уақыттағы түркітілдес елдердің аумағында орналасқан әртүрлі жерлердің көне атауларын беруімен маңызды. Зерттеуге материал ретінде қазақ, қарақалпақ және татар фольклорының әртүрлі басылымдарда жарияланған аңыз-әңгімелерінің үлгілері алынды.

Түйін сөздер: топоним, фольклор, топонимдік аңыздар, топонимдік сюжет, тарихи аңыз, тарихи тұлға.

Кіріспе. Фольклор мен топонимиканың өзара әрекеттесу мәселелері халықтық рухани мәдениеттің осы салаларында ауқымды зерттеу жүргізген ғалымдардың еңбектерінде бірнеше рет көтерілді. Фольклорлық шығармалардағы топонимдердің қолданыс ерекшеліктеріне, топонимдер мен топонимдік аңыздарға байланысты жасалған

* Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландырумен «BR24993043 Қытай және өзге де Шығыс елдері дереккөздеріндегі көне түркі топонимдері – қазіргі түркі интеграциясының түп негіздерінің бірі: тарихи-этимологиялық, лингвистикалық көрінісі» ғылыми жобасы аясында жазылды.

мәтіндердің ерекшеліктеріне қатысты мәселелер зерделенді. Егер фольклортанушылардың басты мақсаты аңыздардың сюжеттік құрылымы мен тақырыптық түрлерін зерттеу болса, лингвистердің мақсаты – аңыздардағы топонимдердің ішкі формасын талдау. Алайда кейбір ғалымдар өз ғылыми жұмыстарында аңыздарда кездесетін топонимдердің шығу тегіне қатысты зерттеулерді мүмкіндігінше көп дәлелдермен жоққа шығаруға тырысады. Е.Л. Березовичтің пікірінше, Р.А. Агеева, С.З. Габисова, Т.Н. Бунчук, Л.Л. Трубе, Г.М. Пономаренко секілді ғалымдардың жұмыстарында зерттеу мәселелері – фольклорлық шығармалардағы топонимдердің рефлексиясы тұрғысынан көрініс беруі қарастырылады, бірақ топонимдердің мәдени код ретінде, элементтерінің өзара әрекеттесу динамикасын қарастыратын динамикалық аспектіде емес [1, 29]. Е.Л. Березович пікірімен келісе отырып, жоғарыда келтірген ғалымдардың тізімінен атақты ғалым зертеушілер Н.Д. Голев пен Л.М. Дмитриеваның жер-су атаулары әуел баста «бағдарлаушы белгі» ретінде пайда болып, «адам санасындағы географиялық шынайылықтың көрінісі береді» [2, 42] деген бағамдауын келтіреміз. Біздің ойымызша, Е.Л. Березовичтің айтқысы келгені – фольклорлық шығармалар мен географиялық атаулар жүйесі арқылы берілетін этномәдени ақпараттың нақты нұсқасы іс жүзінде зерттелмегені деп ойлаймыз.

Ал, отандық ғалымдар Т. Жанұзақов, Қ. Рысберген, Ә. Әбдірахманов, Г. Мәдиева тарапынан топонимдер онтологиялық тұрғыда зерттеліп келді. Ғ.Қоңқашпаев, Е. Қойшыбаев, К. Байпақов, С. Абдрахманов, Е. Керімбаев, А. Горбунов, Қ. Сапаров секілді ғалымдар топонимдердің шығу тегі мен аталу себептерін анықтаған. Қазіргі таңда фольклор мен топонимиканың байланысын Ә. Қайдаров, Қ. Саттаров, Б. Рахымов, А.Ш. Пангереев зерттеулерінен табуға болады.

Фольклорлық жанрлардың ішіндегі ең ерекшесі – аңыз. Осы кезге дейін ауызекі прозалық шығармалардың барлығы толығымен аңыз жанрына жатқызылып келген. Бірақ, бұл теорияны көрнекті фольклортанушы-академик С. Қасқабасов жоққа шығарып, фольклортану саласындағы аңыздарды жан-жақты талдап, оларды тарихи және топонимдік аңыздар деп екіге бөліп қарастырады.

Біздің ғылыми мақаламыздың мақсаты – аңыздардағы жер-судың атын анықтап, неліктен сол аңыздардың топонимдік аңыздарға жататынын айқындау.

Топонимдік аңыздарды филологиялық тұрғыдан зерттеудің өзектілігі олардың қазіргі қоғам өміріндегі орны мен маңызының пәнаралық үйлесімділігімен байланысты. Бір жағынан, топонимдік аңыздар – фольклордың көрінісі, қоғамның рухани-мәдени мұрасының құрамдас бөлігі ретінде өлкенің тарихы мен табиғатын суреттеп, әр халықтың мәдениеті мен тілдік дәстүрін сақтаса, екінші жағынан, топонимдік аңыздар «халықтық топонимиканың» бір бөлігі болып, географиялық атаулардың пайда болуын түсіндіреді және әртүрлі ауқымды деңгейдегі аумақтық жүйелермен тығыз байланыста болады. Бүгінгі таңда топонимдік аңыздарды зерттеу география, топонимика, тарих, мәдениеттану және фольклористиканың тоғысында жүзеге асырылады.

Көптеген басшыларда фольклорлық мәтіннің сюжеті мен оның сенімділік дәрежесіне қарай «топонимдік аңыз», «топонимдік хикаят» және «топонимдік миф» ұғымдарының ғылыми айырмашылықтары дәлелденген.

Топонимдік аңыздар – прозаның бастапқыда шынайылыққа мән беретін, елді мекен немесе басқа географиялық объектілер атауларының шығу тегін түсіндіретін ертегілік емес жанр. Топонимдік хикаяттар – аңыздардың халық арасында тараған көне және кең түрі. Олар белгілі бір аумақтарға бекітілген географиялық объектілер (елді мекендер, өзендер, көлдер, т.б.) туралы әңгімелейді. Топонимдік хикаяттардың басты ерекшелігі – географиялық объектілер мен елді мекендердің табиғатын, шығу тегін түсіндіреді. Топонимдік мифтер әртүрлі географиялық объектілер туралы баяндайды. Географиялық нысандардың атаулары сыртқы белгілерінің сипаттамасын, олардың халық өміріндегі маңызын қамтиды. Топонимдік мифтер – халықтың рухани және материалдық өмірінің ерекшелігінің көрінісі [3, 138]. Мифтерде тау, тас, жота, көл, өзен туралы әңгімелер бар.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Фольклористика, лингвистика және мәдениеттану объектісі ретінде топонимдік аңыздарды зерттеу тәжірибесін талдай отырып, бүгінгі күні олардың едәуір ауқымы жинақталғанын және салыстырмалы түрде зерделенгенін ресейлік ғалымдардың зерттеулерінен көруге болады.

Түркі халықтары фольклорындағы топонимдік аңыздарға тоқталмас бұрын проза туындыларына жататын аңыз жанларының жіктелуінде, жүйелену принциптерінде, терминдік қолданыстарында бірқатар айырмашылықтар бар екенін айтып кетекеніміз жөн.

«Принципы классификации фольклорных жанров» атты мақаласында В.Я. Пропп «Жанровый состав фольклора одного народа не может быть механически перенесен на состав фольклора другого народа» [4, 37] деген пікірге тоқталған. Ғалымның бұл пікірімен Н.Т. Зарипов та келіседі, ол бұлай тұжырым жасайды: «Жанровая классификация фольклорных произведений разных народов не может быть одинаковой, в полном смысле идентичной» [5, 15]. Демек, қай халықтың болмасын фольклорының ерекшелігі оны жасаған халықтың өмірі мен тұрмыс-тіршілігімен, әлеуметтік-мәдени дамуымен анықталады. Сондықтан қазақ, қарақалпақ және татар фольклорының жанрлары семантикалық та, терминологиялық та тұрғыдан сәйкес келе бермейді. Бұдан кез келген халықтың фольклорына тән өзіндік ерекшелік тек сол халықтың тұрмыс-тіршілігіне, болмыс-бітіміне, дүниетанымына, оның қоғамдық және мәдени дамуына негізделетіні туралы тұжырым жасауға болады.

Түркі халықтарының топонимдік кеңістігінің рухани мұрасының бір бөлігі ретінде топонимдік аңыздарды зерделеуді біз қазіргі түркологиядағы перспективалық бағыт ретінде айқындаймыз. Ғылыми жұмыстың басты материалы ретінде қазақ, қарақалпақ және татар фольклорына енген топонимдік аңыздар таңдап алынды. Берілген мақалада салыстыру, анализ жасау, жүйелеу, сипаттау, баяндау әдістері пайдаланылды.

Дерек көзі ретінде «Бабалар сөзі» жүзтомдығының сексенінші томына енген топонимдік аңыздар, «Қарақалпақ фольклоры» атты көптомдықтың 77-87-томдарына кірген топонимдік аңыздар, қарақалпақтың фольклортанушы-ғалымдары С. Бахадырова мен Қ. Мәмбетназаровтың жетекшілігімен баспаға шығарылған «Қарқалпақ аңыздары, әпсаналары хәм шешенлик сөзлери» атты ғылыми басылым, татар ғалымы Ф.Г. Гарипованың «Әлгалар дөнъясына сәяхәт» атты топонимдік аңыздар жинағы алынып отыр.

Елдің тәуелсіздігі мен өзіндік рухани әлемін көрсететін ұлттық нысандарын көпшілікке дәріптеп, оның терең пәлсапаға толы әдебиеті мен мәдениетін кеңінен таратуда және дүниетанымдары ұқсас туыстас түркі халықтары мәдениеттерін салыстырып, достықты нығайту үшін бұл құнды әрі өзекті зерттеу жұмысы болады деп сенеміз.

Талқылау мен бақылау. Түркі халықтарының фольклорынан топонимдік аңыздар мен хикаяттар сияқты жанрларды қамтитын ертегілік емес проза да үлкен орын иеленеді. Ертегіге жатпайтын прозаның ертегіден айырмашылығы – оның шындыққа негізделіп, белгілі бір жермен байланысты болуы. Топонимдік аңыздар мен әпсаналарда сюжеттік мотив әр уақытта әртүрлі болуы мүмкін, олар күнделікті ауызекі сөйлеу стилімен беріледі, оларда дәстүрлі сөз оралымдары, параллелизмдер жоқ, ертегілердегідей «басталу» және «аяқталу» формулалары, алғашқы фактілер болмайды және сол себепті еркін поэтикалық интерпретациямен беріледі. Олардың әртүрлі тақырыптары бар, олар соның ішінде мифологиялық сюжеттерді де қамтиды.

Түркі фольклорының басқа жанрлары сияқты, топонимдік аңыздар мен хикаяттардың тамыры ұзақта жатыр. XIX ғасырдың аяғынан бастап П.С. Паллас, Г.И. Спасский, В.В. Радлов, Г. Потанин, Н.Ф. Катанов, Ә. Диваев секілді ғалымдардың түркі фольклоры туралы жазған еңбектері баспаға шыға бастады. Бұл еңбектер түркі халықтарының фольклорлық сюжеттерден көрініс тапқан сенімдері мен салт-дәстүрлері туралы мәліметтерді қамтыды. Сібір мен Орта Азияның түркі тілдес халықтарының ішінде Ресей империясына экономикалық, саяси және мәдени мүдделері аймағына басқаларға қарағанда ертерек енген қазақтардың фольклоры терең зерттелген.

Түркі халықтары фольклорын жарыққа шығарудың арнайы жүйесін құрастыруға Орталық Азия ғалымдары – Қазақстаннан: М. Ғабдуллин, М. Әуезов, Ш. Ыбраев, С. Қасқабасов, Е. Тұрсынов, Е. Костюхин, Қарақалпақстаннан: Қ. Мақсетов, Н. Дәуқараев, Н. Жапақов, К. Айымбетов, И. Алламбергенова, Татарстаннан: Н. Ибрагимов, Г. Рахим, М. Васильев, С. Гилязутдинов, Ф.Г. Гарипова, Ф. Урманче өз үлестерін қосты. Бұл ғалымдар түркі фольклорын тарихи мәлімет ретінде қабылдап, салыстырмалы бағыт бойынша өз еңбектерін жариялады.

Қазақтың фольклортанушы-ғалымы С. Қасқабасов аңызды тарихи және топонимдік аңыздар деп екіге бөлген. Ғалымның пікірінше: «Топонимдік аңыздарға тарихқа негізделген деректер кездеседі. Ал тарихиларында топонимдік мотивтер кездеседі. Бұған аңыз жанрындағы шығарма ғана ұшырамайды. Сондықтан «топонимдік аңыз» атауы шартты, оған белгілі елді мекенге байланысты шығармалар кіруі мүмкін» [6, 125], – дейді. Қарақалпақ ғалымдары С. Бахадырова және Қ. Мәмбетназаров өзінің «Әрбір заттың, географиялық орындар мен тарихи қалалардың аталуында, қандай көлемде болса да, халықтың болжамдары белгілі дәрежеде шындықтан қашық болмайды» деген пікірін «Қарақалпақ аңыздары, әпсаналары және шешенлік сөзлери» атты еңбегінде айтып кеткен [7, 782]. Ғалымдардың пікірінше, аңыз бен әпсаналар өздерінің пайда болған тарихи жағдайларымен тамырлас және сабақтас болып келеді. Әрине, халық аңыздары мен әпсаналарды тарихқа негізделгеніне қарап «тарихтың нағыз өзі» деп түсінуге болмайды. Себебі ол халықтың көркем шығармашылығы болғандықтан, ондағы кейбір эпизодтар, детальдар тарихи ақпараттарға толық жауап бермейді.

Ресей ғалымы Т.Н. Дмитриева «Мифы и реальность в топонимических легендах казымских ханты» атты еңбегінде былай дейді: «Топонимдік аңыздар – ханты тарихы мен мәдениеті туралы құнды дерек көзі. Аңыздар халықтың тарихында сонау өткен дәуірде болған өзекті оқиғаларды есте сақтай отырып, нақты негізге ие болуы мүмкін және көбінесе тарихи шындық мифология мен фольклор призмасы арқылы беріледі» [8, 116].

Түркі халықтарына ортақ, оның ішінде қазақ және қарақалпақ фольклорынан орын алған әйелдердің отаншылдығы мен батырлығын дәріптейтін «Қырық қыз» эпосымен байланысты Қырық қыз аңызын талдайық.

Бұл эпостың қазақ нұсқасында бас кейіпкердің есімі – Ханшайым болса, қарақалпақ нұсқасында – Гүлайым. Екі ұлттық нұсқада да эпос басынан аяғына дейін өлең жолдарымен берілген және ортақ жер-су атаулары кездеседі. Ал татар фольклорында жауынгер қырық қыз туралы аңыз эпос түрінде емес, ертегі формасында кездеседі, бас кейіпкердің есімі – Алтынчеч. Түркі халықтарының аңыздары семантикалық жағынан көп жағдайда бірдей болмайды. Зерттеуіміздің нысаны болып отырған қазақ, қарақалпақ және татар фольклорына енген топонимдік аңыздар Қырық қыз эпосы кейіпкерлерінің қатысуымен берілген.

Қырық қыз топонимдік аңызының қазақ фольклорында екі нұсқасы бар. Бір нұсқасында ноғайлы дәуірі айтылады, яғни кейіпкерлердің бірі – қазақ жеріне жасалған басқыншылыққа қатысқан жоңғар жігіт. Аңыз сюжеті бойынша, бір байдың қызы жоңғар жігітіне күйеуге шығуға бара жатқанда, ауа райы өзгеріп, қатал қысты суреттеумен басталады. Жастар бір таудың етегіне келіп орман ағаштарынан қорған салуға кіріседі. Бұл қорғанды салуға қырық жігіт пен қырық қыз атсалысады, олар тау етегіндегі жалпақ тастардан қорғанның төрт іргесін көтереді. Қорған салған қырық қыздан суы тұнық сай қалып, соң халық бұл жерді «Қырық қыз» [9, 209] деп атап кеткен. Аңыз сюжетінде ешқандай ұрыс элементтері кездеспейді.

Аңыз халық арасында ауызша өмір сүргендіктен, оның сюжетінде негізгі идея сақталса да, уақыт өтуімен, жыраулар тарапынан өзгеріп отырады және түрлі варианттар пайда болады [10, 51]. Сондықтан да «Қырық қыз қала» туралы аңыздың қазақ фольклорында бірнеше нұсқалары кездеседі

«Қырық қыз» аңызының екінші нұсқасы да жоңғар шапқыншылығына байланысты болды. Аңыз Өгем деген жердің патшасы Мансурдың өте адал елбасшы екенін суреттеумен

басталады. Патшаның елі молшылықта және тыныш өмір сүрсе де, оның үлкен қайғысы бар екен. Мансурдың бәйбіше мен тоқалдарынан ұлы болмай, керісінше, қырық қызы болады. Бір күні еліне жоңғарлардың басып алу мақсатымен келе жатқанын естіген патша қыздары мен әйелдеріне елден көшіп кетуге бұйрық береді. Олар екі күн жол жүріп бір жерге келіп тоқтайды. Таңертең жаудың қуып келе жатқанын естіген Мансур патшаның қыздары мен әйелдері өз елінің талқандалғанын сезеді. Араларында жауға қарсы келетін бір де бір еркектің жоқтығынан қашудың пайдасы жоқ екенін түсінеді. Содан соң араларындағы жасы үлкен ана Құдайдан дұшпанға жем болмай, өздерінің тасқа айналып кетугін сұрайды. Ананың тілегі қабыл болып, олар үйі, қазан-ошағымен барлығы тасқа айналып кетеді [9, 211]. Содан ол жерді халық «Қырық қыз» тауы деп атаған екен. Екінші нұсқада қырық қыздың тағдыры аянышты аяқталады. «Қырық қыздың» тау деп аталуының себебі қазіргі Оңтүстік Қазақстан облысы Төлеби ауданы Өгем өзенінің жағалауындағы ғажайып тас мүсіндермен байланысты.

Көріп отырғанымыздай, қазақша нұсқада түркі халықтары фольклорының жауһары болған «Қырық қыз» эпосының кейіпкерлері ғана аталады, бірақ жоғарыда келтірілген екі нұсқада да эпостың сюжетіне тән қырық қыздың жауынгерлік, отан қорғаушылық әрекеттері туралы мүлдем айтылмайды.

Жоғарыда айтып кеткен «Қырық қыз» аңызының екі нұсқасы да тарихи шындыққа негізделмеген, нақты тарихи дерек жоқ. Қалмақтың қазақ жеріне басып кіруі, жалпы фон болса да, сенімді баяндалып отыр. Себебі, ондай ұрыстардың болғанын барлығы тарих беттерінен біледі, сондықтан сеніммен қарайды. Мекен мен тау атының Қырық қыз қойылу себебі мифтік мотивке (құбылушылық) байланысты. Бұл аңыздың бірінші нұсқасы мөддір суы бар сайдың пайда болуымен аяқталса, екінші нұсқаның, бастамасы жағымды сипатта болғанымен, жалпы мазмұны қайғылы оқиғаға құрылып, әйелдердің тасқа айналуымен аяқталады. Жердің аталуына байланысты болғандықтан топонимдік аңызға жататын туынды танымдық қызмет атқарып отыр.

«Топонимдік аңыздың екінші түріне жер-су, мекен атын нақты бір тарихи фактіге қатысы жоқ, бірақ жалпы шындыққа саятын оқиға арқылы баяндайтын, сондай-ақ белгілі бір жер-судың пайда болуын ешбір мифтік ұғымға байланыстырмай, қиялға негізделе әңгімелейтін шығармалар жатады. Бұл аңыздардың мазмұны көбіне қайғылы болады, әңгіме кенеттен аяқталып, оқиға күрт үзіледі, ал кейіпкерлер бақытсыз жағдайға душар болады» [11, 151] – дейді С.Қасқабасов. Сондықтан да біз бұл аңызды топонимдік аңыздар қатарына кіреді деп ойлаймыз.

Енді «Қырық қыз қала» атты аңыздың қарақалпақ нұсқасын талдайық. Бұл аңыз «Қарақалпақ фольклоры» көптомдығының 77-87-томдарына енген [12, 184]. Аңыз бірден қарақалпақ халқының бір бөлігі Көне Үргеніштен Арал теңізінің жағасына көшіп кетуінің себебін айтумен басталады. Сол халықтың балық шаруашылығымен айналысқаны суреттеліп, аңыздың бас кейіпкері Мүйтен руының Мирен деген кісі туралы айтылып кетеді. Аңыздың бас кейіпкері Мирен өте ұқыпсыз, жалқау, ал оның жұбайы еңбекқор және ақылды әйел болады. Арал бойына көшіп келгеннен кейін әйелінің еңбекқорлығы арқасында Миреннің жағдайы жақсарады және қызды болады. Көне Үргеніште жарлы болған Мирен Аралға келіп гүлденеді, сол себепті қызының есімін Гүлайым қояды.

Арадан жылдар өтіп Гүлайым ақылына көркі сай, ержүрек, батыр болып бой жетеді. Гүлайымның ақылы мен көркіне тәнті болған қалмақ ханы оны тоғызыншы тоқалы етіп алғысы келеді. Гүлайым қалмақ ханына үш шарт қояды, шарттардың бірі – ханның Гүлайыммен жекпе-жек күреске шығуы еді. Ал ханның әскерлері Гүлайымның құрбылары – қырық қызбен күресулері тиіс еді. Шарттардың үшеуін де орындай алмаған қалмақ ханы өз еліне барып, Гүлайымның еліне іріткі салып, елін оған қарсы қояды. Елінен қудаланған Гүлайым өзінің қырық құрбысына көш болып елін тастап кетеді.

Елінен тыс жүріп талай шайқастарда жеңіске жеткен Гүлайым мен қырық қыздың аты әлемге танылады. Гүлайым мен қырық құрбысының елден кеткенін пайдаланып, қалмақтың ханы шабуыл жасайды. Қалмақтарды қырған Гүлайым мен оның құрбылары

елдің құрметіне қайта ие болып, елінде қалады. Жеңілгенін естіген қалмақ ханы ішқыста болып, ақыры өледі. Қалмақтарды жеңгеннен кейін қырық қыз елде қалып, ал Гүлайым болса Арыслан есімді бөлесіне тұрмысқа шығып, Түркістанға көшеді. Қазіргі «Қырық қыз» деген жер Қарақалпақстанның солтүстігіндегі Еликқала ауданында орналасқан.

Бас кейіпкердің оңайлықпен берілмей шарт қою мотиві – түркі фольклорына жататын барлық туындыларға тән тұрақты мотивтердің бірі. Бұл мотив аңыздың көркемділігіне қызмет етеді [12, 117]. Жалпы, көптеген аңыздың көркемдік сипаты артқан сайын оның хабарлық, танымдық сипаты әлсізденіп, әпсаналық, хикаялық сипат арта түседі. Қырық қыз аңызының қарақалпақ нұсқасында осындай белгілер анық байқалып отыр. Шарт қою және оны орындай алмау мотиві «Қырық қыз» туралы аңыздың қарақалпақ нұсқасында жоңғар патшасына Гүлайымның қойған үш шарты тұсында көрінеді.

Татар фольклорында сюжеті бойынша қарақалпақтың «Қырық қыз» дастанына ұқсас келетін Болгар ханшайымы Алтынчеч (Алтыншаш) туралы аңыз бар. Бұл аңызда қырық қыздың жауынгерлігі суреттеліп, үлкен уақыт аралығы бар екі дәуір айтылады: моңғол ханы Батудың батыс жорығы кезінде Еділ Бұлғарының құлауы және Темірланның Алтын Орданы басып алуы.

Аңыз сюжеті бойынша Темірлан Бұлғар елін басып алғаннан кейін Абдулла патша мен оның отбасы Бұлғар астанасының тастан салынған қорғандарының біріне бекінеді. Ашулы Темірлан қорғанның айналасын бөренелермен толтырып, өртеп жібереді. Қорғанға бекінген барлық адамдар өртеніп кетеді де, ханның Алтынчеч есімді кіші қызы қорғанның төбесіндегі тесік арқылы шығып үлгереді. Темірлан оның ақ шапан киіп, қызыл жалынның алдында қорықпай тұрғанын көріп, қыздың батылдығына, шешімділігіне және ерекше сұлулығына таң қалып, бірден отты сөндіруді бұйырды. Алаулаған от жалыны басылған соң, Алтынчечті өзінің бәйбішесі етіп алатынын, көпшілік алдында тұрып жариялайды. Бірақ ханшайым қанішердің әйелі болуға келіскенше, жардан құлап өлгенін жөн санап жауап береді. Ашуланған Темірлан тұтқынға алынып, өлім жазасына кесілген екі ағасын алдына әкелуді бұйырады. Ханның алдындағы темір кісенте оралған екі бауырын көрген ханшайымның жүрегі езіліп, түрі бозарып кетеді. Бауырларының бостандығы үшін ханның бәйбішесі болуға келіскен ханшайым ханға шарт қояды. Ханшайымның екі ағасы босатылып, қазанатқа мініп, қарындасының соңғы дидарын көрген соң бір мезетте көзден ғайып болады. Ағаларының аман қалғанына көз жеткізген Алтынчеч сөніп үлгермеген отқа түсіп, қаза болады. Қарындасының қаза болған жеріне ағалары қазіргі Татарстанның астанасы, Казанка өзенінің бойына Қазан қаласын салған екен [13, 34]. Көріп тұрғанымыздай, шарт қою мотиві тек қарақалпақ және татар нұсқаларында кездеседі. Себебі, аңыз сюжетін ары қарай дамыту мақсатында «авторлар» аңыз оқиғасын деректі және сенімді етіп баяндайды. Қазақ нұсқасының ерекшелігі – аңыздың басты идеясы мекеннің атын түсіндіру [14, 296].

Бұл аңызда Татарстан астанасы Қазан топонимінің қалай пайда болғанын түсіндіріп тұрса да, негізгі өзек – Темірланның Бұлғар мемлекетін басып алуы, ханды өлтіруі. Бұл аңыздың татар нұсқасында қазақ пен қарақалпаққа қарағанда тарихи дерек сақталған. Бұған себеп аңыздың бас кейіпкерлерінің бірі – Темірлан, Бұлғар мемлекетінің патшасы Абдулла және жоңғар ханы Бату.

Татардың топонимдік аңыздарының бірі Қыз тау (Девичья гора) деп аталатын тау атымен байланысты. Бұл аңыздың бас кейіпкерлері – тарихи тұлғалар: Темірлан және Алтынчеч есімді Бұлғар ханшайымы. Бұл жоғарыда айтып кеткен Алтынчеч ханшайым туралы аңыздың екінші нұсқасы. Аңыз сюжеті бойынша Бұлғар ханшайымы өзінің қырық қыздан құралған бір топ құрбыларымен бірге әскердің киімін киіп, Бұлғардың Биләр қаласын басқыншы Темірланнан босату үшін қарсы күреседі. Өкінішке орай, жауынгер қыздар жеңіліп, тұтқындалады. Темірлан өзіне қарсы шыққандардың әйел екенін көріп ашуланып, ханшайым мен қырық қызға орамалдарымен тас пен құм тасып, тау жасауды бұйырады. Көп күн бойы қыздар тас пен құмнан тау жасап, әбден шаршап, ажалдары келгенде, аспанға жұлдыз болып ұшып кетеді [15, 43]. Қызтау орналасқан Татарстанның

солтүстігіндегі Ақсұнбай ауданының жергілікті аңызы бойынша, қыздар сол таудың төбесінде жерленген. Жергілікті халық ол жерді киелі деп есептейді екен.

Татарша нұсқаның екеуінде де аңыздың таралу ареалы оқиғаға және оның танымдық мәніне ғана емес, басты кейіпкерлер – Алтынчеч пен Темірланның кең танымалдығына да байланысты деп ойлаймыз. Жоғарыдағы екі ұлттық нұсқа да мифтік сарынға негізделген. Алайда, Қызтау аңызының бірінші нұсқасында қыздардың аспанға ұшып кетіп, жұлдызға айналуы – түркі халықтың мифологиясындағы құбылушылық сарынына саяды.

Нәтижелер. Бүгінгі таңда топонимдік аңыз – халықтың рухани қазынасы, мәдениетінің бір бөлігі, ақпарат тасымалдаушысы және жеке тұлғаны тәрбиелеудің маңызды құралы. Түркі халықтарының территориялары мен ауқымды мифологиялық кеңістігінде топонимдік аңыздарды мынадай негізгі белгілері мен қасиеттеріне қарай ажыратуға болады:

- атау семантикасын түсіндірудің айқын дәлелсіздігі немесе аңызда сипатталған оқиғаның, құбылыстың және т.б. шынайылығын тексерудің мүмкін еместігі; әдетте, топонимдік аңыздарда нақты дәлел болмайды және ауызша дәстүрлер мен жорамалдарға негізделеді, бірақ көбінесе олар аймақ немесе елді мекен үшін маңызды оқиғаны, өсек-аяңға, ертегіге, мифке толы оқиғаны көрсетеді;

- географиялық анықтама, яғни атаудың нақты географиялық объектісімен тығыз байланыстың болуы. Топонимдік аңыздар жер бедері атауларының, гидрологиялық объектілердің, елді мекен атауларының т.б. шығу тегін түсіндіреді;

- сюжеттілік; топонимдік аңыз – әлеуметтік мәнге ие тұжырымдары бар, аяқталған шағын әдеби шығарма.

- белгілі бір әлеуметтік маңызды мақсатты орындау: тәрбиелеу, ақпарат беру, есімге деген қызығушылықты қанағаттандыру, назар аудару және т.б.

- халық шығармашылығына жататындығы, яғни топонимдік аңыздың авторы бір адам емес, халық болғандықтан, көбінесе әрбір жаңа әңгімеші мазмұнға саналы немесе бейсаналы түрде өзінше бір нәрсе қосуы немесе ондай әңгіменің кейбір бөліктерін өзгертуі мүмкін.

Қорытынды. Түркі халықтарының ертегі емес прозасында фольклорлық, тарихи-этнографиялық зерттеулер жүргізу үшін бірегей материалды бейнелейтін ерекше сюжеттер өте көп, өйткені оларда тарихи оқиғалар, мифология, дәстүрлі мәдениет бейнеленген. Соны мен қатар, түркі халықтарының географиялық нысандар аттарына байланысты аңыздардың басқа халықтарға қарағанда мол екендігін байқауға болады.

Заманауи ғылымда топонимдік аңыздарды ғасырлар бойы адамдардың қоршаған ортаның ерекшеліктерін жеке атаулар арқылы түсіндіру әрекетінен қалыптасатын «мифологиялық кеңістіктің» бөлігі ретінде қарастыру бар. Топонимдік аңыздар атабабадан «мұра» болып қалған, жергілікті халыққа түсініксіз атауларды түсіндіру әрекетінің нәтижесінде туындайды. Мұндай түсіндірмелер лирикалық детальдармен байып, өзінің халықтық (жергілікті және аймақтық) ортасында күмән тудырмайтын, әлеуметтік мәні, тұжырымдары бар, дайын әдеби шығармаларға айналады. Жалпы, «топонимдік аңыз» ұғымы географиялық нысандар атауларының шығу тегін түсіндіруге бағытталған ауызша халық шығармашылығының жанры ретінде түсіндіріліп, «халық этимологиясының» жарқын үлгісі болып табылады.

Осылайша, топонимдік аңыз халықтың ғасырлар бойы қоршаған ортаның ерекшеліктерін, белгілі бір палеотопонимдерді түсіндіру әрекетінде жасаған мифологиялық кеңістіктің бір бөлігі деген қорытынды жасауға болады. Олар – өлке топонимикасының, халық мәдениетінің құрамдас бөлігі, шығармашылық өнімі, сондықтан топонимика, фольклортану және мәдениеттану әдістерін қатар пайдалана отырып зерттелуі керек. Ресми топонимика геокеңістіктегі нысандардың географиялық атауларын жалған, объективсіз түсіндіру ретінде қабылдаса да, топонимдік аңыздардың сюжеттері фольклорға тән өзіндік ғылыми категория ретінде ерекше назар аударуға тұрарлық.

Әдебиеттер:

1. Березович Е.Л. Русская топонимия в этнолингвистическом аспекте: Пространство и человек / Под ред. А.К. Матвеева. – М.: Либроком, 2009. – 328 с. URL: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/39169/1/vtop_19_08.pdf
2. Voribayeva G.A., Madiyeva G. B., Medetbekova P.T., Mambetov K. S., & Ingamova J. G. Peculiarities of toponymic reflexes of Kazakhstan. *XLinguae*, 11(1), 2018. – P. 342-353. DOI: <http://dx.doi.org/10.18355/XL.2018.11.01.29>
3. Пятникова Т.Р. Топонимические предания и легенды как основа названия местностей Полноватского Приобья. *История: факты и символы*, 3, 2020. – С. 136-145. DOI: <https://doi.org/10.24888/2410-4205-2020-24-3-136-145>
4. Пропп В. Принципы классификации фольклорных жанров // В кн: *Фольклор и действительность*. – М.: Наука, 1976. – 330 с.
5. Зарипов Н. Научный свод башкирского фольклора // *Башкирский фольклор: исследования последних лет*. – Уфа: БФАН СССР, 1956. – 136 с.
6. Олжабаев Б.К., Пангереев А.Ш., Сөйлемес О. Түркі халықтары фольклорында туған жерді кие түту мотивтері. *Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы*, № 4/2023. – Б. 266-280. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.18>
7. Калбаева Г.С. Мотив чудесного рождения в каракалпакских народных легендах и его исторические основы // *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика*, Т.9 №3. – 2018. – С. 774-786. DOI: <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2018-9-3-774-786>
8. Дмитриева Т. Н. Мифы и реальность в топонимических легендах казымских ханты // *Этимологические исследования*. Вып. 7. – Екатеринбург: Академкнига, 2001. – С. 147–153.
9. *Бабалар сөзі: Жүзтомдық*. – Астана: Фолиант, 2011. – 416 б.
10. Kenbayeva A.Z., Bekmasheva A.N., Umarova G.S., Shakirova K.M., Tuimebekova A.A. Functioning of Toponymic Lexis in Turkic Epic Literature. *Eurasian Journal of Applied Linguistics*, 8(3), 2022. – P. 45-54. DOI: <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.803004>
11. Қасқабасов С.А. Қазақ халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.
12. *Қарақалпақ фольклоры*. Т. 77–87. – Нөкіс: Илим, 2014. – 560 б.
13. Жақтай А.М., Жүсіп Н.Қ., Қадырова Б.М. Асан Қайғы туралы аңыздардағы мотивтер. «І Ж. Әбділдин оқулары» атты Республикалық ғылыми-практикалық конференцияның жинағы. – Павлодар: С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2013. – Б. 270- 288.
14. Kenbayeva A.Z., Soylemez O. The place of toponyms in folk prose genres (on the example of regional toponymic legends). *Journal «Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL» series «Philological sciences»*. №2. – 2022. V. 65. – P. 291–302. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.65.2.022>
15. Гарипова Ф.Г. *Әлгалар дөңьясына сәяхәт/ Ф.Г.Гарипова*. – Қазан: Татар. кит. нәшр., 1992. – 62 б.

Ш. АБИШЕВА

Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,
Актау, Казахстан

А.З. КЕНБАЕВА

Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, Уральск, Казахстан

М.Б. АБДИМАНАПОВА

Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

**ТОПОНИМНЫЕ ЛЕГЕНДЫ КАК ОСОБЫЙ ЖАНР НЕСКАЗОЧНОЙ ПРОЗЫ
(НА ПРИМЕРЕ ТОПОНИМИЧЕСКИХ ПРЕДАНИЙ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ)**

Аннотация. Данная статья посвящена изучению топонимических легенд тюркских народов как жанра несказочной народной прозы, уникальных фольклорных мотивов о причинах наименования отдельных топонимических объектов. Топонимические легенды, являясь ярким примером народной этимологии, отражают менталитет сочинившего их народа, содержат сведения о топонимах, которые несут историческую, географическую и этнокультурную информацию.

Целью данной научной работы является определение названия географических объектов в легендах казахского, каракалпакского и татарского народов, выяснение, почему эти легенды относятся к топонимическим.

В процессе исследования легенд тюркских народов выявлено, что многие топонимические легенды связаны с именами исторических и известных в народе личностей, которые являются сюжетобразующим компонентом. Сюжеты в топонимических легендах считаются одномотивными, однако содержат фантастические элементы. В топонимических легендах по сравнению с историческими легендами имеется четкая сюжетная структура, присутствуют время и местоположение события и ориентировка на исторические факты.

Представленные в работе результаты, полученные методом сравнительного анализа, а так же анализа историй об именовании отдельных топонимических объектов, важны тем, что передают древние названия различных местностей, находящихся в настоящее время на территории тюркоязычных стран. Материалом для исследования послужили образцы легенд, опубликованные в различных изданиях казахского, каракалпакского и татарского фольклора.

Ключевые слова: топоним, фольклор, топонимические легенды, топонимический сюжет, историческая легенда, историческая личность.

SH. ABISHEVA

Sh. Yessenov Caspian University of Technologies and Engineering, Aktau, Kazakhstan

A.Z. KENBAYEVA

M. Utemisov West Kazakhstan University, Aktobe, Kazakhstan

M.B. ABDIMANAPOVA

Dulaty Taraz regional university, Taraz, Kazakhstan

**TOPONYMIC LEGENDS AS A SPECIAL GENRE OF NON-FAIRY FOLK PROSE
(ON THE EXAMPLE OF TOPONYMIC LEGENDS OF TURKIC PEOPLES)**

Annotation. This article is devoted to the study of toponymic legends of Turkic peoples as a genre of non-fairy folk prose, unique folklore motifs about the reasons for naming certain toponymic objects. Toponymic legends, being a vivid example of folk etymology, reflect the mentality of the people who composed them, contain information about toponyms that carry historical, geographical and ethno-cultural information.

The purpose of this scientific work is to determine the names of geographical objects in the legends of Kazakh, Karakalpak and Tatar peoples, to find out why these legends belong to toponymic ones.

The study of legends of Turkic peoples revealed that many toponymic legends are associated with the names of historical and popularly known personalities, who are the plot-forming component. The plots in toponymic legends are considered uni-motivated, but contain fantastic elements. Compared to historical legends, toponymic legends have a clear plot structure, time and location of the event and orientation on historical facts.

The results presented in this paper, obtained by comparative analysis, as well as by analyzing the stories about the naming of individual toponymic objects, are important because they convey the ancient names of various places currently located in the territory of Turkic-speaking countries. The material for the study were samples of legends published in various editions of Kazakh, Karakalpak and Tatar folklore.

Key words: toponym, folklore, toponymic legends, toponymic plot, historical legend, historical personality.

References

1. Berezovich E.L. Russkaja toponimija v jetnolingvisticheskom aspekte: Prostranstvo i chelovek / Pod.red. A.K. Matveeva. Izd-vo 2-e, ispr. i dop. – M.: Librokom, 2009. – 328 s. DOI: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/39169/1/vtop_19_08.pdf
2. Boribayeva G.A., Madiyeva G. B., Medetbekova P.T., Mambetov K. S., & Ingamova J. G. Peculiarities of toponymic reflexes of Kazakhstan. *XLinguae*, 11(1), 2018. – P. 342-353. DOI: <http://dx.doi.org/10.18355/XL.2018.11.01.29>
3. Pjatnikova T.R. Toponimicheskie predanija p legendy kak osnova nazvanija mestnostej Polnovatskogo Priob'ja. *Istorija: fakty i simvoly*, 3, 2020. – S. 136-145. DOI: <https://doi.org/10.24888/2410-4205-2020-24-3-136-145>
4. Propp V. Principy klassifikacii fol'klornyh zhanrov // V kn: *Fol'klor i dejstvitel'nost'*. – M.: Nauka, 1976. – 330 s.
5. Zaripov N. Nauchnyj svod bashkirskogo fol'klora // *Bashkirskij fol'klor: issledovanija poslednih let*. – Ufa: BFAN SSSR, 1956. – 136 s.
6. Oljabaev B.K., Pangereev A.Ş., Söilemes O. Türki halyqtary föklorynda tuğan jerdı kie tütu motivteri. *Eurazia gumanitarlyq institutynyñ habarsysy*, № 4/2023. – B. 266-280. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.18>
7. Kalbaeva, G.S. Theme of Miraculous Birth in Karakalpak folk Legends and its historical bases. *RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics*, 2018, 9(3). – P. 774-786. DOI: <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2018-9-3-774-786>
8. Dmitrieva T.N. Mify i real'nost' v toponimicheskikh legendah kazymskih hanty // *Jetimologicheskie issledovanija. Vyp. 7*. – Ekaterinburg: Akademkniga, 2001. – S. 147–153.
9. Babalar sözi: Jüztomdyq. – Astana: Foliant, 2011. T. 80: Toponimdik aңызdar. – 416 b.
10. Kenbayeva A.Z., Bekmasheva A.N., Umarova G.S., Shakirova K.M., Tuimebekova A. A. Functioning of Toponymic Lexis in Turkic Epic Literature. *Eurasian Journal of Applied Linguistics*, 8(3), 2022. P. 45-54. DOI: <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.803004>
11. Qasqabasov S.A. Qazaq halyq prozasy. – Almaty: Čylym, 1984. – 272 b.
12. Qaraqalpaq föklory. T. 77–87. – Nökis: İlim, 2014. – 560 b.
13. Jaqtai A. M., Jüsip N.Q., Qadyrova B.M. Asan Qaiğy turaly aңызdardağy motivteri. «I J. Äbdildin oqlary» atty Respublikalyq ğylymi-praktikalyq konferensianyñ jinağy.– Pavlodar: S. Toraiğyrov atyndağy PMU, 2013. – B. 270-288.
14. Kenbayeva A.Z., Soylemez O. The place of toponyms in folk prose genres (on the example of regional toponymic legends). *Journal «Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL» series «Philological sciences»*. №2 – 2022. V. 657 – P. 291–302. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.65.2.022>
15. Garipova F.G. Jelgalar dön'jasyna säjahät/ F.G.Garipova. – Qazan: Tatar. kit. näshr, 1992. – 62 b.

Автолар туралы мәлімет:

Абишева Шарапат Сабитовна – филология ғылымдарының кандидаты, Ш. Есенов атындағы Каспий Технологиялар және Инжиниринг Университетінің қауымдастырылған профессоры, Ақтау, Қазақстан.

Абишева Шарапат Сабитовна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Каспийского университета технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Ақтау, Казахстан.

Abisheva Sharapat Sabitovna – Candidate of Philological Sciences, associate professor of Sh. Yessenov Caspian University of Technologies and Engineering, Aktau, Kazakhstan.

Айнур Зинеловна – филология ғылымдарының магистрі, Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан.

Кенбаева Айнур Зинеловна – магистр филологических наук, Западно-Казахстанский университет имени Махамбета Утемисова, Уральск, Казахстан.

Kenbayeva Ainur Zinelovna – Master of Philology, Makhambet Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan.

Абдиманапова Мереке Бакбергеновна – М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің аға оқытушысы, Тараз, Қазақстан.

Абдиманапова Мереке Бакбергеновна – старший преподаватель Таразского университета имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан.

Abdimanapova Mereke Bakbergenovna – Senior Lecturer of Taraz University named after M.X.Dulati.

С.Ш. АЙТУГАНОВА¹ *С.А. САРСЕМБАЕВА²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан^{1, 2}
(e-mail: s-aituganova@mail.ru¹, ssarsembayeva.kz@gmail.com²)

*ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ СИМУЛЯКРДЫҢ КӨРКЕМДІК ҚЫЗМЕТІ (Д. ЖЫЛҚЫБАЙДЫҢ ӘҢГІМЕЛЕРІ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Қазіргі жаһандану заманындағы ақпарат ағымының толассыздығы, ғылыми-техникалық прогресстің қарқынды дамуы, әлеуметтік-мәдени өзгерістер қоғам өміріне тікелей әсер етері анық. Ал, көркем әдебиет қашан да қоғам өмірінің айнасы, жаршысы іспеттес. Бүгінде постмодернистік әдебиетке тән интермәтінділік, аллюзия, метамәтін, гипермәтін, деконструкция, пастиш, симулякр ұғымдары қазіргі қазақ сөз өнеріне де жат емес. Әдебиетте, әсіресе проза жанрындағы жас жазушылардың тың тақырыптар мен жаңа тәсілдік, формалықізденістерге ұмтылысы соның дәлелі. Осылайша, әлем әдебиетіндегі жаңаша сипатты амал-тәсілдер меңгеріліп, көркемдік әдістер мен бағыттар арқылы ұлттық әдебиетіміздің өрісі кеңейіп келеді. Соңғы жылдары әдебиет зерттеушілерінің назарына іліккен, Ж. Бодрийярдың негіздеуімен ғылыми айналымға енген «Симулякрлар мен симуляциялар» теориясының маңызы зор. Аталған теорияның қазіргі кезең әдебиетінде өзіндік орны мен қызметі бар.

Аталған мақалада қазіргі қазақ прозасындағы симулякрдың поэтикалық ерекшеліктері мен көркемдік қызметі жас жазушы Досхан Жылқыбайдың «Квант» және «Матрица» әңгімелері негізінде қарастырылады. Ғылыми зерттеудің мақсаты - симулякрдың бір жағынан, өмірдегі шындықты көркем түрде бейнелеудің ерекше құралы, кейіпкерлер образын ашуда жаңа көркемдік әдіс ретіндегі, екінші жағынан оқырман санасымен ойын тәсілі есебіндегі ерекшеліктерін талдау. Зерттеу барысында интертекстуалдылық, құрылымдық, семиотикалық, герменевтикалық талдау әдістері басшылыққа алынды. Ғылыми зерттеудің негізгі бағыты – қазіргі постмодернистік проза, әдебиеттегі симулякр категориясы.

Жалпы көркемдік шындық өмірдегі шындықты терең сезіну, жазушының дүниетанымы, жалпықатынасынбилдіруарқылытуады. Д.Жылқыбайөзшығармаларында симулякр арқылы өмір шындығы мен көркемдік шындықты шебер үйлестіре білген. Зерттеудің ғылыми маңыздылығы ретінде автор туындыларында бұрын-соңды болмаған, жаңа үлгідегі симулякр бейнелі кейіпкерлердің сомдалуын және қазіргі қоғамдағы әлеуметтік, экономикалық мәселелерді жаңа қырынан суреттелуін көрсетуімізге болады. Мақалада берілген зерттеу нәтижелерін жоғары оқу орындарындағы «Қазіргі қазақ әдебиеті», «Әдебиеттанудағы зерттеу әдістері» пәндерін оқытуда қосымша материал ретінде пайдалануға болады.

Түйін сөздер: қазіргі қазақ прозасы, әдеби симулякрлар, прозадағы симулякр, әдебиеттегі қоғамдық сананың көрінісі, симулякр поэтикасы, қазақ әңгімелері, қазіргі қазақ әңгімелеріндегі симулякр, симулякрдың көркемдік қызметі.

*Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын АР25796591 «Қазақ прозасындағы симулякр (тәуелсіздік кезеңі бойынша)» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Кіріспе. Тәуелсіздік алғаннан бергі уақытта қазақ әдебиетінде проза жанрында қалам тартқан жазушылар шеберлігі стильдік тұрғыдан жаңа сипат алып, шығармадағы авторлық ойдың тұтастанғандығынан байқалады. Шығармалардың тақырыптық аясы да кеңейе түсті. Классикалық әдебиеттегідей емес, белгілі бір сюжет пен идеяға байланбаған, соны сипаттағы жаңашыл туындылар соның көрінісі.

Жазушы М.Мағауиннің: «Советтен тыс қоғамда өмір кешкен жазушының бәрі бақытты... Қыспақсыз, алаңсыз он жыл еңбек еткен қаламгердің арманы жоқ», - деген сөзінің үлкен мәні бар. Цензурамен шектеу қойылатын, өрісті тарылтып, әрбір қадамды байлап-матап отырған партиялық бұғауға тәуелді болған заманның келмеске кеткенін айтып, қазіргі қазақ әдебиетінің жаңа бір белесі, кейінгі толқын әрмен көтеретін жаңа дәуірдің бастауы алғаны жайлы пікір білдірген [1, 5]. Қаламгер қазақ әдебиетінің жаңа кезеңінің туғандығы жөнінде осылайша жазды.

Қазіргі қазақ жаңа эпикалық жанрында авторлық «мен» тым күрделеніп, сан қырлы болып, сипаты да өзгеріп кетті. Адам тұлғасын, адамзаттың бүгінгі рухани құндылықтарын безбендеуге келгенде бейнелеудің дәстүрлі принциптерімен қоса, альтернативті сарындардың да орын тебе бастағанын аңғару қиын емес. Атап өтерлік жайт, бұл кезеңде әлемдік әдебиетте модернистік, постмодернистік эстетиканың ықпалы да аз болған жоқ [2, 7]. Әдебиет әлеміндегі жаңа көркемдік әдістер мен бағыттар қазақ әдебиетінің де өрісін кеңейтті.

Жас қаламгерлер туындыларының тақырыптық-идеялық бағыттары әрқилы болғанымен, барлығына ортақ мақсат – жаңа көркемдік тәжірибе жинақтауға деген ұмтылыс. Мысалы, Е.Нұрахметтің «Тарақандар», «Журналист, молда, киллер және жөзөкше», Ә.Рахаттың «Үздіксіз әуез», М.Қосынның «Нерд», Ж.Нартайдың «Мен он төртке толғанда», Д.Жылқыбайдың «Матрица», «Квант» әңгімелері қазіргі қазақ қоғамындағы өзекті мәселелерді бейнелеуде жаңа түр іздеу жолдарын байқатады.

Қазіргі жаһандық кірігу жүйесіне көшкен әлем – ақпараттар ағымы әлемі. Оның шексіз көп ағыны шындықты іс жүзінде «жойып», көптеген көшірмелер мен симулякрлар жасайды. Философия, әлеуметтану салаларына ортақ ұғым симулякрлардың пайда болу себептерін зерттеу – қазіргі уақытта қоғамдағы ең өзекті мәселелердің бірі. Ал, әдебиет – қоғам өмірінің айнасы. Көркем шығармада симулякрлардың өзіндік орны мен қызметі бар.

«Симулякр» латынның «simulo» сөзінен шыққан, «түр жасау», «кейіпке ену» деген мағынаны білдіреді [3, 10], яғни, симулякрдың семантикалық мағынасын төмендегідей топшылай аламыз:

син. ұқсастық, еліктеу, жалған, манекен, кейіп таныту, муляж, иллюзия, макияж, маска, алдау, мираж, камуфляж және т.с.с. фил. Түпнұсқасыз сурет, шын мәнінде жоқ нәрсенің көрінісі [4].

Симулякр – түпнұсқаның қасиеттері мен белгілерін жоғалтқан екінші дәрежелі көшірме. Семиотикалық тұрғыдан қарағанда, «симулякр» – бұл сөзді, сондай-ақ оның келісілген мағыналарын алмастыратын, шынайылықты көрсетпейтін өзін-өзі көрсетуші белгі [5, 145]. Қазіргі адамдардың өмірлеріндегі симулякрдың ең қарапайым мысалы ретінде сандық фотосуретті алуға болады. Дегенмен де фотосурет нысанға алынған объектінің іс жүзінде түпнұсқасы болмауы да мүмкін. Мұндай көзбояушылық арнайы бағдарламалық жасақтаманың көмегімен жасалады.

Көркем туындыда автор өзінің өмірі мен қоршаған ортасын, өзіне ғана тән әлемін бейнелейді. Симулякр әлемді және ақиқатты танудың жетілмегендігін, заттардың шынайы табиғатын түсінуде адамның мүмкіндіктері шектеулі деп көрсетеді. Симулякрдың көркем прозадағы қолданысы қазақ жазушылары М.Мағауиннің «Жармақ», Т.Әсемқұловтың «Бекторының қазынасы», Ж.Қорғасбектің «Жаконданың жанары», «Өлмейтін құс», «Өмірмен қоштасу», Д.Амантайдың «Көзіңнен айналдым», Д.Жылқыбайдың «Квант», «Матрица», С.Ақтайдың «Мүлдем жарық жанбайтын терезе» және т.б. шығармаларында көрініс береді.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысының негізіне симулякр ұғымының көркем шығармадағы қызметі алынды. Зерттеу нысаны ретінде жас жазушы Досхан Жылқыбайдың «Квант» және «Матрица» әңгімелері қарастырылды. Бұл шығармалардағы симуляцияланған шындықтың көркемдік табиғатын, постмодернистік тәсілдермен байланысын ашу зерттеудің негізгі мақсаты болып табылады. Зерттеудің теориялық негізі ретінде француз философы Жан Бодрийярдың симулякр және симуляция теориясы, постмодернизмнің негізгі қағидаттары және қазіргі қазақ әдебиетінің даму үрдістері талданды. Сондай-ақ, әдебиеттану мен философия саласындағы отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулері қарастырылды. Әдеби мәтіндерді талдауда салыстырмалы, герменевтикалық, структуралистік әдістер қолданылды.

Мақала қазіргі қазақ прозасындағы жаңа ағымдарды түсінуге, постмодернизмнің ұлттық әдебиеттегі рөлін бағалауға және Досхан Жылқыбай шығармаларындағы симуляцияланған шындықтың көркемдік ерекшеліктерін тереңірек ашуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, қазақ әдебиетіндегі постмодернистік бағыттағы шығармалардың поэтикалық және философиялық негіздерін айқындауға үлес қосады.

Талқылау мен бақылау. Қазіргі ұлттық әдебиетімізде әңгіме жанрында жазып жүрген жас прозашылардың бірі – Досхан Жылқыбай. Оның «Квант», «Бокетто», «Матрица», «Манту», «Театр теңеулері» және т.б. әңгімелерінде әлеуметтік ортадағы өзекті мәселелерді адам жанындағы руханилықпен шебер үйлестіре білген суреткер. Сондықтан да оның туындылары теориялық тұрғыдан талдауды қажет етеді. Жазушының шығармалары жаңа түр қарастыру ізденістеріне толы.

Д.Жылқыбайдың «Квант» әңгімесінің сюжетінен экшн фильмінің оқиғалары еріксіз ойға оралады. Қазақ әдебиеті үшін жаңашыл саналатын шығарманың «Квант» аталуынан физика саласымен байланыстылығы білінеді. Әңгіме мазмұны тікелей квант туралы емес, бірақ физикалық термин арқылы мәтін идеясы айшықталады.

Шығарманың негізгі кейіпкерлері – университетте оқуда жүрген екі студент – Бекбол мен Кәмила. Олардың тұрмыстық жағдайынан басталған әңгіменің негізгі оқиғасының желісі үш түрлі бағытта айтылады. Бекбол мен Кәмиляның белгілі бір әрекеттеріне байланысты оқиға үнемі динамикаға түсіп өзгеріп отырады. Оқиғадағы шешім жасау құқығының кейіпкерлерге берілуі мен олардың басқа кейіпкерлермен қарым-қатынасқа түсу шығарманың ерекшеліктерінің бірі болып саналады. Кейіпкерлер классикалық қазақ прозасындағыдай оқиға желісіне тәуелді емес.

Әңгімеде он тоғыз тарау бар. «Кәмиляның емтиханнан шығуы», «Бекболдың Кәмиляның артынан шығуы немесе шықпауы», «Кәмиляның кездесуге баруы я бармауы», «Арай мен Бекболдың кездесу не кездеспеуі» сияқты оқиғалардың әрқайсысы көп нұсқада талданады, бір уақыт кеңістігіндегі жағдаяттардың дамуы мен өрбу барысы баяндалады. Жазушы өзі автор ретінде кірісіп нақты бір шешім ұсынбайды, осындай тәсілмен туындының әр нұсқасы шындық пен қиялдың аражігін алыстатады.

Әңгіменің бұлай өрбуі кинорежиссер Ж.В. Дормальдің «Ешкім мырза» (Nemo Nobody) киносының сюжетін қайталап тұр деуге болады. Фильмдегі адам өміріндегі кездейсоқ жағдай мен таңдау мүмкіндігі туралы сюрреальды инсталляция әңгіменің де мазмұнын құрады. Дәл осы идеяны әңгімеден де көре аламыз. Кейіпкерлердің таңдау мүмкіндіктері мен шешім қабылдаулары олардың алда атқаратын іс-әрекеттерін айқындап отырады.

«- Иә... Айтпақшы, Бек! Қай пиджагімді кисем болады?
- Түнде сұрыңды дайындап қойып едің ғой, Кәми...
- Ол түндегі көңіл күймен таңдалған...
- Қой қызылымды киіп шыға берейін, деп пиджагін қолына ұстаған күйі сыртқы есікке беттеді»[6, 3-4].

Екінші бір нұсқада:

«- Бек, қай пиджагімді кисем болады?
- Түнде сұрыңды дайындап жатыр ең.

Кәмила тыжырына сұр пиджагін қолына алды.

- Киетін киімім жоқ...» [6, 5].

Осылайша басты кейіпкер Кәмиланың сұр не қызыл пиджагінің қайсысын кисем деген ең қарапайым таңдауы, негізгі сюжеттің өрбу және даму барысын өзгертіп отырады.

Әңгіменің «Квант» аталуының ерекшелігі де бар. Квант дегеннің ғылыми анықтамасы: өз бетімен өмір сүре алатын қандай да бір физикалық шаманың мүмкін болатын өзгеруінің ең кіші мөлшері [7, 345]. Кванттық физикада атақты «Шредингердің мысығы» теориясы бар. Австриялық физик-теоретик, Нобель сыйлығының лауреаты Эрвин Шредингердің 1935 жылы ойдан шығарған тәжірибесі бойынша үлкен болат қорап ішіне мысық, радиоактивті зат, балға және циан қышқылы орналастырылады. Ғалымға сүйенсек, 1 сағат көлемінде радиоактивті заттың бір атомы ыдырап, балға улы газды құлатады, нәтижесінде мысық өліп қалуы мүмкін, екінші жағынан атомдар ыдырамай, мысық тірі болуы да мүмкін [8, 128]. Байқағанымыздай, болат қорап ішіндегі мысықтың жағдайы екі түрлі сипатта. Бұл тәжірибеге қарасақ, алдағы болатын жайттарда оқиғаның дамуына, таңдауға, кездейсоқтыққа тікелей тәуелді екенін көреміз. Мысалы, ағайынды Гриммдердің «Вошка мен блошка» ертегісіндегі бас кейіпкердің күйіп қалуынан бүкіләлемдік су тасқыны апаты басталады. Көзге көрінбейтін кішкене ғана жәндіктің бір аздаған оқыс әрекеті үлкен өзгерістерге алып келеді. Немесе Р.Бредберидің «И грянул гром» (1952) әңгімесінде бұрынғы замандардағы көбелектің өлімі болашақтағы өмірді басқаша түрлендіреді. Кезкелген кішігірім әрекеттердің салдары өте ауқымды болуы мүмкін. Жаратылыстану ғылымдарында бұл «Көбелек әсері» деп аталады [9]. Ғалым Эдвард Лоренц алғаш рет 1961 жылы «көбелектің әсері» ұғымын енгізді. Оның мәні мынада: Айовадағы көбелектің қанаттарының соғуы Индонезиядағы дауылға әсер етуі мүмкін. Сонымен қатар, бір кесе кофе нашар ұйқыға әкеледі, содан келесі күні адам өзін жаман сезініп, жоспарланған жұмыстарды істемеуі мүмкін.

Әңгімеде: «Тағдыр – таңдау зой. Алдымызда мың-миллион жолдар бар. Тіпті, біздің санамызда күнделікті қанша таңдау туындайды – сызылған сонша жолымыз бар секілді. Олардың бір-бірімен қиылысуы қажет емес. Квант секілді. Бір сәтте бірнеше жерде бола алады» [6, 23] - деп, таңдау мүмкіндігін өз кейіпкерлеріне беру арқылы шығарманы түйіндейді, тарам-тарам өмір жолдарындағы көп таңдаудың ішінен өзіне қажетін алудың өзін тағдыр деп тұжырым жасайды ...және бұл тұжырым постмодернистік теориямен үндеседі. Постмодернистік әдебиетте нақты шындықтың, бірегей ақиқаттың жоқтығы баса айтылады, ал адамның өмірі — үздіксіз таңдау мен өзгермелі мәндерден құралған көпқырлы болмыс. Таңдау еркіндігі арқылы кейіпкерлер өз тағдырларын құра отырып, өмірдің әрбір сәтін көпқырлы интерпретациялаудың бір бөлігіне айналады. Постмодернистік тұрғыдан, өмірдегі әрбір таңдау бірден-бір дұрыс бағыт емес, тек ықтимал мүмкіндіктердің бірі ғана, ал таңдау нәтижесінде туындайтын тағдырдың өзі де субъективті әрі өзгермелі категория болып табылады.

Шығармада тарам-тарам жолдар мен сансыз таңдаулар — адамның жеке болмысы мен шындықтың көпөлшемділігін айқындайтын символ. Кейіпкерлердің өз таңдауларын жасауы мен тағдырды сол таңдаулардың нәтижесі деп қабылдауы — постмодернизмнің хаостық құрылымды тәртіпке салуға тырысатын адамның табиғатын бейнелейтін негізгі идеясына сәйкес келеді. Әрбір кейіпкер шексіз мүмкіндіктер әлемінде өмір сүріп, көптүрлі шындықтың ішінен өз интерпретациясын жасайды, ал сол интерпретация — оның жеке тағдырының көрінісі.

Бір ғана уақыт аралығында параллель кеңістіктерде өтіп жатқан оқиғаларды суреттеу кейінгі жылдары әлем әдебиетінде кеңінен таралған әдістердің бірі болып табылады. Бұл әдіс постмодернистік әдебиетте кең қолданыс тапқан, себебі ол дәстүрлі хронологиялық құрылымнан алыстап, уақыт пен кеңістік ұғымдарының шектеулігін жояды. Әдебиеттегі параллель кеңістіктерде бір мезетте жүріп жатқан оқиғалар арқылы авторлар өмірдің көпқырлылығын, шындықтың көпөлшемділігін көрсетуге тырысады. Әрбір кеңістіктегі оқиға дербес шындық ретінде ұсынылады, сол арқылы оқырманға әртүрлі перспективадан

өмірді түсіну мүмкіндігі беріледі. Бұл әдіс кейіпкерлердің сансыз таңдаулары мен олардың ықтимал нәтижелерін зерттеп, өмірдің болашаққа апаратын түрлі нұсқаларын параллель түрде ашуға мүмкіндік береді. Мұндай тәсіл арқылы әдебиет шындықтың релятивті екендігін, әр оқиғаның, әр кейіпкердің тағдырының бірнеше балама нұсқада қатар өмір сүре алатынын көрсетеді. Осы арқылы оқырман тек бір емес, бірнеше параллель дамып жатқан оқиғалар желісінің мәнін талдап, оның философиялық тереңдігін ұғынады. Мысалы, Пол Остердің «4321», Стивен Кингтің «11-22-63», Стюарт Тертонның «Эвелина Хардкаслдың жеті өлімі» романдарында кейіпкерлердің өмірлері бірнеше нұсқада, параллель кеңістіктерде өтіп жатады.

П. Остердің «4321» романындағы негізгі кейіпкер Арчи Фергусонның тағдыры төрт түрлі жағдайда көрінеді. Кейіпкердің жеке басындағы жағдайлар айналасындағы адамдар мен олардың қабылдаған шешімдеріне байланысты өзгеріп отырады. Автор симулякр арқылы оқырмандарға оқиғалардың даму мүмкіндігін әр түрлі жағдайда көрсетеді әрі өзінің суреткерлік қиялын танытады [10].

Ал С.Кингтің «11-22-63» романында АҚШ Президенті Дж.Кеннедидің өлімін (1963 жылдың 22 қарашасы) тоқтату үшін еңбектенген бас кейіпкер Эл Темплтонның қимылы бейнеленеді. Басқа кеңістікке жол ашатын порталға кіру арқылы өткен заман оқиғасын бірнеше мәрте өзгертуге тырысады. Өткен тарих пен бүгінгі заман арасындағы саяхат, бұрынғы іс-әрекеттердің, шешімдердің болашаққа тигізер әсері, бас кейіпкердің қиялы жүзеге аспайды. Бұл арқылы адамның тағдырына жазылғанның болатынын ұғындырады. «Адам қиялындағы мінсіз әлем - жалған көрініс, тек симулякр» деген түйінді ой туады [11].

Досхан Жылқыбай өзінің «Матрица» деген шығармасында қазіргі қоғамның жағдайын көркем бейнелейді. Әңгіменің басты кейіпкері – ғылыми орталықтардың бірінде қызмет етуші Досжан. Автор Досжанды арманы алдында беті қалыңдай түскен, бір кездегі өзі белгілеген мақсатының бағытынан жаңылған, капсула ішіндегі адамға теңейді [6, 65]. Досжанның мұндай ауыр күйге ұшырауына себеп – тұрмыс тапшылығы. Кейіпкер іштей құлдырап, өзінің әлемін жасап алады.

Кейіпкер: «Ал, жастар сол ештеңені өзгерткісі келмейтіндермен алысамыз деп қуатын тауысып бітеді. Олар да дәл солай өмір сүру үшін мұғалім болады. Пәтер аламын деп шабылады. Сөйтіп жүріп жасы егде тартады. Күндердің күнінде оның да бір танысы бастық болады. Сосын баяғы бәрін өзгерткісі келетін ғалым да көтеріледі. Бірақ оның ойындағы жаңалығы бұл кезде тағы ескіріп қалады. Сонымен осы тұйық шеңбер жалғаса береді» [6, 70], - деп қазіргі замандағы жас ғалымдардың өмір жолын қынжыла баяндайды. Өмір шындығын осылайша көркемдік шындыққа айналдырады. Досжанның өмірден түйген ойынша, материалдық және тұрмыстық-әлеуметтік қиындықтар, жалақының жеткіліксіздігі, ақшалай несиелер, парақорлық-ғалымдардың рухани әлеуетін тұралатып, ғылыми ізденістері мен жаңалық ашу мүмкіндігін бәсеңдетеді. Осылайша қоғамдағы өзекті деп танылған мәселелерді сипаттау арқылы жазушы өз оқырманын кейіпкер іс-әрекетінің мотивін, ішкі сезімі мен ойын түсіндіруге мүмкіндік алады.

«Адамның үшінші көзін соқыр ететін, табиғатпен тілдесуден алыстататын ғалымдар айтып жүргендей бетон қабырғалар мен химиялық тағамдар емес секілді. Оның үшінші көзін, тіпті екі көзін де соқыр ету күйбең тіршіліктің гана қолынан келердей» [6, 79]. Жас ғалымның өз материалдық жағдайын жасау үшін қатты үміттенген әкім сыйақысына іліге алмауы оның басқа да қарыздары: екі банктен алған несие уақытының өтіп кетуі, үш микрокредиттік ұйым қарыздарын қайтара алмағаны, әріптестерімен болған қақтығыстар Досжанның еріксіз өмірімен қош айтысуына түрткі болады. Адамның тығырыққа тіреліп, шыға алмай қалуы күйзеліске әкеліп, оның дұрыс шешім шығара алмауынан көрінеді. Ұзақ толғана келе ойындағысын жүзеге асырады. Дамбаға қарай бара жатқан жолда көлік астына түседі. Бірақ, таңғаларлығы өзі секіргісі келген көпір үстінде пальтолы жігітті көреді. Темекісін езуіне қыстырып алып, дамбаның жиегіндегі темірге шалқая сүйеніп тұрған бұл Досжанның өзі еді [6, 80]. Бас кейіпкер осылайша зерттеу ұйымының қолдан жасалған жалған

матрицасына түсіп, «тағдыры түйықталған» тағдырласы — өзінің сәтсіз көшірмесімен бетпе-бет келеді. Бұл сәтте параллель кеңістіктердің бір уақытта тоқайласуы оқиғаның шиеленісін арттырады, себебі матрица шынайы және жалған әлемдердің арасындағы шекараны жояды. Кейіпкер өз тағдырының мүмкін болатын нұсқаларын зерттеу арқылы, шындықтың өзі де матрица секілді жасанды құрылым екендігіне көз жеткізеді. Осы жасанды әлемде тағдыр таңдау арқылы емес, алдын ала белгіленген бағдарламалар арқылы анықталады, бұл бас кейіпкердің еркіндігін шектейді. Матрицаның ішінде жүріп, ол өзінің көшірмесімен кездескенде, шындықтың шектеулі екендігіне, әрбір шешімнің матрицаның бақылауында болатындығына көз жеткізеді. Тағдырының түйыққа тірелуі — оның шынайы еркіндігінің жоқтығының, тек жасанды жүйеде алдын ала жоспарланған жолдардың бар екенінің айғағы. Параллель кеңістіктердің тоғысуы кейіпкердің санасында шындық пен иллюзияның күресін күшейтіп, оның өз тағдырына деген сенімін шайқалтады. Бұл жағдай кейіпкерді матрицадан шығып, шынайы еркіндікке ұмтылуға итермелейді.

Оқиғаның тереңдігі — кейіпкердің өз тағдыры мен болмысын қайта түсініп, шындықты басқаруға талпынысында. Матрицаның жалған әлемінде бәрі алдын ала анықталған болса да, кейіпкер сол иллюзиядан тыс, нағыз таңдау жасау мүмкіндігі бар шынайы әлемді іздейді. Бұл оның экзистенциалдық дағдарысы мен тағдырды қайта құруға деген ұмтылысын бейнелейді.

Философ Ж.Бодрийярдың ойынша, әлемді толық иллюзия ретінде қабылдау, өмірдің шынайылығына күмән келтіру – барлық ұлы мәдениеттердің тарихында орын алған. Адамдар ерте және орта кезеңдерде бұл мәселені шешуде өнерге жүгініп, қиялдары мен армандарын символдық бейнелер арқылы астарлап, құбылтуға тырысса, ХХ ғасырда «Матрицаны» ойлап тапқан [12]. Тығырыққа тірелген адам өзінің өткеріп жатқан жағымсыз эмоцияларынан, психологиялық күйзелістен, алаңдаудан, қорқудан қашып, виртуалды әлемге кіруге тырысады. Нәтижесінде, бұл әлем шынайы өмірді ауыстырады. Адам виртуалды әлемді қабылдайды. Гаджеттер мен смартфондарға тәуелділік, цифрланған әлем, қиял мен ғажайып әлемді сипаттайтын кинотуындылар, әлеуметтік желілердегі әлем-жәлемділік, бір-бірінен аумайтын күнделікті күйбең тірлік түрлі ойларға жетелейді.

«...Адамдардың көруі, сезуі, естуі, дәм сезуі және иіс сезуі – барлығы мига ақпаратты электронды түрде жеткізетінін алға тарттық. Яғни адам айналасын емес, сол айналасының электронды көшірмесін көретінін айттық. Қорытындылай келе, әлем - адам миының ішіндегі голограмма деген тұжырым жасаған едік», - деп Екінші Досжан бұған көз қиығын тастады [6, 82]. Үзінді автор идеясының постмодернистік көзқарастан туғандығын анық көрсетеді. Досжанның өз-өзіне қол жұмсап, қиындықтардан шеткері кеткісі келгенімен, автор оның өлімі де ізсіз өтпейтінін айтады: «...Адамдар өлмейді. Тек адам рухы Тәңір матрицасының бірінші фазасынан екінші фазасына ауысады... Біз оны «о дүние» дейміз...». Яғни, автор «Матрицаны» әлемді суреттеуде аллегориялық-метафоралық мәнде пайдаланып, Досжан мен оның көшірмесі қолдан жасалған компьютерлік матрицада, бүкіл Жер ғаламының тұрғындары одан жоғары «Тәңірлік» матрицада өмір сүретінін айтады [6, 83].

Нәтижелер. Көптеген зерттеушілер әдебиеттегі симулякрлардың пайда болуын тұтынушылар қоғамының қалыптасуымен, ғылыми техникалық прогресспен және ақпарат ағымының толастамай үнемі жаңарып отыруымен байланыстырады. Британиялық әлеуметтанушы, профессор З. Бауман «Қазіргі заман» (Текущая современность) еңбегінде «Жаһандану дәуірінде адамдар ақпаратты толық игере алмауы әсерінен әлемге «жалған көзқараспен» қарайды», -деп жазған екен. «Жалған көзқарас» келіп жатқан ақпарат ағымын тоқтатумен, қарқынын басумен, қаттыны – жұмсартумен, пішінсіз затқа пішін берумен әлек болады. Ғалым «қазіргі кезеңдегі адамдардың оларға ұсынылып жатқан ақпараттарды, оқиғалар мен құбылыстарды түсінуге уақыты жоқ» деген маңызды идеяны ұсынады. Жеке тұлғалық қасиеттерді дамыта отырып, жаңа заманға қарай жылдам икемделуге тырысқан сайын, өмірді «жеңілдетуші» заттарды яғни, симулякрларды қолданысқа енгізу қажеттілігі туындайды [13, 91]. Жалғандық басқа бір жалған оқиғаларды тудырып, өмірдің өзін шынайылықтан алшақтатады. Сондықтан да адамдар өз өмірлеріндегі

көптеген оқиғалардың жалған екендігіне мән бермей оны шынайы ретінде қабылдайды. Адамдардың өмірді түсінулеріне шек қойылады. Бір қарағанда керісінше ойдың шексіз дамуына ықпал ететіндей көрінген виртуалды шындық әлемінде адам тұтқын болып, оның ықпалында қалады.

Тұтынушылар қоғамы дайын өнімдерді пайдаланып, өндіруші қоғамның құлына айналады, адамдар шығармашылық әлеуетін пайдаланбай, мәселелерді шешуде оңай жолдарды таңдауға тырысады. Ж.Бодрийярдың «Симулякрды адамзаттың басын жұтатын тажал» [3] деп көрсетуі де осы жағдайды айқындайды. Бодрийярдың теориясында симулякр — шындықтың шынайы болмыстан алыстап, жасанды көрінісіне айналуы. Адамдар шынайы мәннен ажырап, тек дайын «симуляцияланған» өнімдерді тұтынуға көшеді. Осылайша, олар өз еркінен айрылып, шындықты емес, тек оның жалған, қолдан жасалған көшірмесін ғана қабылдайтын қоғамның құрбанына айналады. Бұл жағдайда адамдардың шығармашылық әлеуеті шектеулі болады, өйткені олар өздеріне ұсынылған дайын өнімдер мен шешімдерден шыға алмайды. Оңай жолдарды таңдауға деген ұмтылыс пен қол жетімді шешімдерді пайдалану — тұтынушылар қоғамының ең басты мінез-құлық белгілерінің бірі. Осы тұтынушылық пен симулякр мәдениеті адамдарды терең ойланудан, түпнұсқалықтан ажыратып, шындықтың орнына жалғандыққа негізделген әлемде өмір сүруге мәжбүрлейді. Авторлар мен ойшылдар бұл процесі адамзаттың шынайы болмысынан алыстауы, рухани және интеллектуалдық азғындауы ретінде көрсетеді. Симулякр мен матрица концепциялары осындай жасанды әлемнің құрылымдарын бейнелеп, адамның еркіндігін шектейтін, оны «құлдыққа» түсіретін күш ретінде суреттеледі.

Бүгінде әлемдік сананың өзгеруі жаңа дүниетанымға негіз болды, жаңа кейіпкер типін жасауға, сол кейіпкер бойына өз субъективті қабылдаулары мен түсініктерін дарытуға әкеп соқты [14, 50]. Жазушы Д. Жылқыбайдың әңгімелеріндегі кейіпкерлердің қоғамдық-әлеуметтік тартыс негізінде адамдардың күйзеліске түсуі арқылы жалған әлем жасап алатыны және сол әлемдегі жан тыныштығын меңгеріп, нақтылы реалды өмірді мансұқтауы бүгінгі адамдардың кез келгенінің басына келуі мүмкін. Постмодернизм әдісінің негізгі элементтерін алған шығармалардың оқырмандарына ой сала отырып, одан алшақтаудың жолын ұсынуы сирек. Барлық дерлік постмодернизм әдісінің туындыларында ондай шешім қабылдауды оқырманның өзіне қалдырады. Бұл бір жағынан оқырманның дамуына, ойлануы әсері болса, екінші жағынан автордың да бұл мәселені шешу қауқарының жоқ екенін байқатады. Ол заңдылық. Себебі адам өмірі туралы шешімді әрқашан өзі қабылдауы шарт.

Қорытынды. Ойымызды түйіндей келе, кез-келген көркем шығарма - өмірдің көшірмесі деген қорытындыға келеміз. Туындыда суреттелген өмір, қоғам бейнесі –автор қиялы мен суреткерлік шеберлігінің жемісі. Көркем туындыдағы шындықты суреттеуде жаңа әдіс ретінде симулякрды көрсете аламыз.

Әдебиет өмір айнасы дегенде тарихи туындылардағы кейіпкерлердің белгілі бір әрекеттерінің аяқталуын оқырман білгендіктен оны қорытындылап, түйіндеуіне мүмкіндік болады. Ал замандастың бейнесіндегі тығырыққа тірелуді шешу үшін оқырманның біраз ойланып, еңбектенуіне тура келеді. Ол өзі осы заманда отырғандықтан оның да басында тура сол жағдайлар болуы мүмкін. Шығармадан ол өзін көреді. Автордың шешім шығарып беруін күтуі де мүмкін. Бірақ постмодернизм өкілдерінің бір ерекшелігі ешқашан да тура шешім шығарып, қорытынды ойды бермейді. Қайта оқырманын ойға салып, оның өзі өмір сүріп отырған қоғамның күрделі мәселелеріне араласуын қажет етеді.

Қаламгер Д. Жылқыбай кейіпкерлері де өздерінің қоғамдарында өмір сүре отырып, оқырмандарына ой салады. Олардың шешім шығаруға қатысуын қалайды. Сондықтан жазушының шығармаларында симулякр бейнелі кейіпкерлер мол кездеседі.

Әдебиеттер

1. Дауыс. Әңгімелер антологиясы. – Алматы: Мазмұндама, 2022. – 192 б.
2. Жарылғапов Ж.Ж. Қазіргі қазақ әдебиеті: оқу құралы / Ж.Ж. Жарылғапов, А.А. Мырзахметов. – Алматы: Эпиграф, 2016. – 164 б.
3. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляции / Ж. Бодрийяр; [пер. с фр. А. Качалова]. – М.: Постум, 2015. – 240 с.
4. The Cambridge dictionary of philosophy / edited by Robert Audi. – Third edition. Cambridge University Press, 2015. – 1210 p.
5. Шевченко Е. В. Симулякр как тактический прием оказания ориентирующего воздействия // Вопросы когнитивной лингвистики, №3, 2015. – С. 144-150. <https://cyberleninka.ru/article/n/simulyakr-kak-takticheskiy-priem-okazaniya-orientiruyuschego-vozdeystviya/viewer>
6. Жылқыбай Д. 18:47 (әңгімелер мен эссе очерктер жинағы) – Алматы: Дәуір, 2021. – 144 б.
7. Қазақ тілінің кірме сөздер сөздігі / Құрастырғандар: Ш. Құрманбайұлы, С.Исақова, Б.Мизамхан және т.б. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2019. – 596 б.
8. Квантовая физика: для тех, кто хочет все успеть. – М.: Эксмо, 2022. – 128 с.
9. Peter Dizikes. The meaning of the butterfly: Why pop culture loves the butterfly effect, and gets it totally wrong // Boston Globe, June 8, 2008. URL: <http://archive.boston.com/bostonglobe/ideas/articles/>
10. Остер П. 4321. Перевод с англ. М. Немцова. – М.: Эксмо, 2018. – 992 с.
11. Кинг С. 11-22-63. Перевод с англ. В. Вебер. 2021. – 928 с.
12. Жан Бодрийяр о «Матрице». Интервью Ж. Бодрийяра журналу «Le Nouvel Observateur», 19 июня 2003 г. / Перевод В. Мильчиной // Скрытый смысл. Анализ фильмов и философская пропедевтика. – М., 2018. URL: <https://web.archive.org/web/20131214161437/http://jungland.net/node/953>
13. Бауман З. Текучая современность. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.
14. Жутаева А.К., Әбдиманұлы Ө. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі постмодернизм көріністері // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы, №2 (174), 2019. – 50 б. <file:///C:/Users/beyse/Downloads/5092.pdf>

С. Ш. АЙТУГАНОВА, С. А. САРСЕМБАЕВА,

Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СИМУЛЯКРА В СОВРЕМЕННЫХ КАЗАХСКИХ РАССКАЗАХ (ПО РАССКАЗАМ Д. ЖЫЛҚЫБАЯ)

Аннотация. В эпоху современной глобализации непрекращающийся поток информации, стремительное развитие научно-технического прогресса, социокультурные изменения оказывают непосредственное влияние на жизнь общества. В художественной литературе отражается быт общества. Сегодня понятия интертекстуальности, аллюзии, метатекста, гипертекста, деконструкции, пастиша, симулякра, характерные для постмодернистской литературы, не чужды и современной казахской литературе. Об этом свидетельствует стремление молодых писателей в литературе, особенно в жанре прозы, к новым темам и новым подходам, формальным идеям. Таким образом, осваиваются новые характерные приемы в мировой литературе, расширяется поле национальной литературы через художественные приемы и направления. Большое значение имеет теория Ж. Бодрийяра «Симулякром и симуляций», которая в последние годы привлекла внимание многих литературоведов.

В данной статье рассматриваются поэтические особенности и художественная деятельность симулякра в современной казахской прозе на основе рассказов «Квант» и «Матрица» молодого писателя Досхана Жылқыбая. Целью научного исследования является анализ особенностей симулякра, с одной стороны, как особого средства художественного отражения действительности в жизни; как нового художественного метода в раскрытии образа героев; и способа игры с

сознанием читателя. В ходе исследования руководствовались методами интертекстуального, структурного, семиотического, герменевтического анализа. Основное направление научного исследования – современная постмодернистская проза, категория симулякров в литературе.

Общая художественная реальность рождается через глубокое осознание действительности в жизни, мировоззрение писателя, выражение его общего отношения. Д. Жылкыбай умело сочетал в своих произведениях реальность жизни и художественную реальность через симулякр. В качестве научной значимости исследования можно выделить беспрецедентное в произведениях автора сопоставление симулякров нового образца и описание социальных, экономических проблем современного общества в новом Свете.

Результаты исследования, представленные в статье, могут быть использованы в качестве дополнительного материала при изучении дисциплин «Современная казахская литература», «Методы исследования в литературоведении» в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: современная казахская проза, литературные симулякры, симулякр в прозе, отражение общественного сознания в литературе, поэтика симулякра, казахские рассказы, симулякр в современных казахских рассказах, художественная деятельность симулякра

S.SH. AITUGANOVA, S.A. SARSEMBAYEVA,

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

THE ARTISTIC ACTIVITY OF THE SIMULACRUM IN MODERN KAZAKH SHORT STORIES (BASED ON THE STORIES OF D. ZHYLKYBAI)

Annotation. In the era of modern globalization, the incessant flow of information, the rapid development of scientific and technological progress, and socio-cultural changes have a direct impact on the life of society. And fiction reflects the way of life of society. Today, the concepts of intertextuality, allusion, metatext, hypertext, deconstruction, pastiche, simulacrum, characteristic of postmodern literature, are not alien to modern Kazakh literature. This is evidenced by the desire of young writers in literature, especially in the genre of prose, for new topics and new approaches, formal ideas. Thus, new characteristic techniques in world literature are being mastered, the field of national literature is expanding through artistic techniques and directions. The theory of J. is of great importance. Baudrillard's "Simulacra and Simulations", which in recent years has attracted the attention of many literary critics.

This article examines the poetic features and artistic activity of the simulacrum in modern Kazakh prose based on the stories "Quantum" and "Matrix" by the young writer Doskhan Zhylykbaev. The purpose of the scientific research is to analyze the features of the simulacrum, on the one hand, as a special means of artistic reflection of reality in life; as a new artistic method in revealing the image of heroes; and a way of playing with the reader's consciousness. The research was guided by the methods of intertextual, structural, semiotic, and hermeneutic analysis. The main area of scientific research is modern postmodern prose, a category of simulacra in literature.

A common artistic reality is born through a deep awareness of reality in life, the writer's worldview, the expression of his general attitude. D. Zhylykbaev skillfully combined the reality of life and artistic reality through a simulacrum in his works. As a scientific significance of the study, an unprecedented comparison of simulacra of a new sample in the author's works and a description of the social and economic problems of modern society in a New Light can be highlighted.

The research results presented in the article can be used as additional material in the study of the disciplines "Modern Kazakh literature", "Research methods in literary studies" in higher educational institutions.

Keywords: modern Kazakh prose, literary simulacra, simulacrum in prose, reflection of public consciousness in literature, poetics of the simulacrum, Kazakh stories, simulacrum in modern Kazakh stories, artistic activity of the simulacrum

References

1. Daýys. Ángimeler antologiasy. (Voice. Anthology of stories). – Almaty: Mazmýndama, 2022. – 192 b.
2. Jarylǵapov J.J. Qazyrǵy qazaq ádebieti: oqýquraly (Modern Kazakh literature: a training manual) / J. J. Jarylǵapov, A. A. Myrzahmetov. – Almaty: Epigraf, 2016. – 164 b.
3. Baudrillard J. Simulacra and simulations / J. Baudrillard; (translated from the French by A. Kachalov). – M.: Postum, 2015. – 240 p.
4. The Cambridge dictionary of philosophy / edited by Robert Audi. – Third edition. Cambridge University Press, 2015. – 1210 p.
5. Shevchenko E.V. Simulyakr kak takticheskij priem davleniya orientiruyushchego vozdejstviya //Voprosy kognitivnoj lingvistiki, no 3, 2015. – S. 144-150. <https://cyberleninka.ru/article/n/cimulyakr-kak-takticheskij-priem-okazaniya-orientiruyushchego-vozdejstviya/viewer>
6. Jylqybai D.18:47 (ángimeler men esse ocherkter jınaǵy). (18:47 (collection of short stories and essays) – Almaty: Dáýir, 2021. – 144 b.
7. Qazaq tiliniń kirme sózder sozdigi (Dictionary of foreign words of the Kazakh language) / Qurastyrǵandar: Sh. Qurmanbauly, S. Isaqova, B. Mizamhan jáne t.b. – Almaty: Ulttyq aýdarma búrosy, 2019. – 596 b.
8. Kvantovaya fizika: dlya tekhn, kto khochet vse uspet'. (Quantum physics: for those who want to do everything in time). – M.: Eksmo, 2022. – 128 s.
9. Peter Dizikes. The meaning of the butterfly: Why pop culture loves the butterfly effect, and gets it totally wrong//Boston Globe, June 8, 2008
10. P. Oster. Pervod s angl. M. Nemtsova. (4321. Translated from the English by M. Nemtsov). – M.: Eksmo, 2018. – 992 b.
11. S. King. 11-22-63. Pervod s angl.V. Veber. (11-22-63. Translated from the English by V. Weber) 2021. – 928 s.
12. Zhan Bodriyyar o «Matritse». Interv'yuZh. Bodriyyara zhurnalu «Le Nouvel Observateur», 19 iyunya 2003 g. (Interview with J. Baudrillard to the magazine “Le Nouvel Observateur”, June 19, 2003)/ Pervod V. Mil'chinoy // Skrytyysmysl. Analiz fil'mov i filosofskaya propedevtika. – M.: 2018. URL: <http://skrytyysmysl.rf/blog/zhan-bodriyyar-omatrice>
13. Bauman Z. Tekuchaya sovremennost'. (Fluid modernity) – SPb.: Piter, 2008. – 240 s.
14. Jýtaeva A.K., Ábdımanuly Ó. Qazirgi qazaq ádebietindegi postmodernizm kórinisteri // QazUY habarshysy. Filologia seriasy, №2 (174), 2019. – 50 b. file:///C:/Users/beyse/Downloads/5092.pdf

Авторлар туралы мәлімет:

Айтуғанова Саулеш Шамшақызы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Астана, Қазақстан.

Айтуғанова Саулеш Шамшаевна – кандидат филологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Aituganova Saulesh Shamshayevna – Candidate of Philology Sciences, Professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Сарсембаева Сымбат Арманқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің постдокторанты, Астана, Қазақстан.

Сарсембаева Сымбат Армановна – постдокторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Sarsembayeva Symbat Armanovna – Postdoctoral fellow of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Ж.Ж. ӘБДИҒАППАРОВА

Назарбаев университеті, Астана, Қазақстан
(e-mail: zhabdigapar@nu.edu.kz)

ОТАРЛЫҚ КЕЗЕҢДЕГІ ДІНИ АХУАЛ ЖӘНЕ ШАЙЫР ШӘДІНІҢ «НАЗЫМ СИЯР ШӘРИФ» ДАСТАНЫ

Аңдатпа. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде мұсылманшылықты дәріптейтін діни тақырып ерекше орын алды. Оның негізгі себебі Патша үкіметінің отарлау саясатының күшеюі еді. Отарлау саясаты крестьяндарды қазақ жеріне жаппай қоныстандыру, сол арқылы жергілікті халықты билеп-төстеудің жолын арттыру, рухани отарлау, шоқындыру жұмыстарын жандандыра жүргізумен қатар іске асырылды.

Отарлаушылардың осындай іс-әрекеттерінен қорғану мақсатында қазақ даласында «мұсылмандық қозғалысы» өріс алды. Мешіт ашып, медресе салдыру ісі өрістеді. Діни тақырыптағы жазба насихат та күшейді. Пайғамбар мен діни қайраткерлер өмірі жайлы жырлайтын шығармалар көптеп жазыла бастады. Дәл осы кезеңде қазақ жерінде діни-тәлімдік туындыларды халық игілігіне жарата бастағаны айқын сезіледі. Сондай кітаби ақындық мектептің ірі өкілі, діни ағартушы ақын Шәді Жәңгірұлы. Шәді әуелі Шаян медресесінде Сейітахмет ишаннан діни білім алса, одан кейін оның ұлы Аппақ ишанға мүрид болған.

Мақаламызда патша үкіметінің қазақ даласында жүргізген рухани отарлау саясаты мен оған қарсы қаламын қару еткен Шәді шайырдың артына қалдырған діни-ағартушылық мұрасы «Назым Сияр Шәриф» дастаны талданады. Сондай-ақ, Шәдінің ұстазымен рухани байланысы, ұстазының ақынның шығармашылық жолына тиігізген әсері талдауға негіз болмақ.

Түйін сөздер: діни ағартушылық, кітаби ақын, діни дастан, қазақ әдебиеті, отаршылдық.

Кіріспе. Отаршылдық (колониализм) – бір мемлекеттің басқа бір елді немесе аумақты экономикалық, саяси, әлеуметтік және мәдени тұрғыдан бағындырып, бақылау орнатуы. Бұл үдеріс әдетте отарланған елдің табиғи ресурстарын, жұмыс күшін және геосаяси орналасуын пайдалану арқылы отарлаушы мемлекетке пайда әкелуге бағытталады.

Отаршылдықтың басты белгілері: 1. Экономикалық қанау: Табиғи ресурстарды тартып алу, жергілікті халықты арзан жұмыс күші ретінде пайдалану. 2. Саяси үстемдік: Отарланған елдің билігі отарлаушы мемлекетке бағынышты болады, өз еркімен шешім қабылдау мүмкіндігінен айырылады. 3. Мәдени ассимиляция: Отарлаушы мемлекет өзінің тілін, дінін, мәдениетін отарланған халыққа күштеп енгізеді. 4. Әлеуметтік теңсіздік: Жергілікті халық кемсітушілікке ұшырап, екінші дәрежелі азаматқа айналады. Отарлаушы елдердің барлығының отарлау саясаты осыған бағытталады. Отаршылдықтың салдары көптеген елдер үшін ауыр болды. Экономикалық артта қалушылық, мәдени және ұлттық құндылықтардың жойылуы, әлеуметтік теңсіздік пен әділетсіздікке тап болады.

Осы отарлаудың ең қауіптісі мәдени отаршылдық. Өйткені мәдени-рухани отарлау кез келген халықты саяси жағынан да, экономикалық тұрғыдан да бағындыруға жол ашады.

Қазақстан Ресей империясының отары болған кезеңде халқымыз отаршылдықтың жоғарыда аталған барлық түрін басынан кешірді. Тарихқа үңілсек, ұлтымыз небір нәубәтті кезеңдерден өтті. Отаршылдық, тоталитаризм... Бірақ біз ұлт ретінде аман қалдық, енді халықтың тағдырындағы орны ойсыраған жерлерді толтыруымыз керек.

Отаршылдық құрсауынан шыққан біздің елдің жағдайында отаршылдықтан арылуға қатысты мәселелер әлеуметтану, саясаттану, мәдениеттану, психология, тарих пен әдебиет салаларында ғылыми тұрғыда кеңінен талқылануы керек. «Өткеніңе жаңа көзқараспен қарау – өзіңді тарихтың объектісі емес, субъектісі, яғни басыңнан кешкен оқиғаларға жауап беретін актор ретінде көруің үшін керек» [1, 7], - дейді ғалым А. Мустояпова.

Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстанның гуманитарлық ғылым саласында біршама оң өзгерістер болды. Мұрағатта шаң басып жатқан мәдени мұралар жарыққа шықты. Халық Кеңес кезінде қуғындалған тарихи тұлғаларымен, олардың рухани мұраларымен қайта қауышты. Мәдени мұралары зерттеліп, зерделенді. Халық төл тарихымен табысып, ұлттың рухы оянды. Ұлттық идеологияның басында гуманитарлық ғылымдар тұратыны анық, ол қандай бағытта дамыса, елдің болашағы да сонымен байланыста жүретіні белгілі. Сондықтан ұлттың тарихы мен мәдениетін зерттейтін гуманитарлық ғылым саласына отарсыздану жүргізілуі бүгінгі күн тәртібіндегі басты мәселе. «Халықтың санасына сәуле түсіріп, ұлттық намысын оятатын ғылым салалары отарсызданбай, ел отарлық бұғаудың қамытынан толық құтыла алмайды. Өйткені санасы бодан, ойы тәуелді, әдісі бөтен жаннан еркін, салиқалы, тұрақты пікірдің туа қоюы қиын екені бесенеден белгілі» [2, 272], - деген ғалым Дархан Қыдырәлінің пікірі ойымызды қуаттайды. Отарлық кезеңде ұлттық сананың қалыптасуына әдебиеттің сіңірген еңбегі орасан. Осыған байланысты отарлық кезеңде жазылған көркем әдеби шығармаларды да отарсыздану тұрғысынан зерделеу аса маңызды. Өйткені ғасырлар бойы жүргізілген отарлау саясаты ұлттың жадында ұзақ сақталатыны белгілі. «Отарланушылардың үштігін құраған қазақ, қырғыз, өзбек халықтары тәуелсіздікке қол жеткізгенімен, отарлаушылар қалдырған зардаптан түбегейлі арылмағаны олардың әдебиеті мен мәдениетінен, тарихынан, тілдік қолданысынан байқалады. Ресей империясы жүргізген саясат, ғалымдардың зерттеуі бойынша, ел тарихындағы қатыгездікпен жүргізілген ең ауыр отарлау түріне жатады» [3, 118], - деп жазады зерттеуші Г. Ахметова. Сондықтан отарлық кезеңде жазылған рухани мұраларды постотарлық көзқараста пайымдау күн тәртібіндегі басты мәселелердің бірі деп ойлаймыз. Осындай жаңаша зерттеп-зерделеуді қажет ететін әдеби ағым өкілдері – діни ағартушы ақындар. Бұл шығармашылық өкілдері сол кезеңдегі қоғамда болып жатқан ауыр саяси-әлеуметтік күйзелістің салдарынан өмірге келді. Отарлаушы империяның ел арасында ашық түрде орыстандыру, шоқындыру саясаты белсенді жүргізіліп, қазақ халқының сан ғасырлардан келе жатқан сенімі шайқалып тұрған тұста, сол суық ызғарды қатарынан бұрынырақ біліп, түйсініп, оның азабын жан жүрегімен сезініп, орысшылдыққа түрікшілдікті, христиандыққа ислам дінін қарсы қару етіп шабуылға шыққан ақындар осы кітаби ақындар еді. Мұндай тұлғаларды сол өздері өмір сүрген дәуірден бөліп қарауға болмайды. Өйткені бұлар өз кезеңіндегі қоғам сұранысынан туған, өз дәуіріндегі рухани қажеттілікті мейлінше өтеп, міндеттерін адал орындаған ақындар. Осы аталған ақындардың ішінде шығыстың озық үлгілі әдебиетінің нәзирагөйлік дәстүрін берік ұстанған, сан алуан тақырыптарда жырлап, көптеген дастандар тудырған Шәді Жәңгірұлының орны ерекше. Он сегіз кітап жазып, оның бірталайын Ташкент, Қазан, Орынбор баспаларынан шығарған Шәді ақынның әдеби мұрасын насихаттаудың маңызы зор.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Кітаби ақындар шығармашылығын арнайы зерттеген зерттеу еңбектері бар. Кеңес дәуірі кезінде Шәді Жәңгірұлы шығармашылығын зерттеген ғалым Н. Келімбетовтің «Шәді ақын» еңбегін ерекше атаймыз. Ж. Әбдіғаппарова «Шәді Жәңгірұлының діни, тарихи дастандары» деген тақырыпта кандидаттық диссертациясын қорғап, 2011 жылы «XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті және Шәді ақын» атты монографиясын жариялады, Діни тақырыпқа қатысты жазылған еңбектер өз алдына бір дүние.

Постотарлық көзқараспен өткенге көз жүгірту, пайымдау жасау бүгінгі гуманитарлық ғылым саласы үшін маңызды. Бұл мақаламыз сол бағытта жасаған қадамдарымыздың бірі деуге болады. Осы зерттеу мақаланы жазу барысында постколониалдық зерттеулерді де қарастырдық. Постколониализм теориясы туралы сөз қозғағанда есімізге түсетін әйгілі ғалым Эдуард Саидтың «Orientalism» (Ориентализм) [4], Қазақстанның отаршылдықтан арылу мәселесі жөнінде зерттеу еңбегін жазған Айнаш Мустояпованың «Бұғауды бұзған қазақ даласы» [1] еңбектері талдауымызды тереңдетуге мүмкіндік берді.

Сондай-ақ, зерттеу мақаламызға Шәдінің 1914 жылғы Ташкент қаласынан шыққан нұсқасы негізінде 2003 жылы Алматы қаласы, «Арыс» баспасынан қайта жарық көрген «Назым Сияр Шәриф» атты еңбегін пайдаландық.

Зерттеу мақаланы жазу барысында алға қойған мақсаттар мен міндеттерді орындау үшін объективті-аналитикалық, тарихи-салыстырмалы сипаттау, жинақтау әдіс-тәсілдері қолданылды. Патша империясының қазақ даласына жүргізген отарлық саясатына қарсы қаламын қару еткен Шәді Жәңгірұлының дінді сақтау жолында жанқиярлық еңбегін постотарлық көзқараста пайымдау мақаланың басты мұраттарының бірі.

Талқылау мен бақылау. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті терең мән беруді, ерекше зерттеуді қажет ететін, сан алуан көзқарасты, бірнеше бағыттарды топтастырған көп қырлы әдебиет. Қазақ халқы бұл кезеңде аса ауыр әлеуметтік – экономикалық, рухани дағдарысты басынан өткерді. Ұлттың басына түскен бұл жағдай көзі ашық, көкірегі ояу азаматтардың, интеллигенцияның әр түрлі дүниетанымдық көзқараста өсіп жетілуіне әсерін тигізді.

XX ғасырдың басы қазақ халқы, қазақ қоғамы үшін тарих сахнасында қалу мәселесі басты назарда болып, алмағайып, күрделі халді бастан кешкен тарихи кезең болды. Осы кезеңге отарлаушылардың отарлық саясаты шегінен шыққан қысым болып жетті. Бұл дәуірге хандық дәуір тұсындағы шаруалардың өктем үні әлсін-әлсін жетсе, жыраулық үн қайта оянып, елді ояту сарынына айналып, қайта күшейіп жетті. Халықтың санасын ояту, азаттыққа үндеу – отар ел ақындары үшін оңай болмағаны анық. Астарлай айту, ажарлап айту, тәмсілдеп айту сияқты қазақ қаламгерлері ойды жеткізудің сан-алуан тәсіліне барды. Бұл кезеңдегі әлеуметтік жағдайдың сан алуандығы сияқты XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті де барынша күрделі болатын себебі сондықтан. Өйткені Ресей билігі қазақ халқын XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап мәдени отарлауды мықтап қолға алған еді.

XIX ғасырдың алғашқы жартысына дейін патша үкіметі ислам дінін қазақ даласында Ресейдің ықпалын арттыру құралы, халық санасына әсер етуші күш ретінде қолданды. Сол кезеңде қазақ жерінде патша үкіметінің қолдауымен салынған мешіттер пайда бола бастады. Бұл әрекет отарлаушы биліктің империялық саясатының түпкі мақсатын көлеңкелеу еді. Бұл жайында ғалым Досай Кенжетай былай деп жазады: «Патша үкіметі қазақ даласына мешіт, медреселер салып, қазақтардың діни істерін Орынбор діни басқармасына қаратып, ислам дініне еш қарсы келмейтінін, керісінше, қолдау көрсететінін танытқан еді. Алайда бұл негізінен қазақты тарихи тамыры мен мәдени, өркениеттік ошақтарынан ажырату әрекеті еді. Неге? Себебі, өздеріне адал, берік молдалар арқылы қазақты отарлауды мақсат етті» [5, 10].

Ол кезеңдегі қазақ даласындағы негізгі білім көзі – мұсылманша оқу еді. Діни сауатын ашып, жоғары деңгейде білім алуды көздегендер Бұхараға барып оқитын еді. Бұхарада білім алғандар халық арасында ерекше бедел мен құрметке ие болатын еді. Сондықтан да халық арасында мұсылманша білім алу ісі жалғаса берді. «Орта Азиядағы мұсылмандық медреселерде білім алып, өз заманында білікті атанған діни оқымыстылардың саны көбейіп отырды» [6, 17]. Керісінше Ресейдің оқу орындарын бітірген, орысша білім алған қазақ жастары қоғамда сол кездері аса сұранысқа ие болмағаны туралы деректер кездеседі. Тарихшы ғалым З. Садвокасова өзінің зерттеу мақаласында миссионер, шығыстанушы ғалым Н.Н. Ильминскийдің 1871 жылы 11 наурыздағы Орынбор өлкесінің «бұратаналарға» арналған мұғалімдер мектебін құру туралы баяндамасында келтірген мына пікіріне назар

аудартады: «Я заметил в степи, что киргизские юноши, получившие и довольно усвоившие русское образование в кадетском корпусе, остаются как-то одиноко и бесприютно среди киргизского народа, их русским идеям никто не сочувствует и не подражает» [7, 1762]. Н. Ильминскийдің пікірін бағамдасақ, сол кезеңдерде орысша білім алған қазақ жастарының халық арасында аса ықпалы болмады, ал азаматтық билік пен қоныс аударушылар бұратана халықтан шыққан білімді жастарды қажет етпеді.

Ал мұсылман оқу орындарының түлектеріне қатысты жағдай мүлде басқаша болды. «Орыс шенеуніктері қырғыздардың (қазақтардың) ауқатты балаларының Бұхара және татар медреселерінде білім алғанын атап өтті. Олардың пікірінше, жастардың алған мұсылмандық білімі қазақтарға «зиянды» әсер етіп, олардың арасында ислам дінін күшейтті. Бұл түлектер қырғыздар (қазақтар Ж.Ә.) арасында ерекше құрметке ие болды және оның әрбір сөзін құрметпен тыңдайды. Осындай «молдаға» балаларын беруге мүмкіндігі бар қырғыздар өздерін бақытты санайды» [7, 1763]. Сөйтіп отарлық биліктің астыртын саясаты ақталмады. Ел арасындағы діни сауатты молдалар патша үкіметінің «сенімін ақтамады». Қазақ даласын отарлауда ислам діні басты кедергі екенін түсінді. Өйткені дін – халықтың сенімі мен қатар ұлттық тұтастықты ұстап тұратын күш еді. Тарихшы ғалым С.Мәшімбаев патша үкіметінің қазақтарды діни отарлау ісін зерттеген еңбегінде: «Отарлаушылар ислам діні шын мәнінде ұлттық тұтастықты ұстап тұратын ғаламат күш екенін түсінді. Дінсіздік – сананы мәңгірттікке әкеліп, жат өркениетке бас игізіп, мәдени-рухани ассимиляцияға ұшыратып, надандыққа қалдырып, халықты ұлтсыздыққа душар ететін өте қауіпті дерт екенін жақсы білді. Міне, осыдан Ресейдің шоқындыру мен орыстандыру саясатын қалыптастырудағы басты мақсаты осындай болды» [6, 18] деп жазады.

Сондықтан Н. Ильминский бастаған отаршыл үкіметтің миссионер ғалымдары қазақ халқын орыстандыру мен шоқындырудың жаңаша әдісін ойластырған еді.

Патшалық Ресейдің қазақтарды шоқындыру жоспары іс жүзінде 1868 жылдан басталып, 1892, 1898, 1902 жылдары кезең-кезеңімен іске асыратын бағдарлама жасалды деп жазады тарихшы Бекен Қайратұлы. «Аталмыш құжатта: «Бұратаналарға бұдан кейін өмір сүретін жол қалмауы керек. Жер бөлісі барысында олардың біразы көрге кіреді, екінші тобы христиан дінін қабылдап, орысқа айналады, көнбегендері тұқымы қалмай құриды...», деп атап көрсеткен. Бұл істі атқару Николай Иванович Ильминский бастаған миссионерлерге жүктелді және бұл адамға Орынбор шекаралық комиссиясының бастығы В.В. Григорьев орыс әліпбиін қолдану арқылы қазақша оқулық дайындауды тапсырады. Сөйтіп, қазақ даласында шоқындыру арқылы отарлау ісін жүргізуді жүйелі түрде іске асыру мақсатында, 1868 жылы ереже қабылданып, келесі 1869 жылы Мәскеуде миссионерлер қоғамы ұйымдастырылады. Олар бодан ұлттарды орыстандырып, шоқындырудың нақты іс жоспарын талқылап, жүзеге асыруды ұсынды» [8].

Бұдан В.В. Радлов сияқты ғалымдардың қазақ жеріне келуіне, ислам және қазақ арақатынасы мәселесіне белгілі дәрежеде Ресейлік ресми саясат ықпал еткені анық аңғарылады. Ғалым Д. Қамзабекұлы өзінің зерттеу еңбегінде академик А.Н. Кононовтың мына пікіріне назар аудартады: «Ресей империясының шығыстың шеткері аймағын саяси экономикалық тұрғыдан игеру үшін онда тұратын ұлттар мен ұлыстарды православ шіркеуіне бет бұрғызу мақсатында оларды алдын-ала «идеологиялық игеру» қажет болды. Мұны орындауға арнайы даярлық курсынан өткен, баратын жерінің тілін, тұрмыс-салтын меңгерген православ миссионерлері жұмылды» [9, 24].

Ресей империясының өзінің қарауында болған халықтардың сенім тірегі болған ислам дінінің тамырын қырқуға бағытталған мұндай жымысқы саясатының өте жүйелі жүргізілгенін академик Р. Бердібай да растайды: «Патшалық Ресей дәуірінде Қазақстан туралы қалам тартқан миссионерлер жергілікті халықты ислам дінінен айыру қажет деп қаншама зерттеулер жазғанын қазіргі жұртшылық мүлде дерлік білмейді. Мәселен, қазақ жерінде көп жылдар қызмет істеген А. Алекторовтың барлық кітаптарының негізгі сарыны қазақтарды ислам дүниесінен бөліп тастау ниетіне бағындырылған. Қазақстан жайында XVIII-XIX ғасырларда пікір айтқан саяхатшылардың, дипломаттардың,

географтардың, тарихшылардың көбінің еңбектерінде исламды құбыжық етіп көрсету – негізгі сарындардың бірі...» [10, 332].

Ежелгі дәуірлерден бері әдебиеті мен мәдениеті, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрі ислам құндылықтарымен суарылып, біте қайнасқан қазақ халқы үшін XIX ғасыр соңы мен XX ғасырдың басында бір ғана ұлы міндет тұрды. Ол – ұлттың рухын жойып алмау еді.

Міне, осындай рухани отарлау күшейе түскенде, қазақ даласында «мұсылмаңдық қозғалыс» жанданды. Мешіт ашып, медресе салдыру ісі өрістеді. Түркістан өңіріндегі атақты ағайынды ишандар Қосым мен Құлатай іргесін қалаған Шаян мешіт-медресесінің бой көтеруі 1845 жылдарға сәйкес келеді. Уақыт өте келе бұл дін орталығына білім алушылардың сұранысы артқандықтан Қосымның ұлы Сейдахмет ишан мешіт-медресенің құрылысын қайта жандандырып, орталықтың аумағын кеңейтуді ойластырды. Мешіт-медресе құрылысын Сейдахметтің ұлы Аппақ Ишан мен інісі Мәді екеуі 1884 жылы толық аяқтап, Қазақстанның түкпір-түкпірінен жаңа оқу орны Шаян медресесіне талапкерлерді қабылдай бастады [11, 16]. Бұл мешіт-медресе сол кезеңде қазақ даласындағы ең ірі діни білім беретін оқу орындарының бірі саналды.

Дәл осы кезеңде жазба насихат та күшейді. Пайғамбардың өмірін, Құранның аят-хадистерін аңыздарын, Шәкір-Шәкірат, Хасен-Хусайын, Қадиха қыз, Хазірет Әлі жорықтарын, төрт шадияр, отыз үш мың сахабаны жырлаған кітаптар көптеп жазыла бастады. Дәл осы кезеңде қазақ жерінде діни-тәлімдік туындыларды халық игілігіне жарата бастағаны айқын сезіледі. XX ғасырдың алғашқы жартысына дейін Ташкент, Қазан қалаларындағы баспаханаларда жарық көрген қазақ тіліндегі кітаптардың көпшілігі діни тақырыпты қамтыды. Ш. Елеукунов, У. Субханбердина, Д. Сейфуллина, Ж. Шалғынбаева сынды кітаптанушы ғалымдардың қазақ кітабының тарихына арналған зерттеулері соны айғақтайды. Ш. Елеукунов пен Ж. Шалғынбаеваның еңбектерінен мынадай құнды мәлімет келтіруге болады. Олар қазақ кітабының тарихын (1807-1867, 1867-1900, 1900-1917) деп үш кезеңге бөледі. «Бұл репертуардан аңғаратынымыз – бірінші кезең басылымдарында діни және Шығыс фольклоры тақырыптары басым» [12, 81]. Ғалымдар кітап өнімінің екінші кезеңі жайында: «...XIX ғасырдың екінші жартысында басылған кітап өнімінде Шығыс фольклоры мен діни әдебиеті жетекші орын алады. Бұдан қазақ зиялыларының Шығыс рухани қазынасын неғұрлым толық игеруге ұмтылғандары байқалады» [12, 108], – деп жазады. Кітап шығарудың үшінші сатысында да, діни әдебиеттердің саны ұлғайып отырғанын айтады ғалымдар. Бұл айтылған мағлұматтардан өткен ғасырдың алғашқы жартысына дейін жарық көрген қазақ кітаптарының басым бөлігі діни кітаптар, Хақ дін Исламды насихаттайтын әдебиеттер екеніне көз жеткіземіз. Мұндай кітаптардың соншалықты көп таралыммен шыққанына мән беріп қарайтын болсақ, қазақ оқырманының да шарият жолын ұғындыра білетін еңбектер мен діни қайраткерлер туралы ел арасына кең тараған аңыз-әпсаналардың негізінде жазылған қисса дастандарға деген сұранысы жоғары деңгейде болғанын байқаймыз.

Бұл кезеңді А. Байтұрсынов «діндар дәуір» әдебиеті деп атайды. «Діндәр дәуір әдебиетімізге араб, парсы әдебиетінен үлгі алып, соларға еліктегеннен пайда болған. Ділмар дәуір орыс әдебиетінен өнеге көріп, үлгі алып соған еліктеуден пайда болып отыр. Бастапқы жазба әдебиетінің бас мақсаты - дінді жаю, дінді күшейту» [13, 306] деген пікірі қазақ әдебиеті тарихында жазба әдебиеттің көш басшылары осы кітаби ақындар дегенді меңзейді.

Нәтижелер. Кітаби ақындар мектебінің ірі өкілі Шәді Жәңгірұлы. XX ғасыр басындағы кітаби ақындардан Шәді Жәңгірұлы да көп ерекшеленбейді. Өмір сүрген уақыты солармен дәуірлес, ниеттес, мүдделес болғандықтан осы ақындардың дәстүрлі жолымен жүріп отырады. Шәді Жәңгірұлы шығыстың озық үлгілі әдебиетінің нәзирагөйлік дәстүрін берік ұстанған, қазақ поэзиясындағы белгілі тақырыптармен сюжеттерді өзінше жырлап идеясы мен мазмұны тұрғысынан мүлдем жаңа, төл туынды жасаған ақын.

Шәді Жәңгірұлы 1855 жылы Оңтүстік Қазақстан облысы Созақ ауданында қарапайым отбасында дүниеге келген. Алғаш ауыл молдасынан діни сауат ашады. Шәді кейін Шаян

медресесіне барып, әуелі Сейт Ахмет ишанға (Сейтжан мағзымға), ол кісі дүниеден өткен соң оның баласы Аппақ ишанға қол беріп, мурид болған. Шәді Шаяннан соң Қарнақта, одан соң Бұхарада білім алды. Онда Ислам құндылықтарымен жақыннан танысып, болашақ шығармаларына арқау болатын діни қағидаларды жақсы меңгереді.

Ақынның баспа көрген бір қатар кітаптарымен әлі жарыққа шықпаған шығармалары Қазақстан Республикасы академиясының орталық ғылыми кітапханасы мен М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қорында сақтаулы. Сондай қолжазбалардың бірінде Шәді Жәңгірұлының баспадан шыққан кітаптары мен баспаға берілген қолжазбаларының тізімі берілген.

Шәдінің шығыс әдебиетіне, оның ішінде ислами әдебиетке ықылас бөлген кезі Ташкент, Бұқара медреселерінде оқып жүрген кезі болса керек. Өлең өнерімен бала кезінен қабілеті бар ол бертін келе төселе түседі.

Шәді медреседе оқыған ислами пәндерінің негізінде дастандар жазып отырған. Мысалы, медреселерде оқылатын Мұхаммед (с.ғ.с.) пайғамбардың өміріне (Сиярун-наби) «Назым Сияр Шәриф» дастанын жазса, ислами фәлсафаға «Ахуал қиямат» дастанын, шариғат іліміне «Фикһ Кайдани» шығармасын, пайғамбарлар өмір тарихына (Қиссасул әнбия) «Ибраһим пайғамбардың хикаяты», «Хазірет Мұса мен Перғауын», «Дәуіт уақытындағы рәйіс» сияқты шығармаларын жазған. Осындай діни дастандар жайында М. Әуезов «...Діни өлеңдердің, қиссалардың, көбінің сарыны шеттік болудан басқа мазмұндары да түгелімен мұсылман ғылымынан келген көшпелі, қыдырма әңгімелер. Сондықтан оларды тексеріп, ұғынып түсіну үшін жалғыз ғана қазақ топырағындағы көлеңкесіне қарап тон пішу керек емес, әрқайсысын тудырған жағдай мен себепті әуелгі шыққан ұясынан бастап ұғыну керек» [14, 10] – дейді.

Діни дастандардағы тарихи шындық пен көркемдік уақыт бірлігі жағынан үйлесетін шығармалардың негізгі бөлігі Пайғамбарлардың ұлығы Мұхаммед (с.ғ.с.) мен оның сахабалары жайында болып келеді. Мұхаммед (с.ғ.с.) – Жаратушы Алланың сүйікті құлы және адамзатқа жіберген елшісі.

Шығыс классикалық әдебиетінде, соның ішінде ислам әдебиетінде Мұхаммед (с.ғ.с.) Пайғамбардың өмірі туралы көптеген шығармалар дүниеге келді.

Қазақ әдебиеті тарихында Мұхаммед Пайғамбар мен оның сахабаларына арналған дастандар өзіндік гуманистік, поэтикалық – эстетикалық маңыздылығымен ерекшеленеді. Қазақ даласында пайғамбарды дәріптеп, оның өнегелі ғұмырын жыр, дастанға қосушы ақын-шайырлар аз болмаған. Бүкіл түркі жұртына сопылық ілімнің негізін салушы және оны таратушы Қожа Ахмет Иасауи бабамыз:

Он сегіз ғаламға даңқы шыққан Мұхаммед,
Отыз үш мың сахабаға басшы болған Мұхаммед [15, 35], –
деп, Пайғамбарымыздың өнегелі істерін жырға қосады.

Осындай Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.) өмір жолын баяндайтын көлемді туындының бірі Шәді Жәңгірұлының «Назым Сияр Шәриф» атты дастаны. Зерттеушілердің көрсетуінше, Сияр – жол, шәриф – түзу, қасиетті – деген мағынаны береді. Шәдінің діни дастандарының ішіндегі ең көлемді, әрі маңызды шығармасы – осы «Назым Сияр Шәриф» дастаны деуге болады. Бұл дастан бастан – аяқ Мұхаммед Пайғамбардың өмір жолына арналған. Ақынның бұл шығармасы ХХ ғасырдың басында Ташкент, Қазан қалаларында бірнеше рет жарық көрген. Кешегі Кеңес заманында қайта баспа көрмеген. Бірақ араға бірнеше жылдар салып, 1995 жылы Алматыдағы «Санат» баспасынан ф.ғ.к. доцент Оңайбек Құдышұлының құрастыруымен қайта жарық көрді. Алайда, мұнда ақын еңбегі толығымен берілместен, құрастырушы тарапынан буын саны, сөйлем құрылыстарына бірқатар өзгерістер енгізіліп, едәуір қысқартылып берілген.

Жоғарыда айтқанымыздай біз зерттеу еңбегімізге Шәдінің 1914 жылғы Ташкент қаласынан шыққан нұсқасы негізінде 2003 жылы Алматы қаласы, «Арыс» баспасынан қайта жарық көрген «Назым Сияр Шәриф» атты кітапты пайдаландық.

Шәді ақынның «Назым Сияр Шәриф» дастаны шағатайша жазылған. Сондықтан да шығармада араб, парсы сөздері көп орын алған. Профессор Б. Кенжебаевтың пікіріне жүгінер болсақ, бұл тіл ортағасырлық әдебиет тілі болған.

Шайыр бұл шығармасын оқырманға тартымды етіп жазған. Сонымен қатар ақын шығарманың көркемдігінен гөрі мағлұматты жеткізу жағына көбірек көңіл бөлген сияқты. Дастаннан ақынның аңыз-әпсанаға тән көркемдік элементтерін пайдаланған белгілерді жиі кездестіреміз. Әрі аңыздық желіге құрылған жерлері де аз емес. Ал «Аңыздың мақсаты – бір фактіні, тарихи оқиғаны хабарлап, ол туралы тыңдаушыға мәлімет беру. Демек, аңыздың қызметі (функциясы) – танымдық, мағлұматтық [16, 153], – деген ғалым С. Қасқабасовтың пікірі біздің ойымызды нақтылай түседі.

Дастанда Пайғамбардың дүниеге келгенінен бастап, оның қасиетті өмірінің соңына дейінгі оқиғалар рет-ретімен тақырыпшаларға бөлініп берілген. Діни аңыз, әпсаналарға тән ортақ қасиет – елге еңбегі сіңген діни қайраткерлердің есімдері мен артында қалған еңбектерін әсірелеп мадақтау арқылы адамзаттың Жаратушыға сенімін арттыру. Халық арасында діни сенімнің сақталуына ғибраты мол діни аңыз-әпсаналардың үлесі мол.

Дастанның алғашқы бөлімі алдымен Жаратушы Алланы дәріптеумен басталады да, сосын Құрандағы ең алғашқы түскен «Фатиха» сүресінің мән – мағынасын ашады.

Өзінің Құдіретімен Қадыр құда,
«Әл – хамд» деп бұл сүрені қылды ибтида.
Өзгеден мәртебесін жоғары етіп,
Ат қойды «Фатихатул – Китәб» мунға [17, 3].

Арабша мағынасы – бұл сүре кітаптардың ашушысы деп көрсетеді шайыр. Яғни «Фатиха – салауаттың сүресі». Фатихасыз намаз да оқылмайды. Барша адамзат бұл сөзден тәлім алып, Фатиханы көбірек айту керектігін ескертеді.

Тағы назар аударарлық жәйт, ақын бұл шығарманың негізін «Сира Расул Аллаһтан» алғанын да тілге тиек етеді. Бұл дастанды жазуға себеп болған жайды былай баяндайды.

Жазбақта бұл кітапты бір себеп бар,
Айтайын ақиқатын айлаб изхар.
Өзімді уақытымдағы құтыб заман,
Бар еді али насаб бір бөзоргуар.
Мүбарак есімі пәк Сейіт Ахмет,
Ғылымхал, ілімхалге болған ұстаз.
Қожа Ахмет сұлтанымның мәхкүмінде,
Хусейіннің әулеті еді ол нику зат [17, 5].

Бір күні ол маған айтты: «Расулдың оқиғасы сирада бар. Әр тілде жазылғандықтан, түркі жұрты біле бермейді. Сіз сол кітапты назым етіп жазыңыз, – деп қолқа салғанын айтады. Осында аты аталып тұрған Сейіт Ахмет Шәдінің ұстазы яғни Аппақ ишанның әкесі Сейіт Ахмет ишан екені анық. Сондай-ақ, Шәді жырда ұстазының Қожа Ахмет Ясауидің жолын ұстанғанын анық айтып тұр. Шайыр жазған бұл жолдар Сейт Ахмет ишан да, оның баласы Аппақ ишан да, оларға мүрид болған Шәді Жәңгірұлы да Қожа Ахмет Ясауи бабамыздың хақ жолын ұстанғандығын айғақтаптайды.

Шайыр үлкен ғұлама ғалымдардың тісі батпайтын мұндай жауапкершілігі мол істі мойнына алғаным қалай болар екен, егер де сөз мазмұнын біле алмай қателік жіберсем, азапқа душар болмаймын ба? – деп өз ойын айтады.

Ол ғазиз маған қарап айтты және:
«Назым еткін мен бергенім рұқсат санға,
Көңіліңе күмән келген оқиғаның.
Қалдырғын назым етпей бәрін хәме,
Зәрредей өз көңіліңнен қоспа зинһар
Назым айла хикаяны кітапта бар [17, 6].

Шайыр осылай үлкен жауапкершілікті мойнына алып, тәуекелге бел байлап, «Назым Сияр Шәриф» дастанын жазады. Аз уақытта дастанды дайын қып, ұстазына апарып, бастан - аяқ оқытады.

«Дұрыс» деп маған қылды көп ілтипат,
Айлады ғамды болған көңілім шат.
«Ілгергі ғазиздердің оқиғасын,
Назым ет», – деп осы түрлі берді рұқсат [17, 6].

Міне ұстазының ақ батасын алғаннан кейін шайырдың көңіліне қуаныш еніп, бұл жолға талап етіп қадам басып, бұдан кейін басқа да пайғамбар, әулиелер жайында түркі тілінде керемет шығармалар тудырады. Шәдінің ұстазы Сейіт Ахметтің талантты шәкірті Шәдіге мұндай жауапкершілік артуының өзіндік себептері де жоқ емес. Біріншіден Шәдінің ақындық қуатын бағалаған болса, екіншіден оның діни сауаттылығын ескерген, үшіншіден Пайғамбардың өмір жолын жырлау үшін ақындықпен қатар рухани кемелдік те қажет, ұстазы Шәдінің бойынан ол қасиетті де көрген болса керек. Сондай-ақ, Шәді сол заман оқырмандарының тілінде барынша ұғынықты етіп жаза білуінде еді. Бұл пікірімізді шығыстанушы ғалым, көне қолжазбалар маманы Мақсұт Шафиғи де растайды. «Бір кездері жырды жалпы жұрт оңай түсінетін болса, арада бір ғасыр өтіп, жаңа ұрпақ ауысқанда әлгі жырдың көп сөзі архаизмге айналады. Сосын рухани мұраны қайтадан көпшіліктің танымына лайықтау үшін діни сауаты бар жыршылар қайта жырлайды. Оны Шәді төренің «Назым Сиярынан» байқауға болады... Оған да сол замандағы ишан-қожалар «мынау пайғамбардың сиярының тілі күрделеніп кетті, жас буын оны түсіне алмайды. Сен осыны қарапайым тілде қайта жаз» деп айтқан. Ол сол замандағы жырдың мақамына, буын түрлеріне, өлең құрылысына лайықтап жазып шыққан» [18, 8] деп жазады. Бұдан сопылық жолға тән ұстаз бен шәкірт арасындағы терең рухани байланысты көре аламыз. Сейіт Ахмет ұстазы Шәдіге рухани білім берумен қатар діни шығармашылық жолына да даңғыл жол салып бергенін дәлелдейді. Өйткені сол кезеңдегі халыққа дінді құрғақ уағызбен жеткізуден гөрі өлеңмен, жырмен насихаттау әлдеқайда өтімді екенін жақсы түсінген. Алла елшісінің өнегелі өмірі мен кемел қасиеттерін үлгі қып ұлықтайтын көркем сөз өнері ежелден-ақ қалыптасқан дәстүр еді. Осы жолда Қожа Ахмет Ясауи, Сүлеймен Бақырғани, Мәулана Руми, Жүніс Әміре, Физули сынды шайырлар пайғамбардың бейнесін халық жүрегіне терең орнығып, санасына сіңіруіне ықпал етті. Шәді де ұлылар салған дәстүрді өз кезеңінде жалғастырды. «Назым Сияр Шәриф» дастаны арқылы Шәдінің Ислам тарихы мен құндылықтарын, Шығыс әдебиетінің ежелден келе жатқан сарындарын бойына сіңіргенін көре аламыз. Ақын өзінің дастаны арқылы ақтық демі шыққанша «Үмметім» деп өткен пайғамбарымыздың өнегелі өмірі мен істерін халыққа насихаттайды. Бұл дастан Мұхаммед пайғамбардың өмірін қамтып, пайғамбардың жарқын бейнесін шынайы суреттеген туынды ғана емес, сонымен қатар шайырдың адамгершілік, әділдік, ізгілік жайындағы ойлары да қамтылған. Шәдінің «Назым Сияр Шәриф» шығармасы 1914 жылы Ташкентте жарық көрді, одан кейін Қазан қаласында бірнеше рет қайта басылды. Бірнеше рет басылуының өзі халықтың бұл шығармаға деген сұранысының жоғары болғанын аңғартады. Ғалым Әшірбек Муминов тілімен айтсақ: «Шәді Жәңгірұлының төрт жүз беттен тұратын «Назым Сияр Шәриф» дастаны көшпенді қазақ жұртының рухани шөлін қандырды» [18, 4].

Екі дүниенің шамшырағы пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.)-ды шығармасына арқау еткен Шәді шайырдың шығармашылық ғұмыры да ұзақ болатыны ақиқат. Шайыр «Назым Сияр Шәрифтен» кейін Ибраһим пайғамбар жайында «Ибраһим пайғамбардың хикаяты» деген дастанын жазды.

Қорытынды. Шәді Жәңгірұлының қаламынан туған діни қисса-дастандардың әрқайсысының өзіндік терең философиясы бар. Шайырдың әр шығармасын оқи отырып, оның өмірде адалдықты, ізгілікті, шынайылықты, ақыл-білімді, баянды нәрсені насихаттағанын аңғарамыз. Сонымен бірге Шәді ислам дінін өте берік ұстанған, оның қырсырын терең меңгерген ғұлама. Қосым ишан қалаған, оның баласы Сейіт Ахмет мағзым аяқтатқан, оның баласы Аппақ ишан мұрид тәрбиелеген Шаян медресесі Орта Азияға аты мәшһүр Шәді Жәңгірұлы секілді ғұламаны шығарған білім ошағы. Патшалық Ресейдің дінге қарсы отаршылдық саясатына қаламын қару еткен Шәді шайыр «Құдайсыз қоғам

күруға» кіріскен Кеңес өкіметі билігінің қуғынына ұшырайды. Өйткені Кеңес өкіметі өзінің саяси идеологиясын орнату үшін алдына тосқауыл болатын кез келген топты, қажет болса жеке адамды жолынан ысыру керек болды. Ол топқа жататындар – байлар, үстем тап ретінде олардың көзін жойды, екінші – қоғамды прогреске жетелейтін қазақтың оқыған зиялы адамдары, оларды да қуғынға ұшыратты, үшіншісі – дін өкілдері еді, оларды да негізсіз жазалап, қоғамнан аластатты. Өкінішке орай 1930 жылдары ақынды «ханның тұқымы», «молда» деп айыптап қудалаған соң, жан сауғалап Өзбекстанға кетеді. 1933 жылы сол жақта көз жұмды.

Эдуард Саид Батыстың Шығысты қалай қабылдайтынын тұжырымдай келе, Еуропа үшін Шығыс, мәдени бәсекелес әрі Өзгелер деп қарастырылатын бейнелер. Шығыс оларға контраст болу арқылы Еуропаға (Батысқа) өз бейнесін, болмысы мен бірегейлігін (айдентикасын) анықтауға көмегін тигізді деп тұжырымдайды [4]. Дәл сол сияқты Отарлаушы Ресей билігі де қазақ халқын ата-баба дінінен айыру үшін неше түрлі қитұрқы амал жасаса да, елдің діни сеніміне сызат түсіре алмады. Керісінше сондай қысымның себебінен қазақ даласында діни әдебиет дамып, діни ағартушы ақындар мектебі қалыптасты, қаншама жауһар туындылар өмірге келді. Ислам әлеміне таныс хикаялар қазақ ақындарының қаламынан қайта түледі. Ол жырлардың тілдері шұрайлы, оқиғалары қызықты бейнеленді. Сондай-ақ, қазақ халқының танымы мен түсінігіне бейімделіп, ұлттық мәдениетімізге сай жырланды. Шәдінің «Сияр Шәрифінен» бұл анық көрінеді. Осы шығармалар қазақ халқының ертеден - ақ ислам өркениетімен байланыста өмір сүрген ұлт екенін анық дәлелдеді.

Сондықтан бүгінгі таңда өзімізге, ұлтымыздың әлеуетіне деген сенімімізді арттыру үшін бабаларымыздан қалған рухани мұраларды зерттеп, зерделеп, насихаттап отыру өте маңызды.

Әдебиеттер

1. Мустояпова А. Бұғауды бұзған Қазақ даласы / Аударған Ханетова А. – Алматы: AmalBooks, 2022. – 268 б.
2. Қыдырәлі Д. Ұлы дала тарихы. Астана, Ғылым. 2018. – 432 б.
3. Ахметова Г.М. Арслан Койчиевтің «Бақсы мен Шыңғыс хан» романындағы постколониалды сана және фольклоризмдер қолданысы// Ясауи университетінің хабаршысы. №2 (132). – 2024. – Б. 115–129. DOI: <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.48>
4. Edward W. Said. Orientalism. – New York: Pantheon Books, 1978. – 368 p.
5. Кенжетай Д. Кеңестік зобалаң және ишандар: Созақ және Шаян құбылыстары. Аппақ ишан Сейдахметұлының 160 жылдығына арналған «Қазақ жеріндегі дін ғұламаларының ілімі және мұралары» Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Түркістан, 2024. – Б. 9-20.
6. Мәшімбаев С.М., Мәшімбаева Г.С. Патшалық Ресей және Кеңес империяларының Қазақстандағы рухани отарлау саясатының зардаптары (XIX ғасырдың 70-80 жылдары – XX I ғасырдың басы). – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 268 б.
7. Sadvokassova, Z.T., Kabuldinov, Z.Ye., Lysenko, Y.A. Factors Hindering Distribution of Orthodoxy among the Kazakhs in the second half of the XIX – early XX centuries. *Bylye Gody*. 2022. 17 (4). – P. 1759-1769. DOI: <http://dx.doi.org/10.13187/bg.2022.4.1759>
8. Қайратұлы Б. Қазақ даласындағы шоқындыру мәселесі. <https://alash24.kz/news/13942> .
9. Қамзабекұлы Д. Әдеби-тарихи процесс: ағымдар, концепциялар. (ағартушылық кезең): филол. ғыл. докт. ... дисс. – Алматы, 2002. – 365 б.
10. Бердібай Р. Эпос – ел қазынасы / Бес томдық шығармалар жинағы. 1 т. – Алматы: Қазығұрт, 2004. – 496 б.
11. Айтқожақызы Л. Аппақ Ишан Ата. – Алматы: Arna-b, 2021. – 470 б.
12. Елеуқенов Ш., Шалғынбаева Ж. Қазақ кітабының тарихы. – Алматы: Санат, 1999. – 192 б.
13. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Т. I. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – 384 б.

14. Әуезов М. XX томдық шығармалар жинағы. 20 т. – Алматы: Жазушы, 1985. – 496 б.
15. Қожа Ахмет Иасауи. Диуани хикмет. – Тегеран: Әл-Хұда, 2000. – 235 б.
16. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Жазушы, 1984. – 260 б.
17. Шәді төре Жаһангерұлы. Назым Сияр Шәриф. Өлеңмен жазылған Пайғамбардың тарихы. – Алматы: Арыс нашриясы, 2003. – 384 б.
18. Сияр Шәріп. (Пайғамбар жолы) Отбасы Хрестоматиясы. Алматы, Отбасы хрестоматиясы. 2019. – Б. 3-9.

Ж.Ж. АБДИГАПБАРОВА

Назарбаев университет, Астана, Қазақстан

ПОЛОЖЕНИЕ РЕЛИГИИ В КОЛОНИАЛЬНЫЙ ПЕРИОД И ДАСТАН ПОЭТА ШАДИ «НАЗЫМ СИЯР ШАРИФ»

Аннотация. В конце XIX и в начале XX века в казахской литературе особое место заняла религиозная тема, воспевающая мусульманство. Основной причиной этому стало усиление политики колонизации, проводимой царским правительством. Политика колонизации осуществлялась путем массового переселения крестьян на казахские земли. Наряду с этим активизировалась работа по усовершенствованию путей установления власти и подавления местных жителей, а также духовной колонизации, обращения коренного населения в чужую веру.

Чтобы защититься от подобных действий колонизаторов, в казахской степи стало широко распространяться «мусульманское движение». Развернулась работа по открытию мечетей и строительству медресе. Также усилилась письменная агитация на религиозную тему. Стало появляться все больше произведений, в которых воспевалась жизнь Пророка и религиозных деятелей. Именно в это время заметен интерес казахского народа к духовно-просветительским произведениям.

Ярким представителем такой религиозной поэтической школы является духовный просветитель Шади Жангирулы. Первоначальное религиозное образование Шади получил в медресе Шаяна у ишана Сеитахмета, затем он стал мюридом (учеником) сына Сеитахмета Аппак ишана.

В данной статье анализируется религиозно-просветительское наследие Шади Шайыра «Назым Сияр Шәриф», где он выступает борцом против политики царского правительства по духовной колонизации в казахской степи. Анализируется духовная связь Шади со своим учителем и влияние учителя на его творческий путь в поэзии.

Ключевые слова: духовное просвещение, поэт, религиозный дастан, казахская литература, колониализм.

ZH. ABDIGAPBAROVA

Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan

RELIGIOUS SITUATION IN THE COLONIAL PERIOD AND THE EPIC “NAZYM SIYAR SHARIF” BY THE POET SHADI

Annotation. The religious themes glorifying Islam became prominent in Kazakh literature during the late 19th and early 20th centuries. The primary reason for this was the intensification of the Tsarist government’s colonial policies. These policies were implemented alongside the mass settlement of peasants on Kazakh lands, further reinforcing control over the local population and advancing spiritual colonization and baptism efforts.

To counter the activities of the colonizers, a “Muslim movement” emerged in the Kazakh steppe. Mosques were opened, madrasas were built, and written propaganda on religious topics gained popularity. Works celebrating legends about the life of the Prophet and other religious figures became

widespread. It is evident that during this period, religious and educational works in the Kazakh steppe were employed to benefit the nation.

A significant contributor to this book poetry school was the religious educator and poet Shadi Zhangiruly. Initially, Shadi received a religious education at the Shayan madrasa under Seyitakhmet Ishan and later became a murid for his son, Appak Ishan. This article examines the religious and educational legacy of the poet Shadi.

Our article analyzes the spiritual colonial policy of the Tsarist government and the religious and educational legacy of the poet Shadi, particularly, the epic “Nazym Siyar Sharif”, which was written against that policy. It also analyzes the spiritual connection between Shadi and his mentor, as well as his influence on the poet’s creative path.

Keywords: religious education, poetry, religious saga, Kazakh literature, colonialism.

References:

1. Mustoiapova A. Būğaudy būzğan Qazaq dalasy/ Audarğan Hanetova A. – Almaty: AmalBooks, 2022. – 268 b.
2. Qydyrāli D. Ūly dala tarihy. – Astana, Čylym. 2018. – 432 b.
3. Ahmetova G.M. Arslan Koichievtiñ «Baqsy men Şyñğys han» romanyndaғы postkolonialdy sana және fōlklorizmder qoldanysy // İsasui universitetiniñ habarşysy. №2 (132). – 2024. – Б. 115–129. DOI: <https://doi.org/10.47526/2024-2/2664-0686.48>
4. Edward W. Said. Orientalism. – New York: Pantheon Books, 1978. – P. 368.
5. Kenjetai D. Keñestik zobalañ және işandar: Sozaq және Şaian qūbylystary. Appaq işan Seidahmetūlynyñ 160 jyldyğyna arnalğan «Qazaq jerindegi din ğulamalarynyñ ılımı және mūralary» Respublikalyq ğylymi-praktikalyq konferensia materialdary. – Türkıstan, 2024. – Б. 9-20.
6. Māşymbaev S.M., Māşymbaeva G.S. Patşalyq Resei және Keñes imperialarynyñ Qazaqstandaғы ruhani otarlaw saiasatynyñ zardaptary (XIX ğasyrdyñ 70-80 jyldary – XXI ğasyrdyñ basy). – Almaty: Qazaq universiteti, 2013. – 268 b.
7. Sadvokassova, Z.T., Kabuldinov, Z.Ye., Lysenko, Y.A. Factors Hindering Distribution of Orthodoxy among the Kazakhs in the second half of the XIX – early XX centuries. Bylye Gody. 2022. 17 (4). – P. 1759-1769 DOI: <http://dx.doi.org/10.13187/bg.2022.4.1759>
8. Qairatūly B. Qazaq dalasyndaғы şoqyndyru māselesi. <https://alash24.kz/news/13942>
9. Qamzabekūly D. Ādebi – tarihi proses: ağymdar, konsepsialar. (ağartuşylyq kezeñ): filol. ğyl. dokt. ... diss. – Almaty, 2002. – 365 b.
10. Berdibai R. Epos – el qazynasy / Bes tomdyq şyğarmalar jinağy. 1 t. – Almaty: Qazyğūrt, 2004. – 496 b.
11. Aitqojaqyzy L. Appaq İşan Ata. – Almaty, Arna-b, 2021. – 470 b.
12. Eleukenov Ş., Şalğynbaeva J. Qazaq kitabynyñ tarihy. – Almaty: Sanat, 1999. – 192 b.
13. Baitūrsynūly A. Alty tomdyq şyğarmalar jinağy. T. I. – Almaty: El-şejure, 2013. – 384 b.
14. Āuezov M. XX tomdyq şyğarmalar jinağy. - 20 t. – Almaty: Jazuşy, 1985. – 496 b.
15. Qoja Ahmet İsasui. Diuani hikmet. – Tegeran: Āl-Hūda, 2000. – 235 b.
16. Qasqabasov S. Qazaqtyñ halyq prozasy. – Almaty: Jazuşy, 1984. – 260 b.
17. Şadı töre Jahangerūly. Nazym Siar Şārif. Ōleñmen jazylğan Paigambardyñ tarihy. – Almaty: Arys naşriaty, 2003. – 384 b.
18. Siar Şārip. (Paigambar joly) Otbasy Hrestomatiasy. – Almaty, Otbasy hrestomatiasy, 2019. – Б. 3-9.

Автор туралы мәлімет:

Әбдіғанапұрова Жанар Жақсыбекқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Назарбаев Университетінің ассистент профессоры, Астана, Қазақстан.

Абдиганпұрова Жанар Жаксыбековна – кандидат филологических наук, ассистент профессор Назарбаев Университета, Астана, Казахстан.

Abdigapbarova Zhanar Zhaksybekovna – Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor of the Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan.

*А.Қ. ҚАЙЫРБЕКОВА¹

С.У. ТАКИРОВ²

К.А. ТОЛЕУБАЕВА³

Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан^{1,2,3}
(e-mail: aida_k96@mail.ru¹, sarzhan68@mail.ru², k.toleubaeva@mail.ru³)

М. МАҒАУИН ПРОЗАСЫНЫҢ ТАНАТОПОЭТИКАСЫ

Аңдатпа. Мақала көркем танатологияның маңызды бөлімі танатопоэтиканы зерттеуге бағытталған және терминнің әлем әдебиетіндегі рөлі, қазақ әдебиетіне ену тенденциясы қарастырылады. Сонымен қатар, экзистенциализм, танатологиялық мотив деген түсініктерге баса назар аударылады. Танатологияны зерттеуге өз үлесін қосқан ғалымдардың (А.Ханзен-Леве, Р.Л.Красильников, М.Бахтин, Г.Балтабаева және т.б.) еңбектеріне шолу жасай отырып, қазақ әдебиетіндегі өлім тақырыбының өзектілігі дәлелденеді.

Бұл зерттеудің мақсаты – Мұхтар Мағауиннің прозасындағы танатологияның көркемдік рөлін зерттеу және сипаттау, шығармаларындағы өлім категориясының қолданыс аясын саралау. Мақаланың негізгі объектісі ретінде алынған жазушы шығармаларындағы танатологиялық мотивтер көркем мәтіннің идеялық-тақырыптық, бейнелеу құралы деңгейінде ғана қарастырылмайды, сюжетті құрушы элемент ретіндегі қызметі зерттеледі, хронотоп терминімен байланысы мен шығармалардағы нарративті ерекшеліктер анықталады. Сонымен қатар, мақалада жазушы шығармаларына арқау болған мифтік сюжеттер мен архетиптерге де шолу жасалынады, мифологиялық образдардың шығармадағы орнына, жазушы шығармаларындағы танатопоэтикасына терең анализ жасалады.

Сондай-ақ, мақалада М.Мағауиннің қазіргі қазақстандық проза шекараларын кеңейтуге қосқан үлесі зерделенеді.

Түйін сөздер: өлім, танатология, танатопоэтика, хронотоп, экзистенциализм, сюжет, нарратив, архетип.

Кіріспе. Әрбір адам үшін өлім белгісіздік, өмірдің тәтті шақтарынан, жақындарынан айыратын зұлымдық бейнесі ретінде елестейді, ол бар жерде адам бойын үрей, қорқыныш сезімдері билейді. Өліммен байланысты символдарды ежелгі дәуір әдебиеті үлгілерінен, діни кітаптардан, қазіргі шығармалар мен өлеңдерден көптеп кездестіруге болады. Жалпы өлім шығарманың сюжеті, кейіпкерлер желісі мен тақырыбы, автордың мақсатына байланысты жақсылықтың жамандықты жеңуі (немесе керісінше), үміттің үзілуі, мына өмірдің жалғандығын еске салу, күйреу, әділдіктің орнауы сияқты рөлдерді атқарады.

Қазіргі кезде өлім тақырыбы көркем әдебиеттің негізгі объектілерінің бірі екені сөзсіз. Өлімге қатысты «танатос», «танатология», «танатография», «танатопоэтика» сынды бірқатар терминдер орыс әдебиеттану ғылымында қолданысқа ие. Осының ішіндегі ХХ ғасырдың екінші жартысында гуманитарлық ғылымдардың назарына ие болған «танатология» терминін қазақ ғалымдары ішінде Г.Балтабаева өз зерттеу еңбегінде қарастырып, танатологиялық сарынға [1] шолу жасап өтеді. Ал біздің тоқталатынымыз, «танатопоэтика». 1993 жылы әдебиеттанушы ғалым А.Ханзен-Лёве Мандельштамның

поэзиясын талдай отырып, оның танатопоэтикасы жайлы сөз қозғайды. Ғалым өлімнің көркем әдебиетте бейнелеуін «танатопоэтика» [2, 121] деп атап кеткен. Содан бері А.Ханзен-Лёве бұл терминді ойлап тапқан ғалым ретінде саналады.

Танатопоэтика – шетелдік әдебиеттанушылардың назарындағы негізгі салалардың бірі, алайда қазақ әдебиетінде зерттеле қоймаған, қазіргі кезде ол әдеби талдаудан анағұрлым алда тұр. Ол танатологиямен (өлім туралы ғылым), философиямен, психологиямен, тарихпен, антропологиямен тығыз байланысты.

Белгілі зерттеуші, танатология жайлы бірқатар еңбектердің авторы Р.Л. Красильников танатопоэтиканың бірегей анықтамасын ұсынады, бұл саланы өлімді көркем бейнелеу тәсілдерін талдауға бағытталған пәнаралық зерттеу амалы ретінде қарастырғанымыз жөн деген ойды ұстанады. Бұл жай ғана өлімді сипаттау емес, әдеби шығарманың барлық аспектілеріне «өлім» тақырыбының семантикасын, құрылымын және әсерін терең талдау [3, 120]. Красильников терминнің екі жақты сипатына назар аударады: бір жағынан, танатопоэтика өзі «пән» болса, ал екінші жағынан – бұл зерттеудің «объектісі» – әдебиеттегі өлімді көркемдік бейнелеудің әдістері мен тәсілдерінің жиынтығы. Бұл – стилистикалық әдістерді, композициялық шешімдерді, өлімді тек тақырыпқа ғана емес, толыққанды көркемдік құралға айналдыратын барлық элементтерді талдауға бағытталған жиынтық сала.

Зерттеу жұмысының негізгі мақсат, міндеті – танатопоэтика терминінің мәніне үңілу, Мұхтар Мағауин шығармаларындағы танатологияның орны мен рөлін, сюжеттің құрылымына әсерін саралау. Әрине М.Мағауин шығармаларын толық талдау мүмкін емес, алайда танатологиялық сарын басым келетін туындыларының қыр-сыры анықталады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақалада әдеби мәтіндегі өлім категориясы хронотопты (баяндаудың кеңістіктік-уақыттық координаттарын) анықтай алатыны, баяндауға әсер етені (оқиғаларды баяндаудың реттілігі мен тәсілі), сюжеттік құрылымды және тұтастай алғанда шығарманың композициялық құрылымын өзгерте алатыны дәлелденеді, жаһандық әдебиеттану ғылымындағы зерттеу парадигмаларына сүйене отырып, қазақ әдебиетіндегі танатологиялық мотивтердің пайда болуы мен танатопоэтиканың термин ретінде қалыптасуы қарастырылады.

Зерттеудің нысаны ретінде қазіргі қазақ прозасының алдаспаны, тарихшы, әрі филолог Мұхтар Мағауиннің туындылары алынды, шығармаларындағы өлім категориясының қолданысы мен көркем сюжетке әсеріне талдау жасалды. Сонымен қатар, «танатопоэтика» терминіне жан-жақты анықтама беру мақсатында салыстырмалы-тарихи, интертекстуалдық, герменевтикалық, гипотезалық, анализ және синтез сияқты әдістер қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Ең алдымен, М. Мағауиннің танатопоэтикасын талдау өзекті мәселе деп ойлаймыз, біріншіден, жазушы шығармашылығындағы өлім тақырыбы зерттеле қоймаған, екіншіден М. Мағауин шығармаларының сюжеті шытырман оқиғаларға толы және әр шығармадағы өлім түрлері қайталанбайды. Сонымен қатар, жазушының шығармалары қазіргі көркем мәтіндегі өлімнің философиялық, мифологиялық және әдеби интерпретациясын кешенді талдауға мүмкіндік береді.

Психоаналитик К. Юнг өз зерттеу еңбегінде өлгеннен кейін адамның жаны бірнеше бөлшектерге бөлінеді және ол бөлшек мына әлемде қалып қоюы да ғажап емес, өйткені адамның санасы салыстырмалы түрде әр түрлі кеңістік пен уақытта өмір сүруі мүмкін екендігін айта отырып, мәңгілік өмірдің болуы мүмкін деген гипотезаны жоққа шығармайды [4, 456]. Юнгтің бұл теориясын М. Мағауиннің «Өлі мен тірі» туындысы дәлелдей тұрғандай, мұнда «мына әлем» мен «ана әлемнің» шекарасы бұзылады, жанның мәңгілік екендігі ашық айтылады, шығарма желісі бойынша Алладан сұрап, 40-қа келгенде қол жеткізген «үміт сәулесі» ұлдары Айсынның ажал құшуы, сол жалғыз перзентінің өлімінен кейін қайғыдан қан жұтқан Айбол мен Сындыбаланың сынық күйі бейнеленсе, ата-анасының амалсыздан, ата-анасының өлермен халін «көрген» аруақтың өлілер әлемінен оралуы бейнебір мифтік элементке ұқсайды. Сонымен қатар, «сиқыр», «басқа әлем»

сияқты сөздерден тәңіршілдіктің ұшқындары байқалады. Мәселен мына үзіндіні алайық: «– Көке, апа... Сендер мені өлді деп білдіңдер. Енді тірі қалпыма сенер-сенбес жағдайда тұрсыңдар. Мен өлгем. Әрі тірімін. Мен – тән емес, жан! Мен – мәңгі жасар аруақ...– Жоқ! – деді екеуі қатарынан. – Сен – барсың. Аман-есен, тірісің. Әлдебір сиқырлы өлкеде жүрсің. ... Біз кетейік. Ауыс, айырбас мүмкін бе?» [5]. Бұл туындыда М.Мағауин «жан» мәңгілік, «тән» уақытша құбылыс екенін айта отырып, қазақ халқының танымындағы «аруақ» ешқайда кетпейтінін, бізді қорғап-қолдап жүретінін шығарманың негізгі идеясы ретінде ұсынып тұрғандай. Сонымен қатар, Айсынның өлімі арқылы баласынан ерте айырылған, өткенмен, естелікпен өмір сүретін ата-ананың психологиялық жай-күйін көрсетсе, «өлген» адамды жұмысқа алған досының ар-ұятының тынышталуы сияқты оқиғалар арқылы жазушы оқырманға мына өмірдің жалғандығы, ажалдың тосыннан келетінін, адалдықтың маңызды екенін жеткізгісі келген.

Бұған дейін адамзаттың әлемді, мына өмірді тануда ежелден қалыптасқан мифтік ойлаудың (арғы өмір, реинкарнация) орны ерекше болғандығы көпке мәлім. Ю. Лотман «Семиотика» атты еңбегінде циклдік, сызықтық жүйелердегі өлім түсінігінің әртүрлі болғандығын, бірі «Құдай» образына қайтып келу болса, бірі өз қалпында қайта туылу сияқты сенімдерді қамтитынын ашып көрсетеді [6, 139]. Сондай құбылысты М. Мағауиннің «Қыпшақ аруы» туындысынан байқаймыз, басты кейіпкердің хикаятындағы өлім шекарасының бұзылуы, Саржанның осы әлемнің, осы ғасырдың адамы емес екенін сезінуі, уақытша тән емес, мәңгілік аруаққа, мүсінге айналуы, қазіргі тарих беттерінен мүлдем өшуі, адамдар санасында көмескіленіп, мәңгілік ұмытылуы – мифтік сюжеттің элементтері.

«Осы Саржан екеуіміздің қайсымыз шеңберден шығып барамыз? Ол ма, мен бе? Бәлкім, Саржан деген бұл дүниеде жоқ, осының бәрі менің қиялым шығар; Ендеше... осының бәрі – екеуіміз бірігіп жазбақ әлдебір қияли шығарманың алды-арты бүтінделмеген шалағай сұлбасы. Жоқ, Саржанның емес, менің басымды шырмаған хикая. Саржан тек қосымша дерек беруші ғана. Немесе зерттеу, таным жандығы», [7, 30] - деген шығармадағы мына үзінді арқылы шығармада болатын мистикалық сюжет пен абсурдтық элементтердің орын алатынын алдын-ала айтып тұрғандай және мұнда жазушы үш бірдей қызметті атқарғанын көреміз, яғни автор-нарратор-кейіпкер, яғни автор кейде эксплицитті, кейде имплицитті нарратордың рөлін атқарып тұрғанын дәлелдейді. Бұндағы Саржан да бірде кейіпкер, бірде нарратор, сондай-ақ, автор кейіпкерді сөйлету арқылы өз ойын көпшілікке жеткізеді.

«-Кететін болдық, – деді Саржан. Мүсінді жасап бітем, содан соң екеуіміз баяғы заманымызға қайтадан көшеміз. Тура 1173 жылға. Айсұлу нақтылап айтты, мен бүгінгі мағлұм тарих бойынша тағы тексердім мың емес, сегіз жүз жыл бұрын екен. Айсұлу – он жетіде, мен – жиырмадамын. Жаңа ғана қосылғанбыз. Бүгінгі кезімізге, яғни мүсін әуелгі мүсін жасалған жылға дейін ғұмыр кешеміз. Содан соң екеуіміз де өлеміз. Былайша, сырттай, қарағанда. Ал шын мәнісінде 1787 жылға дейін, біржола шағылып қалғанша, қартаймай, қам қайғысыз, қосағымызбен, тағы да алты ғасыр ғұмыр кешеміз. Содан соң, бәлкім бүгінгі күн. Біздің мәңгілік ғұмырымыздың үшінші айналымы... Яғни, көлденең көзге ақиқат көрінетін өлімнің ешқандай қорқынышы жоқ» [7, 36]. Бұл үзіндіден жазушының өлімді қалыпты құбылыс ретінде қабылдайтынын көре аламыз, егер де өлу арқылы мәңгілік ғұмырға қол жеткізу жолында ажал құшу керек болса, кейіпкері де сөзсіз өлуге дайын. Бұл шығармада фантастикалық хронотоп кездеседі, өйткені кейіпкер XI ғасырдағы Қыпшақ даласынан осы заманға саяхаттайды. Шығарманы оқи отырып, түрлі ғажайыптарға тап боласыз және жазушының тарих жайлы терең біліміне таң қаласыз. Бұл туынды арқылы өлімнің қорқынышты, тосыннан келетін жағымсыз құбылыс емес, бір жақсылықтың басы, мәңгілік өмірдің кілті екенін сезінеміз.

Сонымен қатар, ғалым Ю. Лотман өлімге діни көзқарастан тыс призмада қарауға шақырады, ол табиғи және адамның еркінен тыс құбылыс екенін дәлелдейді. Өлім сөзсіз жүзеге асатыны, оның кәрілік пен ауру сияқты түсініктермен байланысын еске сақтай отырып, оған бейтарап баға беруіміз керек екендігін сөзге тиек етеді [6, 140]. Расымен, өлім

қаншалықты үрей туғызса да, табиғи құбылыс екені шындық, өмірде бір ақиқат бар болса, ол – өлім. Сонда да кей кезде адам жақынының өлімін қабылдай алмай, қатты күйзеліске түседі, уайым мен қайғы өзегіне құрт болып түседі де, ауруға айналады. Жазушы мұндай күйді өзінің «Елес» атты туындысының негізгі идеясы ретінде алады. Мұнда да «аруақ», «елес» деген құбылыстар сөз болады. Шығармадағы Бағила өз қызының өлімінен кейін мына өмірдің ащы шындығынан арылу үшін сананың шекарасынан өтіп, өз қиял әлемін құрады. Ол параллельді әлемде өмір сүріп жатқандай, Бағиланың өмірі Балжанның өліміне дейін және кейін деп екіге жарылды, бұл жазушы Д.Тарттың «Щегол» атты туындысындағы кейіпкердің ішкі жалғыздығына, яғни мына үзіндідегі кейіпкердің ішкі монологына қатты ұқсас: «Ее смерть стала разделительной чертой: До и После. Спустя столько лет, конечно, это звучит как-то совсем мрачно, но так, как она, меня больше никто не любил» [8, 12]. Тео өзінің анасының өлімінен кейін қатты күйзеліске түсіп, нашақорлыққа салынса, М. Мағауиннің кейіпкері өз қызын қатты жақсы көргендіктен оны өлді деп санаудан қалады. Бағила өзінің өтірігіне көрші әйелді сендіреді, сол «жалған-шындықты» жазушы естіп, әбден сенуге айналады. Тіпті жерлеуге бара жатқанда Балжанның есейген «елесін» көреді, автор қызы жалғыз анасын ақтық сапарға шығарып салуға келіп тұр деп ойлайды. Бұл иллюзия екенін өзі де сезбей қалады. Бірақ шындықтың беті ашылады, қызы ажал құшқан, анасы есінен адасқан, әбден психозфренияның ушыққан түрімен ауырған. Бірақ жазушы өз көзімен елесті көрді ғой:

«Қиялдың шындыққа айналатыны бар. Заттанады. Өзіндік сыпатқа ие болып, тіршілік шеруіне ұласады. Негізі бар қиял. ... Бәлкім, құрғақ қиял, құрғақ та болса қуатты қиялдан күш алған буалдыр елес отыз жыл бойы Бағиламен бірге жасаған шығар. Өзін қайта туғызған анасымен бірге жасаған елес... сол анасы жер қойнына кірер мезетте неге бір сәт қабір басында тұрмасқа...

Бәлкім, елес емес, аруақ шығар? Онда, үш-төрт жасар сәби болуы керек қой. Әлде, аруақтың да өзінше ғұмыр кешуі бар ма. ... Аруақ емес, елес. Нақты, жанды елес. Бәлкім, елес те емес.

Бірақ өз көзіммен көрдім ғой. Нақты. Демек, расында да... Кесіп айту қиын. Бәрі де мүмкін, бәрі де ықтимал» [9, 79]. Бұндағы аруақтың өзінше күн кешуі туралы абсурдтық көзқарастың дәлелін Ш.Лансен атты ғалымның «Выделение человеком астрального призрака по собственной воле» деп аталатын зерттеу мақаласынан кездестіреміз, онда әр түрлі елдердегі адам жанының екіге жарылып өмір сүретіндігін тілге тиек етеді.

Сонымен қатар, бұл туындысында автор нарратор ретінде көрініс табады, ол оқиғаны өз ой елегінен өткізіп, өзі сырттан келген кейіпкердің рөлін сомдайды. Бұл ғалым Женеттің зерттеуіне сүйенсек, «ішкі фокализацияға» [10] сәйкес келеді, яғни автор артық ақпарат айтпайды, тіпті, шығарманың шешімінде өзі де басқа кейіпкерлер сияқты тосын оқиғаға таң қалады, бұл жазушының үлкен шеберлігін көрсетеді.

Өлім жүрген жерде тағдыр категориясы да қарастырылуы керек, бұл екеуі бір-бірімен өзара байланысты құбылыстар. Тағдыр мен өлім түсініктері адамзаттың болмысына, экзистенциясына әртүрлі әсер етеді, кейде, тіпті, қарама-қарсы рөлдерді атқарады. Мәселен, М. Мағауиннің «Ақыр-дүние» аты триптихында, аты айтып тұрғандай, үш түрлі оқиға қамтылған, біріншісі Ғ. Мүсіреповтің өлім сәті және онымен қоштасу болса, екіншісі І.Есенберлиннің жерлеуі мен жазушының түсіне кіруін баяндаса, үшіншісі – А. Ахматованың зират басындағы оқиға. Бірінші әңгімеде Ғ. Мүсіреповтың ауыр халі, кеудесінен кернеген өксік, өмірдің соңғы минуттарын жалғыз өткізуі сияқты нағыз танатологиялық жай-күйі сипатталады. Шығармадағы мына үзіндіге назар аударсақ, «енді үңіле қарасам, мүлде үнсіз, көгере сұрланып кеткен, тіпті, дем алысы да тоқтап қалған сияқты. ... Тірі! Әзірше... Келер сәтте ажал арбасы жүрісін жеделдете, қиғаш тартып, көзден ғайып болды ... Ғабен тек кешке қарай ғана жантәсілім етіпті деп естідім. Суық сұр үйде. Жалғыз өзі. Жат қолында» [9, 122], бұнда жазушы жедел жәрдем көлігіне «ажал арбасы» деп символдық атау берсе, соңғы сөйлемдегі «Жат қолында» сөз тіркесі арқылы Ғ. Мүсіреповтың өз шығармасын еске түсіріп, ремисценцияны қолданып тұр. Екінші

әңгімесінде авторға жазушы І. Есенберлиннің «тірі-елесі» маза бермейді, қайта-қайта түсіне кіреді, ал қаламгер оны қанша жақсы көрсе де, оны бетпе-бет көргісі келмейді, тіпті, жазушы түс пен өңді шатастырып алады. Бұл сюрреалистік элемент, өйткені бұл саланың өкілдері үшін «өмірдің өзі түс». Оқиғаның шарықтау шегі қазақтың танымындағы түс жору ырымына байланысты. Бірақ қаламгер өзінің көргені әдепкі түс емес, болмыс деген шешімге келеді. Мұнда да «өлмейтін, өшпейтін мәңгілік рух» [9, 126] туралы айтқысы келеді. Триптихтің соңғысы оқырманды қалың ойға шомуға мәжбүр етеді, өйткені қазақтың танымындағы зират пен славяндардың кладбищесінің айырмашылығы жермен көктей екенін тілге тиек етеді, «ескі жұртта» жамандық атауы жүрмейді, аруақ қорғайтын болса, «ғайри зират» барлық жын-пері мен жезтырнақтардың мекені, бұнда жерленген адамдар ашу мен ызаға толы бар зұлымдықтың жиынтығына айналады. Жазушының өзі үрейленіп, өзін жайсыз сезінгенін бізге жеткізеді. Бұл шығармада көп зеттеушілердің назарында болған А. Ахматованың «Аза жыры» да талданады. М. Мағауин бұл шығарма туралы былай дейді: «Жазды. Сұмдықтың сыртқы бейнесін. Ішкі көрінісін. Қайғы-зары. Үрей-қорқынышын. ... Тұтас бір заманның жоқтау жырын» [9, 135-136]. Бұл шығарма арқылы тек қазақтар ғана емес, орыстар да өз ұлтының көсемдерінен жапа шеккенін, үлкен пензура мен қуғындалудың астында қалғандығын ашып көрсетеді.

Неміс ғалымы Э. Нойман «Искусство и время» атты зерттеу еңбегінде көлеңкені «қараңғылық», «жауыздық» сияқты түсініктермен қатар қойып, адам бойында үрей туғызатын құбылыс ретінде сипаттайды және әлемде Хаос орнаған кезде адамды жалмайтын қараңғылықты Сайтан архетипі [11, 155] ретінде қарастырады. Осы орайда, М. Мағауиннің «Қуыршақ» атты туындысы еске түседі, шығарма мистикалық, мифологиялық сюжетке құрылған, Құрманның бар тұла бойын жаулап алған жалынды махаббат пен мәңгілік үрей, ол үшін Қуыршақ қыз қараңғылықтан жаралған бүкіл күш-қуатын тартып алатын вампир іспеттес, түнектен жаралған Әзірейіл образындағы адам, ол Көлеңке архетипінің рөлін атқарып тұр. Туындыны оқып отырып, Қуыршақ қыз мүмкін албасты ма, әлде сайтанның сапалағы ма, әлде пері ме деген ой келеді, өйткені жүрген жері тылсым, іс-әрекеті де оқыс, құпияға толы, әр оқырманның бойында шығарманы оқу барысында қорқыныш сезімі пайда болатыны сөзсіз. Жазушы бұл шығармада африка халықтарының магиялық құралы Вуду қуыршағын деталь ретінде пайдаланады. Төрте ілініп тұрған қуыршақ Құрманның түсіне кіріп, оның санасын билеп алады. Бұдан қорыққан кейіпкер сыммен қуыршақты орап, өртеп жібереді. Вуду қуыршағы қайта оралып, енді ағасының үйінде тұрады, бұл жолы әбден қорыққан бас кейіпкер ағасының үйінің іргетасын қалап жатқанда қуыршақты қуысқа салып жіберіп, үстінен цемент құйып, мәңгілікке тастар әлеміне жібереді. Сонымен қатар, жазушының оқырманмен шебер ойынын байқаймыз. Мұнда автор өзі кейіпкер рөлін сомдайды да, шығарма соңына қарай айтушыға, яғни нарраторға айналады. Шығарма адамның бойындағы қорқыныш пен үрейдің өмір соңына дейін оның санасын билей алатынын көрсеткендей.

Ендігі кезекте М.Мағауиннің «Оралу» шығармасындағы өлім тақырыбын талдаймыз. Бұл туындыда автор клиникалық өлімді бастан кешеді. Бірақ кейіпкер бойында мына әлемге немесе дүниеге емес, жазылмай қалған шығармаларына деген қимастық сезімі ғана болады. Сюжет бойынша кейіпкер бірден өлмейді, жазушы алдағы уақытта өлімнің болатынын білдіретін бірнеше белгілерді (детальдарды) шебер қолданған, мәселен, ғайыптан, қараңғылықтан пайда болған әлдебір зұлым күш, әлдебір қап-қара қолдардың жазушының алқымынан алуы, аяқ астынан жабысқан жөтел, жазушының қолына түскен Қожа Ахмет Йассауидің кітабы, ондағы барша адамзат жер-анаға оралатыны туралы ойлар. Бұнда да автор кейіпкер рөлінде, әрі нарратордың қызметін атқарып тұр, бірақ өз өмірінің оқиғасын баяндағандықтан, М.Мағауинді «эксPLICITті нарратор» [12, 15] ретінде қабылдауымыз керек.

Шығарманың сюжеті бойынша кейіпкердің өзі өлгенін сезбей қалады, тек ауруы басылып, денесі жеңілдегендей болады да, терең дем алады. Бұл дем – жазушының кеудесінен шыққан соңғы дем еді: «Мүмкін... талықсып жатқан шығармын. Онда неге бәрін

көріп, бәрін сезіп тұрмын. Есім толық, денім түзу. Ендеше... тұру керек, қозғалу керек. Қозғалдым. Мен. Ал Ол... аяқ-қолы көсіліп, қимылсыз, тілсіз сұлық жатыр. Мен қозғалам, Ол қимылсыз. Өлгенімді – Жаным мен Тәнім айрылғанын сонда ғана ұқтым. Мен өліппін. Кенеттен. Болжаусыз өлім маған да жетіпті» [9, 216]. Бұдан кейін «жанның» немесе «руһтың» саяхаты басталады. Ең алғашқы аялдама – өзі туып өскен мекен Шыңғыстау. Кейіпкер бейнебір балалық шағына қайтып келгендей болады, баяғыда қайтыс болған атасы мен әжесі тірі екен. Баяғыдай әркім өз шаруасымен айналысып отыр. Мүмкін бұл параллель өмір, мүмкін кейіпкердің сандырағы, мүмкін түс, бұл шығармада сюрреализмнің элементтері көптеп кездеседі. Одан арғы балалары мен немерелеріне деген сапарында кішкене Байдар атасының аруағын көргендей болады, қалғандары да аталарын іздей бастайды, жалпы бұл таң қалатын құбылыс емес, психология ғылымында балалардың мына әлемді басқаша призмада көретіндігі дәлелденген, сондықтан кішкентай сәбидің атасының жанын сезінуі мүмкін емес деп айта алмаймыз. Сонымен қатар, М. Мағауиннің ұлы диванда жатып, Шопенгауэрдің «Өлім хәм оның біздің бұзылмас болмысымызға қатысы» атты туындысын оқып жатады. Бұл да – үлкен деталь. Өйткені аталмыш туындыда болмыс пен бітім, адам жанының мәңгілігі сияқты тақырыптар қозғалған. Автор бұл шығармамен таныс және оқырманға да ой салады, сондай-ақ, Шопенгауэр арқылы өз ойын бізге жеткізеді. Яғни автор ғалымның мына ойын меңзеп тұрғандай: «бізді өлім және өлімнен кейінгі болатын нәрсе қалай қорқытса, біз дүниеге келмегенге дейінгі, болмағанға дейінгі нәрседен солай қорқуымыз керек, демек бұл – абсурд, өлім – табиғи құбылыс» [13, 33]. М. Мағауиннің де айтпағы сол, ажал айтып келмейді, адам – өз тәніне де, мына дүниеге де қонақ.

Шығармада автор клиникалық өлімді бастан кешетіндіктен, белгілі уақыт аралығында ғана жаны саяхаттай алады. Кейіпкер қайта өз бөлмесіне қайтып келеді, бұнда да тылсым оқиға орын алады, суреттегі Абылай хан тіріліп, жазушыға өз тәніне қайт деген бұйрық береді. Тура 17 минут өткен. Бұдан бір-екі минутқа кешіксе, жаны келмеске кетер еді. Осы сияқты оқиғаларды зерттеген американдық ғалым Раймонд Моудидің «Өлімнен кейінгі өмір» атты кітабында адамзаттың ажал туралы түсінігіне үлкен соққы бергені анық. Сол зерттеу еңбегінде ажалдың аузында жатқан адам жанының саяхаттары сипатталады, өлімнен кейінгі өмірдің бар екенін де дәлелдегендей болды. Науқастар 14-15 минутқа ғана өлі күйінде болса да, сол уақытты 2-3 сағаттай сезеді. М.Мағауиннің шығармасында да сол деталь байқалады: «Енді айрылысар сәт туды. Кетуім керек. Тым көп аялдадым. Бәлкім, екі сағат. Бәлкім, үш сағат... Оның қасында, жер төсектің бас жағы, кілем үстінде жатқан, күміс баулы қалта сағатқа – бетіне Абайдың суреті салынған, «150 жыл» деген жазуы бар, мерекелік қалта сағатқа көзім түсті. Түнгі екіден жиырма тоғыз минут кетіпті. Мана, мен алғаш көргенде ... екі де он бес болатын. Сонда ... мен өлгеннен бері он төрт минут өткені. Қуанып кеттім. Жүріс шұғыл, ана жаққа да, мына жаққа да барыс, қайтыс жедел болды. Өлі үш минутым бар. Жаңа өлшемде өте көп уақыт» [9, 229]. Демек мұндағы өлімнің уақыт және кеңістік деген категорияларға әсер еткенін байқаймыз және соған тоқталып өтеміз. М. Мағауин өз шығармасында уақыт және кеңістікті ұтымды қолданып тұр, мұндағы үй, атамекен, Чехия кеңістік рөлін атқарса, түн, минут уақыт қызметінде тұр, кеңістіктегі саяхат арқылы жазушы бір шешімге келеді, бәрін ой елегінен өткізеді, Бахтин бойынша, түн – «мистериялық уақыт» пен оқиға болып жатқан кеңістік, яғни үй «табалдырық хронотопы» [14, 238] қызметін атқарады, өйткені барлық оқиға осы жерден бастау алды, жазушы табалдырықты аттаған сәттен-ақ өлім мен өмірдің шекарасынан өтіп, басқа бір параллель уақыт пен кеңістікке жол тартты. Біздің ойымызша, қаламгер бұл шығарма арқылы бір жағы адам маңдайына жазғаннан құтыла алмайды, дәм-тұзы таусылған уақытта ажал құшатынын айтқысы келсе, екінші жағынан әрбір жанның өзінің өмірлік миссиясы бар екенін және сол миссия орындалмай адам мәңгілік сапарға аттанбайтынын айтпақ болған.

Біз білетініміздей, сюжет – синтагматикалық ұғым [15, 378]. Демек уақытқа тікелей тәуелді. Сондықтан уақыттың циклдік және сызықтық типіне сәйкес келетін оқиғалардың екі типологиялық формасымен тікелей ұшырасамыз. Мәселен белгілі кейіпкердің өлімі сызықтық сюжетті тоқтатып, автордың оқшау эпизодтарды, лирикалық шегініс

немесе басқа сызықтық емес әңгімелеу әдістерін қолдануға мәжбүр етуі мүмкін немесе өлімнің өзі сюжеттің негізгі элементі, терең мағыналарды ашатын және шығарманы кульминацияға алып келетін әрекет қозғалтқышы бола алады. Осындай амал-тәсілді М. Мағауин «Травеннің әңгімесі» шығармасында пайдаланады. Бұл туынды аса бір үрей туғызбаса да, ажалдан қашып құтыла алмайтынымызды білдіреді. Мұнда жазушы қыстырынды оқиға қосады, шығарма о бастан Травен туралы емес, жазушының өзі туралы еді. «Ал мынау - тауық. Тұтас салдым. ...Сонда түгел жеп ал » [9, 91], - деген әйелінің сөзінен кейін жазушының есіне Травеннің әңгімесі түседі. Бұл әңгімеде ажал арып ашыған кемпір түрінде, жазушының сипаттамасына сүйенсек, жезтырнаққа ұқсас образда пайда болып, кедейге келеді. Кейіпкерге әйелі тура осындай тұтас тауықты пісіріп береді, сол кедейдің арманы осы тауықты бір өзі жеп қою еді. Бір нұсқасында кемпір бейнесіндегі ажал тауықты толық жеп қояды да, кедейге бай өмір сыйлайды, бірақ соңында бәрібір ажалмен ұшырасады, екіншісінде шал үйіне қайтпайды. Бір қызығы осындай қорқынышты кемпір жазушының сапарында кездеседі. Ол былай сипатталады: «Басы жалбыр, шашы білте-білте, мұрны қолағаштай ұзын, иегі үшкіл, аузы үлкең, ерні қып-қызыл, ал шүңірек көздері оттай жайнайды. ... Кім біледі, жын ба, шайтан ба» [9, 93]. Бұл үзінді арқылы бір тылсыммен бетпе-бет келгендігін айтып тұр, тіпті ол тылсым одан тауықты сұрамады, беруін бұйырды, жазушы өз еркінен тыс тауығын бөліп береді, таңға жақындаған уақытта тылсым ғайып болады, одан кейін жазушыны ішкі ойлар мазалады. Келесі бір сапарында да сондай жезтырнақ кезігеді, бірақ бұл жолы жазушы тауықты тұтастай жеуді мақсат тұтты және өз дегенін істеді. Бұл шығармадағы «тұтас тауық» бір жағынан адамның арманына беріктігінің белгісі болса, бір жағынан ашкөздігінің символы. Қаламгердің бұл туындысында кездесетін мифологиялық элементтер туындының мәнін ашып тұрса, бір жағы үрей туғызатын кемпір арқылы «ажал» образын заттандырып тұр, жазушы бұл тұста «неомифтік» [16, 16] элементті пайдаланған.

Нәтижелер. Біздің білетініміздей, әр ұлт өлімді әрқилы образда елестеді, ежелгі грек мифологиясында жер астынан келетін Танатос, Харон, славян халықтарында өлім-періштесі болмаса Архангел, түркі халықтарында әзірейіл, Еуропа халықтарында қолында орағы бар бетінде еш эмоциясы жоқ жаңдарал немесе Люцифер кейінде беріледі, мұны біз өлімді «тұлғаландыру» (персонификация) [17, 38] деп атаймыз. Сондай-ақ, бұндағы өлімнің варианттылығы (кедейдің өлімі) кездеседі, сонымен қатар, бәріміздің ғайыптан пайда болған, бірақ ешкім көрмеген «кемпірден», яғни өлімнен қашып құтыла алмайтынымызды білдіреді.

Жазушының әрбір туындысында өлім элементі кездеседі, мәселен «Қос ағаш» шығармасында адамның өлімі емес ағаштың «өлімі» сипатталады. Қаламгер адамдардың, оның ішінде қазақтардың ашкөздігінің, пайдақұмарлығының және тарихын ұмытқандығының, өз тамырына балта шапқандығының символы ретінде ағаштың өртенуін, мәңгілік «өлім» құшқанын алып отыр.

Сонымен қатар, М. Мағауиннің «Әйел махаббаты» туындысын атап өтуіміз қажет. Бұл шығарма арқылы махаббатың қадірін кеш түсінетініміз, қолда бар да алтынның қадірі жоқ екендігін түсінеміз, сондай-ақ, туынды қоғамдағы үлкен тақырыпты қозғайды. Мұндағы кейіпкерлер ахтетиптік рөлдерде ойнайды, яғни автор Зия арқылы адамның санасы мен махаббаты арасындағы ішкі тартысты көрсетсе, жындыханада өлім құшқан Төлеген сияқты трагедиялық кейіпкерді сомдау арқылы шығармашылық пен махаббат арасында таласқа түскен тағдырды бейнелесе, Арыстанды реалист адам ретінде сипаттап, махаббаты тұрақтылыққа айырбастаған кейіпкер ретінде суреттейді. Жазушы адамдардың естеліктеріне лирикалық шегініс жасау арқылы өткенге сағынышты оятып, шығарманың драматизмін ұлғайта түскен.

Қорытынды. Зерттеу барысында ең бірінші танапэтиканың мән-жайын ашып көрсетуге тырыстық. А. Ханзен-Леве, Р.Л. Красильников, М. Бахтин, Г. Балтабаева сияқты ғалымдардың іргелі еңбектеріне сүйене отырып, М.Мағауин прозасының танатопэтикасына, туындыларындағы танатологиялық мотивтердің қолданысына баса

назар аударылды. Жазушының «Қыпшақ аруы», «Өлі мен тірі», «Елес», «Ақыр-дүние», «Оралу», «Қуыршақ», «Травеннің әңгімесі», «Қос ағаш», «Әйел махаббаты» шығармалары жан-жақты талданып, біршама ерекшеліктері анықталды.

Ең бірінші талданған «Өлі мен тірі» шығармасында жазушы қазақ танымындағы аруақтың жақындарын қорғап-қолдайтынын байқасақ, одан кейінгі «Қыпшақ аруы» туындысында мифтік сюжет пен фантастикалық хронотопты қолданғанын, «Елес» атты туындысының негізгі идеясы ретінде адам жанының күйзеліске түсуін қарастырса, мұнда да «аруақ» пен «елес» негізгі деталь қызметін атқарып тұр. «Ақыр-дүние» аты триптихында үш түрлі оқиға арқылы оқырманды бір ойға ұштастырғанын байқадық, қаншалықты халыққа белгілі азамат болса, ақыр соңында ажал құшатыны ақиқат. Автор «Оралу» шығармасында табалдырық хронотопы қолданған және негізгі идея ретінде адамның дәм-тұзы таусылған уақыт та ғана ажал құшатынын айтпақ болған. «Қуыршақ» пен «Травеннің әңгімесі» туындыларында мистикалық сюжет пен мифологиялық элементтерді пайдалану арқылы шығармадағы танатологиялық мотивтің мақсаты мен міндеті айқындалды және екі әңгімедегі өлімнің тұлғаланғанын, яғни образ қалыптастырғанын байқай аламыз. Сондай-ақ,

М.Мағауин «Қос ағаш» туындысындағы ағаштың өлімі арқылы қазақ халқының рухын оятқысы келген, ал «Әйел махаббаты» туындысында әрбір адамның өмірінде өкініш болатынын, өмірдің өзі трагедияға толы екендігін, баянсыз махаббатың өзі бақыт екендігін оқырманға жеткізген.

Сонымен қатар, М.Мағауин шығармашылығында табалдырық және фантастикалық хронотопты, мистериялық уақытты, сюрреализмнің негізгі элементін, яғни түс көруді қолданғанын, эксплицитті және имплицитті нарратордың рөлін атқарғанын анықтадық.

Мұхтар Мағауин прозасындағы танатопэтиканың негізі көркем мәтіндегі өлімнің идеялық, тақырыптық, сюжеттік, композициялық, образдық деңгейлерде жан-жақты суреттелуінде. Зерттеудің негізгі объектісі ретінде алынған жазушы шығармаларында адам өмірінің осалдығының нәтижесінде үрей мен қорқыныш сияқты сезімдердің сананы билеуі, бас кейіпкер жақынының өлімін көтере алмай күйзеліске түсіп, шизофрениямен ауыруы, қазақ танымындағы өлімнің басқа халықтардан айырмашылығы сияқты танатологиялық мотивтердің қолданысы анықталды.

Әдебиеттер

1. Балтабаева Г.С. Қазақ әдебиетіндегі виртуалдық проза: оқу құралы. – Алматы: Дәстүр, 2021. – 288 б.
2. Hansen-Love A. A.Mandel'schtam's Thanatopoetics // Reading in Russian Modernism. – М.: Nauka, 1993. – P. 121-122.
3. Красильников Р.Л. Образ смерти в литературном произведении: модели и уровни анализа: монография. – Вологда: ГУК ИАЦК, 2007. – 140 с.
4. Карл Густав Ю. Душа и смерть. – М.: Когито-Центр, 2008. – С. 451- 463.
5. Мағауин М. Өлі мен тірі. URL: <https://madeniportal.kz/article/8059>
6. Лотман Ю.М. Избранные статьи в трех томах. Том I. Статьи по семиотике и топологии культуры. – Эстония: Александра, 1992. – 242 с.
7. Мағауин М. Қыпшақ аруы. – Алматы: Атамұра, 2020. – 256 б.
8. Тартт Д. Щегол: роман. /Донна Тартт пер. с английского А.Завозовой. – М.: АСТ: CORPUS, 2015. – 832 с.
9. Мағауин М. Табының өлімі. Хикаят, әңгімелер. – Алматы: Атамұра, 2004. – 256 б.
10. Женетт Ж. Работы по поэтике. Фокализации. URL: <http://niv.ru/doc/zhenett-raboty-po-etike/fokalizacii.htm> .
11. Нойманн Э. Искусство и время. – М.: REFL-book: Ваклер, 1998. – С. 153- 195.
12. Маслов Е.С. Что такое нарратив? / Е.С.Маслов. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2020. – 116 с.

13. Шопенгауэр А. Смерть и ее отношение к неразрушимости нашего существа. – М.: Наука, 1993. – 80 с.
14. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. – М.: Худож. лит., 1975. – С. 234-407.
15. Yury M. Lotman. The Text within the Text // PMLA, Volume 109, Issue 3, May 1994, – P. 377 - 384. DOI: <https://doi.org/10.2307/463074>
16. Zharylgapov Zh.Zh., Syzdykova B.E., Kaiyrbekova A.K., Babashov A.M., Shakirova K. Myth and Mythological Discourse in Literary Studies // Bakhtiniana, São Paulo, 18 (4): e63680e, Oct./Dec. 2023. – P. 1-22. DOI: <http://dx.doi.org/10.1590/2176-4573e63680>
17. Минькова Н.В. Персонализация смерти как тактика борьбы с врагом // Грамота, 2010. № 2 (33): в 2-х ч. Ч. I. – С. 38-39.

А.Қ. ҚАЙЫРБЕКОВА, С.У. ТАКИРОВ, К.А. ТОЛЕУБАЕВА

Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова,
Караганда, Казахстан

ТАНАТОПОЭТИКА ПРОЗЫ М. МАГАУИНА

Аннотация. Статья посвящена изучению танатопоетики, важнейшему разделу художественной танатологии и рассмотрению роли термина в мировой литературе, тенденции проникновения в казахскую литературу. Акцент делается на понятиях экзистенциализм, танатологический мотив. Рецензируя работы ученых, внесших свой вклад в изучение танатологии (А. Ханзен-Леве, Р.Л. Красильников, М. Бахтин, Г.Балтабаева и др.), подтверждается актуальность темы смерти в казахской литературе.

Целью данного исследования является изучение и описание художественной роли танатологии в прозе Мухтара Магауина, дифференциация сферы применения категории смерти в его произведениях. Танатологические мотивы в произведениях писателя, взятые в качестве основного объекта статьи, рассматриваются не только на уровне идейно-тематического, изобразительного средства художественного текста, но и исследуется его функция как сюжетобразующего элемента, выявляется связь с термином хронотоп и нарративные особенности в произведениях. Кроме того, в статье дается обзор мифических сюжетов и архетипов, которые легли в основу произведений писателя, проводится глубокий анализ места мифологических образов в произведении, танатопоетики в произведениях писателя.

В статье изучен вклад М. Магауина в расширение границ современной казахстанской прозы.

Ключевые слова: смерть, танатология, танатопоетика, хронотоп, экзистенциализм, сюжет, нарратив, архетип.

A.K. KAIYRBEKOVA, S.U. TAKIROV, K.A. TOLEUBAEVA

Karaganda University named after Academician E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan

THE THANATOPOETICS OF M. MAGAUIN'S PROSE

Annotation. The article is devoted to the study of thanatopoetics, the most important section of artistic thanatology and the consideration of the role of the term in world literature, the trend of penetration into Kazakh literature. In addition, the emphasis is on the concepts of existentialism, thanatological motive. Reviewing the works of scientists who have contributed to the study of thanatology (A. Hansen-Levet, R. L. Krasilnikov, M. Bakhtin, G. Baltabayeva, and others), the relevance of the topic of death in Kazakh literature is confirmed.

The purpose of this study is to study and describe the artistic role of thanatology in the prose of Mukhtar Magauin, to differentiate the scope of the category of death in his works. The thanatological motifs in the writer's works, taken as the main object of the article, are considered not only at the level of an ideological, thematic, pictorial means of a literary text, but also its function as a plot-forming

element is investigated, the connection with the term chronotope and narrative features in the works are revealed. In addition, the article provides an overview of the mythical plots and archetypes that formed the basis of the writer's works, provides an in-depth analysis of the place of mythological images in the work, thanatopoetics in the writer's works.

The article will also examine the contribution of M. Magauin to the expansion of the boundaries of modern Kazakh prose.

Keywords: death, thanatology, thanatopoetics, chronotope, existentialism, plot, narrative, archetype.

References

1. Baltabaeva G.S. Qazaq әдебиетіндегі virtualdyq proza: oqu qūraly. – Almaty: Dāstūr, 2021. – 288 b.
2. Hansen-Love A. A.Mandel'schtam's Thanatopoetics // Reading in Russian Modernism. – M.: Nauka, 1993. – P. 121- 122.
3. Krasil'nikov R.L. Obraz smerti v literaturnom proizvedenii: modeli i urovni analiza: monografiya [Tekst]. – Vologda: GUK IACzK, 2007. – 140 s.
4. Karl Gustav Yu. Dusha i smert' [Tekst]. – M.: Kogito-Centr, 2008. – S. 451-463.
5. Mağauin M. Öli men tırı. URL: <https://madeniportal.kz/article/8059>
6. Lotman Yu.M. Izbranny'e stat'i v trex tomax. Tom I. Stat'i po semiotike i topologii kul'tury'. – E'stoniya: Aleksandra, 1992. – 242 s.
7. Mağauin M. Qypşaq aruy. – Almaty: Atamūra, 2020. – 256 b.
8. Tartt D. Shhegol: roman. / Donna Tartt per. s anglijskogo A. Zavozovoj. – M.: AST: CORPUS, 2015. – 832 s.
9. Mağauin M. Tazynyñ ölimi. Hikaiat, äñgimeler. – Almaty: Atamūra, 2004. – 256 b.
10. Zhenett Zh. Raboty` po poe'tike. Fokalizacii. URL: <http://niv.ru/doc/zhenett-raboty-po-poetike/fokalizacii.htm>
11. Nojmann E`. Iskusstvo i vremya. – M.: REFL-book: Vakler, 1998. – S. 153-195.
12. Maslov E.S. Chto takoe narrativ? / E.S. Maslov. – Kazan`: Izd-vo Kazan. un-ta, 2020. – 116 s.
13. Shopengaue'r A. Smert' i ee otnoshenie k nerazrushimosti nashego sushhestva. – M.: Nauka, 1993. – 80 s.
14. Baxtin M. M. Voprosy` literatury` i e'stetiki. – M.: Xudozh. lit., 1975. – S. 234-407.
15. Yury M. Lotman. The Text within the Text // PMLA, Volume 109, Issue 3, May 1994, – P. 377-384. DOI: <https://doi.org/10.2307/463074>
16. Zharylgapov Zh.Zh., Syzdykova B.E., Kaiyrbekova A.K., Babashov A.M., Shakirova K. Myth and Mythological Discourse in Literary Studies // Bakhtiniana, São Paulo, 18 (4): e63680e, Oct./Dec. 2023. – P. 1-22. DOI: <http://dx.doi.org/10.1590/2176-4573e63680>
17. Min`kova N.V. Personifiaciya smerti kak taktika bor'by` s vragom // Gramota, 2010. № 2 (33): v 2-x ch. Ch. I. – C. 38-39.

Авторлар туралы мәлімет:

Қайырбекова Аида Құрманғазықызы – Академик Е.А. Бөкетов Қарағанды университетінің докторанты, Қарағанды, Қазақстан

Қайырбекова Аида Құрманғазықызы – докторант Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан

Kaiyrbekova Aida Kurmangazyevna – doctoral student on the Karaganda University named after academician E.A. Buketov, Kaaganda, Kazakhstan.

Такиров Саржан Уахитұлы – Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының кандидаты, Қарағанды, Қазақстан.

Такиров Саржан Уахитович – ассоциированный профессор Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова, кандидат филологических наук, Караганда, Республика Казахстан.

Takirov Sarzhan Uatkhanovich – Associate Professor of Karaganda University named after academician E.A. Buketov, candidate of Philological Sciences, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

Толеубаева Камшат Аманбайқызы – Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің профессоры, филология ғылымдарының кандидаты, Қарағанды, Қазақстан Республикасы,

Толеубаева Камшат Аманбаевна – профессор Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова, кандидат филологических наук, Караганда, Республика Казахстан,

Toleubaeva Kamshat Amanbaevna – professor of Karaganda University named after academician E. A. Buketov, candidate of philological sciences, Karaganda, Republic of Kazakhstan,

М.М. ҚОНДЫБАЙ¹ Ө. ӘБДИМАНҰЛЫ² Р. Г. ТИРАДО³ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан ^{1,2}Гранада университеті, Гранада, Испания³(e-mail: medetmanasuly@gmail.com¹, abdimanuly@rambler.ru², rguzman@ugr.es³)

ӘНШІ-АҚЫНДАР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ СҰЛУЛЫҚ СИПАТЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ әнші-ақындарының шығармашылығындағы сұлулық ұғымы мен оның көркемдік ерекшеліктері талданады. Әнші-ақындардың поэзиясында сұлулық ұғымы табиғат, адам және ұлттық болмыстың ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады. Табиғаттың әсем көріністері мен адамның сымбатты бейнесі арқылы сұлулықтың ұлттық түсінігі көркемдік құралдармен сипатталады.

Әнші-ақындар шығармашылығында әйел сұлулығының сипаттары мен ұлттық дүниетанымның үйлесімі ерекше орын алады. Мақалада метафоралар, эпитеттер мен теңеулер сияқты поэтикалық құралдардың көркемдік және эстетикалық құндылығы зерттеліп, олардың ұлттық эстетикаға тігізген әсері ашылады. Сұлулықты бейнелеуде қолданылатын әдеби әдіс-тәсілдер әнші-ақындардың шығармашылығындағы көркемдік дүниетанымның ерекшеліктерін көрсетуге негіз болады.

Сонымен қатар, мақалада қазақ поэзиясындағы сұлулық ұғымы мен эстетика мәселесі қазіргі әдебиеттану тұрғысынан қарастырылады. Зерттеу барысында сұлулық пен эстетика ұғымдарының тарихи және мәдени контексте қалай қалыптасқанына назар аударылады. Әнші-ақындардың ұлттық мәдениет пен әдеби мұраға қосқан үлесі талданып, олардың шығармаларындағы эстетикалық мазмұн кеңінен ашылады.

Қазақ әнші-ақындарының шығармаларына талдау жасай отырып, ұлттық поэзияның мәдени құндылықтарды бейнелеудегі рөлі мен маңызы көрсетіледі. Зерттеу әнші-ақындардың шығармашылық мұрасындағы көркемдік үйлесімділікті терең түсінуге мүмкіндік береді. Осы арқылы сұлулықтың эстетикалық табиғаты мен оның ұлттық әдебиеттегі бейнесі жаңа теориялық көзқарастар тұрғысынан бағаланып, қазақ поэзиясына қатысты ғылыми көзқарастарды байыту мақсаты көзделеді.

Түйін сөздер: қазақ поэзиясы, әнші-ақындар, сұлулық, эстетика, көркем бейне, бейнелеу құралдары.

Кіріспе. Қазақ халқының бай әдеби мұрасында әнші-ақындар шығармашылығы ерекше орын алады. Олар поэзиялық туындылары арқылы халқымыздың рухани және мәдени құндылықтарын, сұлулыққа деген көзқарасын бейнелеп, ұлттық дүниетанымның ажырамас бір бөлігі ретінде қалыптастыруға сүбелі үлес қосқан. Әнші-ақындар шығармашылығы қазақ әдебиетінің эстетикалық әлеуетін айқындап, ұлттық поэтикалық мұрасын байытып, ұлттық бірегейлікті сақтауға ықпал еткен. Әнші-ақындардың поэзиясында сұлулық ұғымы табиғат пен адам болмысының ажырамас бірлігі арқылы көрініс табады. Олар табиғаттың әсемдігін, адамның ішкі және сыртқы сұлулығын, өмірдің мәні мен мазмұнын терең философиямен жырлаған. Бұл туындылар ұлттық дүниетаныммен астасқан сұлулық бейнелерін поэзия арқылы жеткізуімен

ерекшеленеді. Адам мен табиғаттың үйлесімі, олардың көркемдік деңгейде суреттелуі қазақ поэзиясында ерекше эстетикалық құндылыққа ие. Осы поэзиялық шығармаларда ұлттық құндылықтармен қатар, жалпыадамзаттық идеялар да көрініс тауып, олардың маңызы айқындалады.

Қазақ әнші-ақындарының шығармашылығындағы сұлулық сипаттары – эстетикалық құрал ғана емес, ұлттық сананың көрінісі әрі рухани кемелдіктің өлшемі. Әнші-ақындардың өлеңдерінде әйел сұлулығы, табиғат көріністері және ұлттық болмыс үйлесімі сипатталады. Олар қолданатын метафоралар, эпитеттер мен теңеулер тек көркемдік әдіс ретінде ғана емес, ұлттық дүниетанымның тереңдігін ашатын поэтикалық құрал қызметін атқарады. Мұндай тәсілдер шығармаларға эстетикалық мән беріп, олардың көркемдік деңгейін жоғарылатады.

Поэзиядағы сұлулық сипаттарының ерекшеліктерін зерттеу – қазіргі әдебиеттану ғылымы үшін өзекті тақырыптардың бірі. Әнші-ақындар шығармашылығындағы сұлулық пен эстетиканың көркемдік ерекшеліктерін зерделеу арқылы қазақ поэзиясының рухани және мәдени мұрасын тереңірек түсінуге болады. Бұл зерттеуде қазақ әдебиетінің эстетикалық және көркемдік табиғаты туралы жаңа көзқарастарды талдауға талпыныс жасалады. Сонымен қатар, әнші-ақындар поэзиясында көрініс тапқан сұлулықтың эстетикалық мазмұнын зерделеу ұлттық құндылықтарды қайта жаңғыртуға және оны болашақ ұрпаққа жеткізуге ықпал етеді.

С. Негимовтің пікірінше, «поэзия тілі – сиқыршы. Поэтикалық ассоциациялар мен көптеген тәсілдердің күрделі үйлесімдерінің өнері көз алдында ашылады. Барлық поэзия шексіз кеңістіктің, табиғат әлемі мен адамзат қоғамының барлық құбылыстарын, күйлерін, қозғалыстарын, формаларын және түстерін қамтиды» [1, 163]. Бұл тұжырым жалпы поэзияның маңыздылығын ғана емес, сонымен қатар күрделі және көпқабатты бейнелер жасайтын ақындардың шеберлігін де айқындайды.

Қазақ халқының эстетикалық ойлау жүйесін түсіну үшін әнші-ақындардың шығармашылығы таптырмас дереккөзге айналған. Бұл зерттеудің мақсаты – осы туындылардағы сұлулықтың бейнелену ерекшеліктерін анықтау, олардың эстетикалық құндылығын ашу және қазақ әдебиетінің жалпы көркемдік дамуына қосқан үлесін бағалау. Әнші-ақындардың поэзиясы арқылы қазақ халқының рухани әлемін, табиғатпен және адаммен байланысын, сондай-ақ ұлттық болмыстың көркем бейнелерін тану әдебиеттану ғылымында ерекше маңызға ие.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Зерттеуде қазақ әнші-ақындар шығармашылығындағы сұлулық сипатын анықтау мақсатында кешенді және салыстырмалы әдістер қолданылды. Негізгі дереккөз ретінде белгілі әнші-ақындардың шығармалары мен олардың поэзиясының көркемдік ерекшеліктерін зерттеген әдеби сын еңбектер пайдаланылды. Сонымен қатар, қазақ әдебиеттану ғылымында қалыптасқан поэзияны талдауға арналған теориялық еңбектер мен әдіснамалық тұжырымдамалар негізге алынды. Қазақ өлеңдерінің көркемдік-эстетикалық табиғатын тану, оған баға беру өткен ғасырда-ақ өрістей бастағаны белгілі. Өлеңнің ұлттық мән-мазмұнын мен табиғатын терең түсініп, осы бағыттағы зерттеудің негізін салған тұңғыш ғалым Ш. Уәлиханов екені де әдебиет тарихынан белгілі. Өлеңнің лирикалық табиғатын арнайы зерттемесе де, осы жанрға қатысты біршама құнды пікірлерін жазып қалдыру арқылы әдебиеттану ғылымын одан әрі өрістетуге жол салды.

Зерттеу әдістері қатарында поэтикалық мәтінді кешенді талдау, метафоралық және бейнелеу құралдарын салыстыру, ұлттық эстетика мен сұлулық ұғымдарының теориялық талдауы жүзеге асырылды. Зерттеу барысында әнші-ақындардың өлеңдеріндегі бейнелік жүйелер, олардың табиғат пен адамды суреттеудегі көркемдік ерекшеліктері, сұлулықты сипаттаудағы поэтикалық құралдардың қолдану жиілігі мен тәсілдері жүйеленді. Сонымен бірге, әнші-ақындардың шығармаларындағы әйел сұлулығын сипаттау мен табиғат көріністерін бейнелеудің ұлттық дүниетанымға сәйкестігіне ерекше көңіл бөлінді. Бұл тұжырымдарды негіздеу үшін әдеби-тарихи әдіс қолданылып, қазақ әдебиетінің дәстүрлі негіздерімен сабақтастық анықталды.

Осылайша, зерттеу әнші-ақындардың поэтикалық шығармаларындағы сұлулық ұғымының көркемдік ерекшеліктерін айқындауға, олардың ұлттық мәдениеттегі эстетикалық орны мен құндылығын терең түсінуге бағытталған.

Талқылау мен бақылау. Әнші-ақындар шығармаларындағы сұлулықты сипаттаудың көркемдік ерекшеліктерін талдау барысында бірнеше әнші-ақынның шығармашылығындағы ортақ сарындар мен поэтикалық айшықтарды анықтауға болады. Бұл бөлімде Ақан сері, Біржан сал, Ыбырай, Сегіз сері секілді көрнекті әнші-ақындардың шығармаларында кездесетін сұлулықты бейнелеу тәсілдері қарастырылады.

Қазақ әдебиеттану ғылымында зерттеуді қажет етіпін тақырыптардың бірі – әнші-ақындар шығармаларының поэтикасы, өйткені ән мәтінін зерттеуді музыкатанушылардың еншісіне қалдырып, әдебиеттануда осы тақырыпқа деңдей алмай жүргеніміз жасырын емес. Кең сахараны сахна жасаған дала театрының өнерпаздары атанған әнші-ақындар туралы Е. Ысмайылов: «Шын талант иесі өмірлік құбылысқа бейтарап қарамайды. Ойын-сауыққа қанша қызықса да өзін толғантқан жайларды аттап өте алмаған. Ақын серілік дәурені жүріп, көптеген ән-өлеңдері халық арасына кең таралып жайылған шақтарда да заманы, жақсылық пен жамандық, бар мен жоқтық, достық пен махаббат, араздық пен татулық жайынан көптеген өлең, толғаулар шығарып айтады. Біржан айтып таратқан әлеуметтік мәні бар өлең-жырлардың оннан бірі ғана сақталып бізге жеткен» [2, 100], – дейді.

Әнші-ақындардың бізге жеткен мұрасының ішіндегі шоқтығы биік тақырып – серілік шақтың өлеңдері, ондағы сұлулық сипаты мол поэзия. Әйел сұлулығының қазақ әдебиетіндегі бейнесі терең символикалық мәнге ие. Әнші-ақындар шығармаларындағы әйел сұлулығының сипаттары табиғаттың сұлулығымен ұштасып, ерекше эстетикалық мәнге ие болады. Қазақ поэзиясында әйелдің сыртқы келбетін сипаттау барысында табиғаттың әсем көріністері мен табиғат әлемінің сұлу жаратылыстары қатар қойып қолданылады. Бұл әйел сұлулығын тек сыртқы көрініс қана емес, сонымен бірге оның рухани болмысын ашатын метафоралық құрал ретінде танытуға мүмкіндік береді.

Ақан Серінің өлеңдерінде, мысалы, Ақтотының сұлулық сипаттары оның әсемдігін, нәзіктігін және ішкі жан дүниесінің сұлулығын терең түсінуге жол ашады.

Ой, қалқа, тілің тәтті, лебің балдай,
Қалам қас, ителгі көз, жазық маңдай.
Түсінде Бағлан патша ғашық болып,

Секілді сүйген сұлу Күләндамдай [3, 59], – деген жолдар Ақтотының ішкі жан дүниесінің тазалығын да көрсетеді.

Ақан сері шығармаларында әйел сұлулығы табиғат құбылыстарымен астастырыла бейнеленеді. Ақын «Қалам қас, тілің тәтті, лебің балдай, ителгі көз, жазық маңдай, қарақаттай көз» деп, көркем сөз тіркестерін қолдана отырып, кейіпкердің сыртқы бейнесін ғана емес, ішкі жан дүниесін де суреттейді. «Кекілің тоты құстың тарауындай», «Жауғаң көз ақсұңқардың қарауындай», «Шашың жібек, жүзің айдай» сияқты теңеулер арқылы сұлулықты поэтикалық деңгейде бейнелеу шеберлігі байқалады. Табиғаттағы сұлу құстар мен жануарлар ақынның жырларында жиі кездеседі:

Аққу едің таранған айдындағы,

Секілді Үргеніште ханға тартқан [3, 66], – деген жолдар арқылы нәзік әрі әсем бейнелер жасалады.

Біржан салдың өлеңдерінде нәзік сезім мен терең лиризм басым. Ол сүйіктісін сипаттау барысында «Шаһардың Иранбағы гүліндейсің, Зәйтүңдей ерте піскен күлімдейсің» деп ерекше теңеулер қолданады. «Бұралған нәзік белі тал шыбықтай», «Ажарың ақ түлкінің ажарындай», «Көңіл ашар шай секілді, арда емген жылқы ішінде тай секілді» деген бейнелерден ақынның нәзіктік пен сұлулықты үйлесімді жеткізудегі шеберлігі көрінеді. Біржан сал табиғаттың әсем көріністерін әйел сұлулығымен байланыстыра отырып, олардың үйлесімін шебер жеткізеді.

Ыбырай шығармашылығында да сұлулықты сипаттау көркемдік нақышпен өрнектеледі. Ол көбіне әйел бейнесін табиғаттың сұлу көріністерімен салыстыра отырып жырлайды: «Таранған айдын көлде сіз бір аққу...», «Шомылған дарияда сен қоңыр қаз...» Мұндағы аққу мен қоңыр қаз бейнелері қазақ халқының эстетикалық талғамын көрсететін дәстүрлі символдар ретінде көрінеді. Сонымен қатар, «Қарақат көзді, сүмбіл шаш, оймақ ауыз, қиғаш қас» секілді теңеулер арқылы ақын кейіпкердің сырт келбетін айқын суреттейді. Бір оқығанға қарапайым көрінгенмен, осы жолдардың өзінде қаншама поэтикалық қуат, мінез жатыр.

Ыбырайдың:

Ей, қалқа, сен ақ қоян құмнан қашқан,

Аспаңда мен ақиық шабыт құшқан [4, 37] , – деген жолдарында поэтикалық образ жасау шеберлігі айқын аңғарылады.

Сегіз сері шығармаларында да әйел сұлулығын сипаттауда табиғатқа тән әсем бейнелер кеңінен қолданылады. Ақынның «Күлім көз, оймақ ауыз, жазық маңдай» деген жолдарынан бастап, «Ажарың ақ түлкідей қашқан құмнан» деген бейнелеулерге дейінгі барлық поэтикалық тәсілдер әйелдің сұлу келбетін әсерлі жеткізеді. Сегіз сері «Аққуға құмар болған ақ сұңқардай» деген жолдарда махаббат пен сүйіспеншілік сезімдерін ерекше поэтикалық өрнекпен береді. Оның шығармаларында кездесетін «Маралдың қолға түскен ылағындай» секілді теңеулер қазақ поэзиясындағы сұлулықты сипаттаудың дәстүрлі үлгілерін байыта түседі.

Г. Орда зерттеу еңбегінде қазақ әдебиетінде әйел бейнесінің көрінісін зерттеп, зерделеген. Фольклордан бастап жазба әдебиетке дейінгі поэзия, проза және драматургияны талдай отырып, XX-XXI ғасырдағы әйел бейнелерінің өзгерістерін әлеуметтік-мәдени және саяси шындықтардың ықпалымен байланыстырған [5, 653]. Осы тұрғыда сал-серілер поэзиясындағы қазақ қызының бейнесі дәстүрлі әйел бейнесінің жаңа қырларын аша отырып, әнге арқау болған тұлға ретінде ерекшеленеді. Әнші-ақындардың поэзиясы өзіне тән көркемдік тәсілдер мен метафоралар арқылы қазақ қызының бейнесін тереңдік пен эмоциялық күш-қуатпен байытады.

Ақан сері, Біржан сал, Ыбырай және Сегіз сері шығармаларында кездесетін сұлулықты сипаттаудың негізгі ерекшелігі – табиғат құбылыстарын қолдану арқылы әйел бейнесін әсерлі жеткізу. Табиғат көріністері нәзіктік пен әсемдіктің символы ретінде жиі қолданылады. Мысалы, «Шашың жібек, жүзің айдай» немесе «Аққу едің таранған айдындағы» деген тіркестер нәзік бейнені нақты суреттеп қана қоймай, оны оқырманның қиялында жандандырады. Мұндай тәсілдер ұлттық дүниетаным мен табиғатқа тән сұлулықты қабылдаудың өзіндік ерекшелігін көрсетеді.

Біржан салдың «Зәйтүңдей ерте піскен күлімдейсің» деген жолдары да ұлттық бояуы қанық теңеулердің біріне жатады. Бұл жерде зәйтүн жемісінің ерте пісуін нәзік сұлулықтың белгісі ретінде қолдану арқылы ақын тыңдаушының назарын ерекше әсерлі сипатқа аударады. Сол сияқты, Ақан серінің «Секілді Үргеніште ханға тартқан» деген теңеуі де тарихи-мәдени контексте мағыналы әрі әсерлі. Ақындар қолданған теңеулер мен эпитеттер қазақ халқының сұлулық туралы түсініктерін, эстетикалық идеалдарын көрсетеді.

Сегіз серінің шығармаларында кездесетін «Маралдың қолға түскен ылағындай» немесе «Аққуға құмар болған ақ сұңқардай» деген теңеулер табиғаттағы сирек кездесетін құбылыстарды қолдану арқылы кейіпкердің ерекшелігін көрсетеді. Бұл тәсіл қазақ поэзиясына тән дәстүрлі теңеулерді байыта түседі. Ақындар нәзік сезімді жеткізу үшін табиғаттың ең сұлу элементтерін, соның ішінде құстар мен жануарларды кеңінен пайдаланады.

Ш. Керім әнші-ақындар поэзиясындағы «сұлу қыз көркі формулаларға айналған, көпшілікке таныс тіркестер арқылы бейнеленетінін» [6, 56], олардың басым көбі фольклордан ауысқанын айтады.

Әнші-ақындардың шығармаларында табиғат көріністері мен адам сұлулығын қатар жырлау арқылы сұлулықты сипаттаудың ұлттық дүниетанымға тән ерекшелігі айқын көрінеді. Олар көбіне нәзік жанды әйел бейнесін аққу, сұңқар, марал сияқты табиғаттың көрікті жаратылыстарымен салыстырып, сол арқылы қазақ ұғымындағы сұлулық идеясын айшықтайды. Бұл ақындардың барлығы да поэзиялық туындыларында көркемдік құралдарды шебер пайдаланып, қазақ халқының эстетикалық талғамын танытатын үздік үлгілерді қалыптастырған.

Халық тілінің қазынасы мен рухани байлығының нағыз мұрагерлері ретінде өз шығармашылығында сол тіл байлық пен ұлттық образдар жүйесін, ұлттық танымды жалғастырып, жаңа деңгейге көтере білді.

Сөз қолданысы мен образ үлгілерін халық өлеңдерінен алғанмен, әр әнші-ақынның өзіндік өрнегі, даралығы бар. Бұл туралы ғылым Б. Кәрібаева: «Біржан, Ақандар мен халық творчествосының арасында биік дуал жоқ. Еш уақытта жоққа шығарылмайтын бір шындық – олар халық творчествосымен тығыз бірлікте болды. Бірде үйренсе, бірде сайысқа түсті. Бірде тең, бірде кем түсті» [7, 21], – дейді.

Әнші-ақындар лирикасының халық өлеңдерімен тамырлас екенін, халық өлеңдерінің әсемдік, лирикалық сарын-күйлерінен туып дамығанын аңғару қиын емес. Мысалы:

Ажарың ашық екен атқан таңдай,
Нұрлы екен екі көзің жаққан шамдай [8, 130].
(Халық әні)

Салғаным оң қолыма алтын жүзік,
Аққуым көл дария жүрген жүзіп [8, 209].
(Халық әні)

Екі беттің ажары
Жазғы түскен шағымдай.
Білегінің ажары
Ай балтаның сабындай [9, 109].
(Қыз Жібек жырнанан)

Әнші-ақындар шығармашылығын халық өлеңдеріндегі осы жолдардан тыс қарату мүмкін емес. Керісінше, Біржан, Ақандар тәлім алған эстетикалық мектеп – халық өлеңдері, ұлттық поэтикалық тілдің қайнар көзі. Ә. Тәжібаев: «Лириканың негізі – халық өлеңдерінде, әсіресе сал-сері атанған: Ақан, Біржан, Жаяу Мұса, Ыбырай, Әсеттерде жатыр» [10, 69], – дейді.

А. Нұрқатов әнші-ақындар поэзиясына халық әдебиетімен қатар шығыс дастандарының да ықпалы болғанын жазады. Әсіресе «ғашықтық дастандарын үлгі көріп», сол дастандардың көркемдік-эстетикалық табиғатын өз жадынан жаңғыртып, поэзиясына көркем бояу ретінде пайдаланғанын аңғарамыз [11, 11].

Әнші-ақындардың поэзиясында әйел сұлулығы физикалық сипаттан гөрі рухани өлшеммен тығыз байланысты. Мысалы, олар қызды «аспан жұлдызына», жүзін «айдың жарығына», жүрісін «самал желге» теңейді. Мұндай бейнелеу сыртқы тартымдылықты ғана емес, сондай-ақ оның әлеммен үйлесімін де көрсетеді. Әйел сұлулығы олардың шығармаларында физикалық және рухани элементтердің бірігуінің символы ретінде бейнеленіп, махаббат пен өмірдің жоғары үйлесімділігін көрсетеді.

Қазақ халқының ақындық өнерін зерттеген Е. Ысмайылов «Біржан – Сара айтысының» көркемдік қасиетін айта келе, ақындардың осы айтыста ақындықтың кемел дәрежесіне көтерілгенін жазады. Бұл тұста да Біржанның сөз қолданысынан эстетикалық иірімдердің мол екенін көреміз. Айтысты бастаған да ақ Сараны бәйгеге қатысар жүйрікке теңеп, даналығын көркем сөзбен көмкере жеткізеді:

Қызы екен Тастанбектің ақын Сара
Бәйгеден күнде келген жалғыз қара.
Қыз да болса адамның жүйрігі екен
Көрмедім сөзді адамды ондай дана [12, 4].

Осы желі айтыстың аяғына дейін сақталып, көркемдік-эстетикалық қыры жан-жақты көрініп отырады.

Әнші-ақындар поэзиясы қазақ әдебиетінің көрнекті құбылысы ретінде тек отандық емес, шетелдік ғалымдардың да назарын аударуда. Сал-серілер шығармашылығын әлем әдебиеті тұрғысынан қарастырған бірнеше зерттеу жұмысы шетелдік ғылыми басылымдарда жарияланып, қазақтың әдеби мұрасын жаһандық деңгейде тануға жол ашты. Біржан сал өмірінің маңызды кезеңін бейнелейтін халық поэзиясының үздік үлгілерінің бірі – «Біржан мен Сара айтысы» да ғылыми еңбектерге арқау болған. Айтыстағы поэтикалық шеберлік пен әлеуметтік тақырыптарды талдаған зерттеуші Е.М. Дубииссон Біржан салдың тарихи және әдеби тұлғасын жан-жақты бағалай отырып саралайды [13, 6]. Сонымен қатар қазақ қоғамындағы ер мен әйелдің қоғамдық орны, олардың әдебиеттегі көрінісі жайлы мәселелер Д. Шульза мен С. Бахник еңбектерінде кеңінен талданып, әнші-ақындар поэзиясынан көрініс тапқан сол заманның әлеуметтік қатынастары туралы маңызды тұжырымдар жасалған [14, 93].

Абай поэзиясындағы әйелдер бейнесін Абайға дейінгі көркемдік көзқарастармен салыстыра отырып зерттеген А.Н. Жұматаева Абаймен тұстас сал-серілер поэзиясы өкілдерінің шығармаларында әйел бейнесі біршама ашыла түскенін мысалдар арқылы талдай келе: «Қазақ әйелі бейнесінің, оның рухани болмысының берік ір-тетасы ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлерге, сол дәуірдегі ұлттық мұратты бойына сіңірген қоғамдық көзқарастарға және діни негіздерге сай қалыптасты деуге болады» [15, 181] – деген қорытындыға келеді.

Сұлулық сипаттарының әнші-ақындар шығармаларындағы көрінісі «ерлер шығармашылығында әйел образдары тарихи оқиғаның маңыздылығын көрсету мақсатында қолданылады» [16, 96] – деген пікірдің біржақтылығын дәлелдейді. Әнші-ақындар шығармашылығы әйел табиғатының сан қырын ашудың үздік үлгісі бола білді деп есептейміз.

Сал-серілердің шығармалары қазақ әдебиетінің көркемдік жетістіктерін ғана емес, сонымен бірге түрлі сынақтарға қарамастан өз ерекшелігін және рухани күшін сақтап қалған халықтың рухани және мәдени құндылықтарын түсінуге мүмкіндік береді.

Нәтижелер. Әнші-ақындардың шығармашылығын талдау нәтижесінде бірнеше маңызды қорытынды жасауға болады. Біріншіден, олардың поэзиясында сұлулық ұғымы эстетикалық идеал ретінде көрініс табады. Бұл сұлулық табиғат пен адамның үйлесімділігін бейнелеумен қатар, қазақтың ұлттық дүниетанымындағы көркемдік құндылықтардың мәнін ашады. Әнші-ақындар сұлулықты суреттеуде ұлттық болмыс пен рухани ұғымдарды негізгі тірек ете отырып, өзіндік көркемдік жүйе қалыптастырған.

Екіншіден, әнші-ақындардың көркемдік әдістерін зерделеу барысында олардың сұлулықты сипаттауда символикалық тәсілдерге жиі жүгінгені байқалды. Бұл тәсілдер сұлулықтың терең мазмұнды, көпқабатты бейнесін жасауға мүмкіндік береді және олардың поэзиясының ерекше эстетикалық құндылығын арттырады.

Үшіншіден, зерттеу барысында әнші-ақындардың шығармаларында сұлулық ұғымы тек сыртқы көріністі бейнелеумен шектелмей, адамның ішкі рухани байлығы мен ізгілігін де қамтитыны анықталды. Осы арқылы ақындар ұлттық эстетикалық идеалды тек көркем бейне ретінде ғана емес, рухани кемелдікке жетудің үлгісі ретінде де ұсынған.

Төртіншіден, әнші-ақындардың шығармашылығы сұлулықты бейнелеу арқылы қазақ қоғамының тарихи-әлеуметтік болмысын танытады. Сол кезеңдегі ұлттық құндылықтарды дәріштеу мен қоғамның мәдени дамуына ықпал ету олардың поэзиясының негізгі ерекшеліктерінің бірі болды.

Бесіншіден, сұлулықты бейнелеудегі көркемдік әдістердің әртүрлілігі әнші-ақындардың шығармашылық даралығын айқындайды. Бұл даралық олардың поэзиясының эстетикалық қуатын арттырып қана қоймай, қазақ әдебиетіндегі көркемдік танымның жаңа деңгейге көтерілуіне ықпал етті.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, әнші-ақындар шығармашылығы қазақ әдебиетінің көркемдік қазынасын байыта отырып, эстетикалық танымның қалыптасуына ықпал етті. Олардың поэзиясы сұлулықты бейнелеу арқылы ұлттық болмысты, рухани құндылықтарды жаңғыртып, қазақ қоғамының мәдени-рухани дамуына үлес қосты. Сондықтан әнші-ақындардың шығармашылығын зерделеу ұлттық әдебиеттегі көркемдік дәстүр мен эстетикалық танымның жаңа қырларын ашуға мүмкіндік береді.

Қорытынды. Әнші-ақындар шығармашылығын зерттеу барысында олардың поэзиясында сұлулықты сипаттаудың өзіндік ерекшеліктері айқындалды. Бұл ерекшеліктер қазақ халқының эстетикалық танымы мен дүниетанымын терең ұғынуға мүмкіндік береді. Әнші-ақындар өз заманындағы мәдени-рухани құндылықтарды насихаттай отырып, ұлттық поэзияның көркемдік әлеуетін арттырған. Олардың шығармаларындағы сұлулық сипаттары табиғат, адам және қоғамның үйлесімділігін бейнелеу арқылы айшықталады.

Әнші-ақындардың өлеңдеріндегі сұлулық ұғымы ұлттық болмысты танытатын басты категориялардың бірі ретінде көрінеді. Табиғат пен адам арасындағы байланысты эстетикалық деңгейде жырлау арқылы ақындар оқырманға терең рухани әсер қалдырады. Мысалы, табиғат құбылыстарының әрбір деталі адам сезімінің нәзік иірімдерімен байланыстырылып, ішкі үйлесімділік ұғымын қалыптастырады. Бұл ерекшелік – қазақ поэзиясында көркемдік сұлулықты сипаттаудың ерекше тәсілдерінің бірі.

Ақындар шығармашылығындағы тағы бір маңызды ерекшелігі – ұлттық құндылықтар мен рухани мұраның жырлануы. Туған жерге деген сүйіспеншілік, атамекеннің көркем бейнесін жасау арқылы әнші-ақындар қазақ поэзиясының тақырыптық аясын кеңейтіп қана қоймай, ұлттық бірегейлікті нығайтатын идеяларды алға тартты. Олардың шығармаларында атамекенге деген махаббат пен құрмет эстетикалық тұрғыдан терең суреттеліп, отаншылдық сезімнің көркем бейнесін жасайды.

Әнші-ақындардың сұлулықты сипаттаудағы көркемдік тәсілдері де әр алуан. Олардың шығармаларында метафора, теңеу, символ сияқты көркемдік құралдар молынан кездеседі. Бұл құралдар сұлулықтың терең әрі көпқабатты бейнесін жасауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге, ақындар поэзиясында дыбыстық үйлесімге де ерекше мән берілген. Өлеңдердің әуезділігі, ырғақтылығы олардың эстетикалық әсерін күшейтеді. Осылайша, әнші-ақындар поэзиясында сұлулық тек мазмұн ғана емес, форма ерекшелігі ретінде де маңызды орын алады.

Зерттеу барысында анықталған тағы бір жайт – әнші-ақындардың шығармашылығының қазақ қоғамының тарихи-әлеуметтік болмысымен тығыз байланысы. Олар өз заманының оқиғаларына үн қатып, тарихи кезеңдердегі әлеуметтік өзгерістерді көркемдік тұрғыдан бейнелей білді. Бұл ақындардың шығармаларының мазмұнын тереңдетіп қана қоймай, олардың қоғамдық маңызын арттыра түсті. Әнші-ақындар өз шығармаларында сұлулықты суреттеу арқылы халықтың эстетикалық талғамын қалыптастырып, оның рухани дүниесін байытты.

Қорытындылай келе, әнші-ақындардың шығармашылығында сұлулықты сипаттаудың ерекше қырлары мен көркемдік әдістері анықталды. Бұл әдістер олардың поэзиясын эстетикалық тұрғыдан құнды етіп қана қоймай, қазақ әдебиетінің жалпы дамуына да зор ықпал етті. Әнші-ақындар өз туындыларында ұлттық құндылықтар мен рухани мұраны насихаттау арқылы көркемдік дәстүрдің сақталуына және жаңаруына үлес қосты. Олардың поэзиясында табиғат пен адам, тарих пен руханият, сұлулық пен ізгілік ұғымдары тығыз байланыста бейнеленіп, ұлттық поэзияның көркемдік көкжиегін кеңейтті.

Бүгінгі таңда әнші-ақындар шығармаларын зерттеуді жалғастыру – қазақ әдебиетінің тарихын, көркемдік ерекшеліктерін және ұлттық эстетикалық идеалдарды тереңірек ұғынуға жол ашады. Олардың шығармашылығы ұлттық мәдениеттің маңызды бөлігі ретінде қазіргі ұрпақ үшін де құнды болмақ.

Әдебиеттер

1. Негимов С. Қазақтың сал-серілері. Ғылыми эсселер. – Алматы: Ана тілі, 2005. – 128 б.
2. Ысмайылов Е. Әдебиет жайлы ойлар. – Алматы: Жазушы, 1968. – 316 б.
3. Ақан сері Қорамсаұлы. Шығармалары. – Алматы: Қазақстан баспа үйі, 2013. – 384 б.
4. Саңдыбайұлы Ы. Гәкку. Өлеңдер, айтыстар және әндер жинағы. – Астана: Фолиант, 2005. – 184 б.
5. Orda G., Sarsenbayeva Zh, Sultanova B., Abilkhaiyrov N., Abdrakhmanova K. Artistic transformation of the female image in kazakh literature // Mankind Quarterly, 2021, 61(3)16, – P. 653-668, DOI: <https://doi.org/10.46469/mq.2021.61.3.16>
6. Керім Ш. Сал-серілер поэзиясы. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы. Монография. – Алматы: Ұлағат, 2017. – 108 б.
7. Кәрібаева Б. Қазіргі қазақ лирикасының поэтикасы: Әдеби-сын мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1988. – 152 б.
8. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 99: Ән-өлеңдер. – Астана: Фолиант, 2013. – 440 б.
9. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т. 53: Ғашықтық жырлар. – Астана: Фолиант, 2009. – 456 б.
10. Тәжібаев Ә. Өмір және поэзия. – Алматы: Жазушы, 1960. – 265 б.
11. Нұрқатов А. Шығармалары. Т 2. – Алматы: Ана тілі, 2013. – 384 б.
12. Біржан мен сара айтысы. Тарихи-танымдық зерттеулер жинағы. Құраст. Е. Нұрахмет. – Алматы: Press Go, 2021. – 276 б.
13. Dubuisson, E. M. The Aitys of Birzhan and Sara: A Young Woman’s Voice in Kazakh Oral Literature. Manuscript submitted for publication. In Tulips in Bloom: An Anthology of Modern Central Asian Literature (The Steppe and Beyond: Studies on Central Asia Series). // Palgrave Macmillan, 2020. – P. 357-381.
14. Daniel Schulza, Štěpán Bahník // Gender Associations in the 20th Century English Literature // Journal of Personality Studies, Volume 81, August, 2019, – P. 88-97. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jpr.2019.05.010>
15. Жұматаева А.Н. Абай поэзиясындағы әйелдер бейнесі: Абайға дейінгі көркемдік көзқарастарға салыстырмалы талдау // Керуен. №77(4). – 2022. – Б. 178–188. DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-14>
16. Адаева Е. Қазақ әдебиетін зерттеудің гендерлік аспектілері // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. №3. – 2023. – Б. 85-101. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.06>

М.М. КОҢДЫБАЙ, О. АБДИМАНУЛЫ

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Р.Г. ТИРАДО

Университет Гранады, Гранада, Испания

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОБРАЗА КРАСОТЫ В ТВОРЧЕСТВЕ ПЕВЦОВ-АКЫНОВ

Аннотация. В статье подробно рассматриваются представления о красоте и их художественные особенности в творчестве казахских певцов-поэтов. Понятие красоты в их поэзии рассматривается как неотъемлемая часть природы, человека и национального мировоззрения. Национальное понимание красоты описывается с использованием художественных средств через живописные образы природы и эстетически привлекательный образ человека.

Особое внимание уделяется гармоничному сочетанию женской красоты, природных пейзажей и национального мировоззрения. Исследуются художественная и эстетическая ценность таких поэтических средств, как метафоры, эпитеты и сравнения, используемых в произведениях певцов-поэтов, а также их влияние на национальную эстетику. Литературные методы, применяемые для изображения красоты, служат основой для выявления особенностей

художественного мировоззрения в их творчестве.

В статье исследуются вопросы красоты и эстетики в казахской поэзии с точки зрения современной литературоведения. Анализируется исторический и культурный контекст формирования понятий красоты и эстетики. Рассматривается вклад певцов-поэтов в национальную культуру и литературное наследие, а также подробно раскрывается эстетическое содержание их произведений.

Посредством анализа произведений казахских певцов-поэтов в статье показывается роль и значение национальной поэзии в отражении культурных ценностей. Исследование предоставляет возможность глубже понять художественную гармонию в творческом наследии певцов-поэтов. Таким образом, эстетическая природа красоты и её образ в национальной литературе оцениваются с новых теоретических позиций, что способствует обогащению научных взглядов на казахскую поэзию.

Ключевые слова: казахская поэзия, певцы-акыны, красота, эстетика, художественный образ, изобразительные средства.

M.M. KONDYBAY, O. ABDIMANULY

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

R.G. TIRADO

University of Granada, Granada, Spain

THE ARTISTIC FEATURES OF THE CONCEPT OF BEAUTY IN THE WORKS OF SINGER-POETS

Annotation. This article provides a detailed examination of the concept of beauty and its artistic features in the works of Kazakh singer-poets. Beauty in their poetry is regarded as an integral part of nature, humanity, and national worldview. The national understanding of beauty is described through the use of artistic devices, capturing the vivid imagery of nature and the aesthetically appealing representation of human figures.

Special attention is given to the harmonious interplay of feminine beauty, natural landscapes, and the national worldview. The study explores the artistic and aesthetic significance of poetic devices such as metaphors, epithets, and similes found in the works of singer-poets, as well as their influence on the national aesthetic. Literary methods employed to depict beauty serve as a foundation for uncovering the distinctive features of artistic perception in their creativity.

Furthermore, the article addresses the issues of beauty and aesthetics in Kazakh poetry from the perspective of contemporary literary studies. The historical and cultural context of how the concepts of beauty and aesthetics were formed is analyzed. The contribution of singer-poets to national culture and literary heritage is considered, with an in-depth exploration of the aesthetic content of their works.

Through the analysis of Kazakh singer-poets' works, the article highlights the role and significance of national poetry in reflecting cultural values. This research allows for a deeper understanding of the artistic harmony inherent in the creative legacy of singer-poets. Thus, the aesthetic nature of beauty and its representation in national literature are evaluated from new theoretical perspectives, enriching scholarly views on Kazakh poetry.

Keywords: Kazakh poetry, singer-poets, beauty, aesthetics, artistic imagery, poetic devices.

References

1. Negimov S. Qazaqtyñ sal-serileri. Čylymi eseler. – Almaty: Ana tılı, 2005. – 128 b.
2. Ysmaiyllov E. Ädebiet jaily oilar. – Almaty: Jazushy, 1968. – 316 b.
3. Aqan serı Qoramsaūly. Şyğarmalary. – Almaty: Qazaqstan baspa üii, 2013. – 384 b.
4. Sandybaiūly Y. Gäkku. Öleñder, aitystar jäne änder jinağy. – Astana: Foliant, 2005. – 184 b.
5. Orda G., Sarsenbayeva Zh, Sultanova B., Abilkhaiyrov N., Abdrakhmanova K. Artistic

transformation of the female image in kazakh literature // Mankind Quarterly, 2021, 61(3)16, 653-668 p., DOI: <https://doi.org/10.46469/mq.2021.61.3.16>

6. Kerim Ş. Sal-seriler poeziyası. HİH ğasyrdyñ ekinşi jartysy men HH ğasyrdyñ basy. Monografia. – Almaty: Ұлағат, 2017. – 108 b.

7. Käribaeva B. Qazırǵı qazaq lirikasynyñ poetikasy: Ädebi-syn maqalalar. – Almaty: Jazuşy, 1988. – 152 b.

8. Babalar sözi: Jüztomdyq. T. 99: Än-öleñder. – Astana: Foliant, 2013. – 440 b.

9. Babalar sözi: Jüztomdyq. T. 53: Ğaşyqtıq jyrlar. – Astana: Foliant, 2009. – 456 b.

10. Täjibaev Ä. Ömir jäne poezia. – Almaty: Jazushy, 1960. – 265

11. Nürqatov A. Şyğarmalary. T 2. – Almaty: Ana tılı, 2013. – 384 b.

12. Birjan men sara aitysı. Tarihi-tanymdyq zertteuler jınaǵy. Qūrast. E. Nūrahmet. – Almaty: Press Go, 2021. – 276 b.

13. Dubuisson, E. M. (2020). The Aitys of Birzhan and Sara: A Young Woman’s Voice in Kazakh Oral Literature. Manuscript submitted for publication. In Tulips in Bloom: An Anthology of Modern Central Asian Literature (The Steppe and Beyond: Studies on Central Asia Series). // Palgrave Macmillan, 2020. – P. 357-381.

14. Daniel Schulza, Štěpán Bahník (2019). // Gender Associations in the 20th Century English Literature // Journal of Personality Studies (Scopus), Volume 81, August, – P. 88-97.

15. Jūmataeva A.N. Abai poeziasyndaǵy äielder beinesı: Abaiǵa deingı körkemdik közqarastarǵa salıstırmaly taldau // Keruen. №77(4). – 2022. – B. 178–188. DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-14>

16. Adaeva E. Qazaq ädebiyatın zertteudiñ genderlik aspektleri // Eurazia gumanitarlyq institutynyñ habarşysy. №3. – 2023. – B. 85-101. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-3.06>

Авторлар туралы мәлімет:

Қондыбай Медет Манасұлы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Қондыбай Медет Манасұлы – докторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Kondybay Medet Manasuly – doctoral student of al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Өмірхан Әбдиманұлы – филология ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан.

Омирхан Абдиманұлы – доктор филологических наук, профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Omirhan Abdimanuly – Doctor of Philology, Professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. философия докторы (PhD)

Тирадо Рафаэль Гусман – философия докторы (PhD), Гранада университетінің профессоры, Гранада, Испания.

Тирадо Рафаэль Гусман – доктор философии (PhD), профессор Университета Гранады, Гранада, Испания.

Tirado Rafael Guzman – Professor of University of Granada, PhD in Philology, Granada, Spain.

Е.Б. САУРЫҚОВ¹ *Қ. ТАМАБАЕВА² Р. ЕЛУБАЕВА³ Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті,
Тараз, Қазақстан(e-mail: e_sauykov@mail.ru¹, karakoztamabaeva1979@gmail.com², ERS40@mail.ru³)

ШЕРХАН МҰРТАЗА МЕН ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІ ДІНИ ТҰЖЫРЫМДАРЫНДАҒЫ ОРТАҚ САРЫНДАР

Аңдатпа. Ғұламалық – жеке адамға берілетін тума қасиет. Ол қасиет кейін азаматтық ұстанымымен бірге, терең ізденіс пен шын шеберлікпен ұштасып, тұлғалыққа ұласады. Шәкәрім мен Шерхан да – осындай ғұлама тұлғалар. Аталған мақалада Шәкәрім мен Шерханның тұлғалық қалыптасуы мен даналық ой-көзқарастарындағы дін мәселесі сөз болады.

Шәкәрім мұрасы – халқымыздың ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын, маңызын жоймайтын бастаулардың бірі. Дана Абайдың шәкірті ретінде ғана емес, ойшылдықтың жоғары биігіне жеткен тұлға ретінде Шәкәрім шығармашылығы көптеген зерттеулерге арқау болуда. Әсіресе, ғұламаның «Үш анық» еңбегінің адам болмысы мен өмір философиясын жан-жақты суреттейтін шығарма екені белгілі. Осындай ғұлама дәстүрімен Шерхан Мұртазаның «Бір кем дүние» кітабы да соңғы жылдар еншісіндегі үлкен әдеби табыс болып саналады. Мақалада Шерхан Мұртаза мен Шәкәрім Құдайбердіұлының діни тұжырымдарындағы ортақ сарындарды талдау, берілу ерекшеліктерін айқындау, ғылыми пайымдау мақсаты көзделген. Осы мақсатқа сәйкес, екі сөз зергерінің діни-тәрбиелік ұстанымдарын талдау; қос жазушының дүниетанымдық ерекшеліктерін, өмір мен адам табиғатына қатысты азаматтық ортақ ой сарындарын түйіндеу; екі ойшылдың, ұлтын сүйген тұлғалардың ойшылдық, гуманистік, адамгершілік мұраттарындағы рухани сабақтастық мәселесін ашып көрсету міндеттері жүзеге асырылған.

Бүгінгі қоғам – күрделі сипатымен ерекшеленуде. Ғаламдық жаһандану жағдайында өткенді таразылап, рухани қуаттандыру – ең басты мәдени міндеттердің біріне саналуда. Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі қоғам үшін, жалпы тәуелсіздігіміздің баянды болуы үшін ештеңеден қаймықпаған, шындықтың шырақшысы, ақиқаттың алдаспаны атанған Шерхан әлемі – бүгінгі ұрпақ үшін тәлім-тәрбие мектебі. Шерханды тану арқылы адам, кез-келген ұрпақ өзін-өзі тани алады, елі мен жеріне деген сүйіспеншілігі артады. Осы тұрғыдан алғанда, Шерханды жан-жақты тануда ұлы Шәкәрім ұлағатын жеке-дара ғылыми талдау нысанына алынуы мақаланың ғылыми жаңалығын ерекше айқындайды. Шәкәрім шығармашылығының ұлы қайнар бұлақтарынан Шерханның да нәр алғаны, сонымен қатар, білім, ғылым, дін мәселесінде, адамдық қасиеттер тұрғысында білім алып, тәлім көрген ортасына сай жазушының басқа да үлкен арналардан сусындағаны айқын талданады.

Түйін сөздер: ғұламалық, дін, рухани сабақтастық, дәстүр.

Кіріспе. Ұлы Абай дәстүрін жалғастырушы, ақын, философ, жазушы, тарихшы, композитор Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармашылығы – ұлттық әдебиетіміздің асыл мұраларының бірі. Тәуелсіз Қазақстан халқын әлемдік мәдениетке жеткізу жолындағы

рухани бастаушы болған Абайдың тікелей тәрбиесін көрген шәкірт Шәкәрім Құдайбердіұлы өз әдеби мұрасы арқылы қазақ әдебиеті мен өнерінің тарихындағы, тіпті бүкіл ұлттық мәдениетіміздің тарихындағы өзіндік орны бар көрнекті ақын, тамаша жазушы, шебер аудармашы, ойшыл, философ, оған қоса дарынды сазгерлік қасиетімен де дараланған.

Шәкәрімдей ғұламаның діни тұжырымдарын, жалпы адамдық болмыс пен өмір философиясы жайындағы ой-пікірлерін оқымаған қазақ кемде-кем десек, артық айтқандық емес. Осының бір куәсі ғылыми-ізденіс бағытында жүргенде «Шерхантану» ғылыми-зерттеу орталығындағы Шерхан Мұртазаның қойын кітапшаларын ақтарып отырғанда айқын байқалды. Парақтары сарғайған қойын кітапшаға 1991 жылдың өзінде-ақ, Шерхан Мұртаза «Шәкәрім – ұлы ақын ғана емес, ұлт тәрбиешісі» деп жазған екен.

Демек, қазақ руханиятының бәйтерегіне саналатын Шерхан Мұртазаның жазушылық өсуінде, жалпы мұрасында Шәкәрім ой-тұжырымдарының орны бөлек. Қарап отырсақ, өмірінің соңғы уақытында ойшылдық қабілетімен танылған Шерхан Мұртазаның нақыл сөздері мен әрбір журналистік жазбасында, көркемдік ұстанымдарында Шәкәрім Құдайбердіұлы ұлағаты айқын байқалады. Еліміз тәуелсіздік алған алғашқы жылдары ұлттық құндылықтарымыздың шын жанашыры болған Шерхан Мұртазаның дін мәселесіне деген көзқарастарының да бастауы осы Шәкәрім Құдайбердіұлы толғамдары болып табылады деген тұжырымға келдік.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақаланың ғылыми жаңашылдық талдауларын жасауда жүйелі-кешенді, тарихи-салыстырмалы, тарихи-функционалдық әдіс түрлері қолданылды. Дәстүр мен жаңашылдық мәселесі ежелден келе жатқан барлық халықтың әдебиеті мен өнеріне тән дамып жалғаса беретін мәңгілік үрдіс деуге болады. Осы себепті де, әдебиеттегі Абай дәстүрі турасында жазылған еңбектерде Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармашылығы да жан-жақты талданады. Ал, Шерхан Мұртаза шығармашылығы жайлы жазылған М. Копбаеваның «Шерхан Мұртаза шығармашылығындағы көркемдік таным және авторлық концепция» докторлық диссертациялық еңбегінде [1], Р.Жақсылықбаеваның «Шерхан Мұртаза: публицист, редактор» атты оқулығында [2], қоғам қайраткері Т. Мәмесейттің «Шерхан Мұртаза» атты ғұмырнамалық еңбегінде [3] жазушының азаматтық тұлғасы, қаламгерлік шеберлігі мен журналистік жолы сөз болады. Ал, Шерхан Мұртазаның дін туралы ой-толғамдары мен жалпы Абай, Шәкәрім секілді ойшылдар шығармашылығымен дәстүр жалғастығы бұған дейін сөз болмаған.

Осыған сүйене отырып, мақаланың зерттеу материалдары Шәкәрім Құдайбердіұлының өлеңдері мен Шерхан Мұртазаның нақыл сөздері болып табылады.

Екі ойшылдың діни тұжырымдарының ортақ рухани сабақтастығын ғылыми дәйектеуде аталған ғалымдардың еңбектерімен қатар, дін мәселесі туралы жазылған тарихи-әдеби материалдар, жалпы әдебиеттану ғылымының соңғы жылдардағы зерттеу еңбектері негізге алынды. Мақалада ғылыми пайымдау, талдау, салыстыру әдістері қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Шәкәрім Құдайбердіұлы өзінің алдындағы Абай дәстүрінің ізбасары болса, Шерхан Мұртаза да өз кезегінде халық ауыз әдебиеті үлгілерінен бастап, халықтық әдебиет өкілдерінің көптеген, оның ішінде Шәкәрім шығармашылығын құныға оқып, өмірлік толғамдарында рухани сабақтастыра білді.

Қазақ әдебиетінде Абай дәстүрі - кең құлашты арна. Абай дәстүрін сан ғасыр ұрпақтары әлі де жалғастыруы сөзсіз. Уақыт өте келе Шәкәрім дәстүрі де қалыптасуда. Бұл заңдылық. Шәкәрімдей ғұламаның шығармашылығы да – уақыт тезінде терең мазмұнымен дараланып, тағылымдық маңызы артуда.

Осының айқын дәлеле ретінде өткен ғасырдың 60-жылдарынан бастап ұлттық әдебиет пен тәуелсіз мемлекетіміздің руханиятына өлшеусіз үлес қосқан кесек тұлға Шерхан Мұртаза шығармашылығында ұлы Абай, Шәкәрім толғамдарының жалғасып жатқандығын айтамыз. Бұл өз кезегінде дәстүрдің әдемі жалғастығының көрінісі.

Жалпы Шерхан Мұртаза шығармашылығы мен жазушы мұрағатының бір саласы хаттар болып табылады. Сондай бір хатта былай деп жазылған:

1925-1926 жылдар еді. Қыста Арқаның Абыралы мен Жалаулысына жақын Матай адырда, жазда ол кезде шалқып жататын Борлықақ көлінің маңында отыратынбыз. Мен Тарақты деген елге жаңа түскен келін едім. Жайлауға ел жиылғанда дәулеті толық, көпке қайырымды Сәт ауылы орта, кедей шаруалармен көбейіп, жүз шамалы үй болатын. Елдің малын Мағзум деген бағатын. Ол өте сергек еді. Ұйқысын аттың үстінде қандырып алатын. Сонда, жайлауда болсын, қыстауда болсын, қыз ұзату, келін түсу, шілдехана сияқты жиын-той, ойын-сауықта шырқалатын ән, айтылатын өлең-жыр, әңгіме тыңдалғанда «мұны шығарған Шәкәрім ғой», «Шәкәрімнің сөзі» деп жататын жұрт. Содан мен Абаймен қатар Шәкәрім атына қанық бола бастадым. Ел арасында Шәкәрімнің «Қалқаман-Мамыр», «Еңлік-Кебек» қиссалары жақсы тарады. Оқыған жастар мен ақсақалдар ол кісінің «Шежіресін» әңгіме қылатын.

Көп ұзамай қиыншылық жылдар (1930-1932) келді. Елдің жайы ол кезде қорқынышты. Адамдар аштан өліп, думаны тарқамаған талай ауылдардың үні өшіп, ел тоз-тоз боп қаңғып кетті. Жапанда жүрген Шәкәрімді біреу атып тастапты деген суық хабарды да естідік.

Аздан соң ел де оңалды. Бірақ, содан кейінгі жылдарда Шәкәрім шығармаларын кітап бетінен көре алмадық, тіпті аты да аталмайтындай болды. Оның себебін түсіндірмекші болған кейбіреулерге біз сенбедік.

Адамның маған бәрі бір,
Не мұсылман, не кәпір,
Тамам адам бір бауыр
Бөлінбесе өлген соң.

Мен ұлтшыл емеспін,

Жақыным мынау демеспін, – деген ақынның өз сөзіне сендік.

Ақын аты баспа бетін көрмесе де, халық арасында сыйлы қалпында қала берді, қисса-өлеңдері көптің аузында жүрді.

Мен, қарт шешелерің, Жайық Бектұровтың «Ақын мен арамза» поэмасын оқып шығып, көп ойға қалып отырмын. Шәкәрімге қысталаң жылдары жабылған жала, тағылған айып орынсыз. Мұны әлі күнге дейін ашып айтпағандарың жарамайды, балалар. Неге атын айтып, шығармаларын жарияламайсыңдар?

Менің жасым сексенге шықты. Елу жылдай – 1939 жылдан Коммунистік партия қатарындамын. Сендерге айтарым, балаларым, өткенді жасырмаңдар, отызыншы жылдары ошақтарының оты сөнген адамдарды ұмытпаңдар – не бір аяулылар көмусіз қалды ғой - жазыңдар ол туралы.

Өз халқын қаралағыш оңбағандардың мәдениетімізге тигізген кесірі көп. Қазіргі, шындыққа бет бұрған кезеңде, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мағжан Жұмабайұлы шығармалары жарыққа шығып, халыққа қайтып оралуға тиіс деп жазылған.

Бұл Шерхан Мұртазаға қарт зейнеткер Хабиба Әзбекованың жазған хаты екен [4, 107]. Осылай, Шерхан Мұртазаның Шәкәрім шығармашылығымен кеңінен сусындағанын, діни-дүниетанымдық көзқарастарының үйлесіп жатқандығын байқадық. Жоғарыда айтылғандай, Шерхан Мұртаза Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармашылығына аса жоғары бағасын берген екен.

Кез-келген ұлы суреткер немесе сөз зергері секілді Шәкәрім мен Шерхан да халық ауыз әдебиетінің үлгілерінен нәр алды, рухани сусындады. Оған жазушының «Ай мен Айша» романындағы Айшаның айтқан әңгімелері дәлел. Қолы босап немесе ауыр тірліктен қажығанына қарамай, перзенттерін бауырына тартып, жазықсыз ұсталған Мұртазасын есіне алатын Айша ана көз жасып көрсетпеуге тырысып, ертегілер мен тарихи жырларды, аңыз әңгімелерді айтатын болған. Қаршадайынан осындай бай әдебиет үлгілерімен сусындаған Шерхан Мұртазаның кейінгі жазушылық жолына да үлкен әсерін тигізді. Ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, асыл мұра ретінде жетіп отырған мәдениеттің бұл саласы әрбір ақын-жазушы секілді Шерхан Мұртазаның да халық жазушысы, дарынды драматург, ойшы, қоғам қайраткері, ұлт жанашыры болуына көп ықпалын тигізеді. Халқының мол мұрасы

мен бай ауыз әдебиеті Шерхан Мұртазаға анасының ақ сүтімен, мейірім-шапағатымен дарыған. Академик С.Қасқабасов ұлы Абайға айтқан: «Абайдың ұлы ақын болуы алдымен оның туа біткен дарынына байланысты болса, содан соң өскен ортасына, бала кезден алған тәрбиесі мен оқып-тоқығанына байланысты. Бұл ретте, ол көпті көрген дана әжесі Зере мен ақындық, өнерпаздық дарыған шешесі Ұлжанның кестелі сөздерін құлағына құйып, шаршы топта жаңылмай сөйлейтін әкесі Құнанбай мен басқа да ру басылардың билік сөздеріне ден қойып өсті. Соның нәтижесінде Абай он жасынан бастап өлең шығарды, әзіл-оспаққа, қолма-қол өлең шығаруға төселді» [5, 8], – деген пікірін Шерхан Мұртазаға қатысты айтуға болады.

Шәкәрім мен Шерхан Мұртазаның рухани сусындаған келесі саласы – ұлы Абай шығармашылығы деп санаймыз. Шерхан Мұртаза да жазушылық жолында ұлы Абай шығармашылығына терең басын иіп, аса жоғары бағалаған.

«Ақындар мен әкімдер» атты зерттеу кітабына енген «Абай сәулесі» атты мақаласында кітап жиған қазақтың жиһазы Абайсыз болмас, Абайы болмаса ол қазақ емес, жалпы ондайды саналы адам деу қиын. Төрінде Абайдың кітабы тұрған үйдің сәулесі де молырақ. Абай кітабынан ерекше сәуле шашырап тұрады» - деп санайтын Ш.Мұртаза Абайдың әкесі қазақ, анасы - өзіміздің кең дала деп түсініп, «Абай – қазақтың бар жерінде туып, бар жерінің туын ұстап тұрған кемеңгер. Абай бүгін бұрынғыдан да керегірек сияқты. Ол – қазағына ертең де, бүрсүгүні де керек. Ауадай, айдай, күндей, жұлдыздай, өзендей, көлдей керек Абай [6, 14], - деп түйеді. Бұдан жазушының ұлы ақынның толық адам ілімі мен шығармашылыққа қоятын талаптарын барынша ұғынғандығын байқаймыз.

Шерхан Мұртаза өзінің шығармашылық жолында рухани сусындаған негізгі арна ретінде Абай мұрасын бағалайды. Олай болса, Ш.Мұртаза – өзі өнеге тұтып, қаламгерлік жолында үйрену мектебі деп санаған ұлы Абайдың рухани тәлімін дамытушы, бүгінгі ұрпаққа жеткізуші. Ал, Абай шәкірті, әрі туыс інісі Шәкәрім ғұламалығына да тікелей әсер еткен осы ұлы Абай мұрасы екендігі ақиқат. Ендігі кезекте Шәкәрім Құдайбердіұлы бір ғасыр өткен соң Шерхандай кесек тұлға қалыптасуына мол әсерін тигізген.

Ұлы Абайдың қара сөздерінен кейін терең философиялық мазмұндағы еңбекті білгір сөз зергері, шоқтығы биік тұлға Шәкәрім жазды. Поэзиялық шығармаларымен көркемдіктің биік шыңына көтерілген ұлы Шәкәрімнің «Үш анық еңбегі» - ұлы Абай ілімінің жалғастырушы, насихатшысы.

Ал, «Үш анық» секілді ғақлияға толы, адам философиясын терең талдаған осындай сүбелі еңбектер қатарында Шерхан Мұртазаның «Бір кем дүниесін» ерекше атаймыз. Қазақтың санасын, жанын оятуға бағытталған бұл шығарма араға ғасыр салып, қазақ философиясының жаңаша әдеби үлгісін жаңартты десе де болғандай.

Шәкәрім мен Шерхан Мұртазаның рухани үйлесімділігін қарастыруға осы екі еңбек негіз болып отыр.

Шәкәрім Құдайбердіұлы – өз бетімен білім алып өскен адам. Әрине, жетекшісі Абай болған. Дүниеге көзқарасы да Абай ықпалымен қалыптасқан. Сол себепті де, ұлы Абайдың сусындаған ауыз әдебиетімен Шәкәрім де рухани қуат алған.

Ал, Шерхан Мұртаза болса, ертегілер мен аңыздарды, өлеңдер мен жырларды, батырлар, ғашықтар жырын, мақал-мәтелдер мен жұмбақтарды бала кезден естіп, бойына сіңіріп өсті. Өзіне дейінгі көптеген ақын-жыршылардың, би-шешендердің сөздерін естіп, танып, жаттап өскенін сезуге болады. Оны жазушының «Ай мен Айша» романын оқи отырып, толық көз жеткіземіз.

Шәкәрім Құдайбердіұлы да шығыс шайырларының, түркі тілдес халықтарға ортақ жауһар шығармалармен терең сусындаған, шығармашылықпен бірге аудармамен терең шұғылданған, яғни, әлем және шығыс ойшылдарының еңбектерімен кеңінен таныса отырып, Шәкәрім Құдайбердіұлы оларды ана тілінде сөйлетті.

Бұл орайда, Шерхан Мұртаза да қалыс қалған жоқ. Сөз өнеріндегі алғашқы қадамы аудармамен басталды десек те болғандай. Белгілі классик Э. Хемингуэй адамның балалық шағының бақытсыз болуы және ол көп көрген қиыншылық қаламгер болып қалыптасуға

игі ықпал етіп, қосымша тақырып, тың идея береді дегенді айтады. Э. Хемингуэйдің бұл пікіріне қосылатындар да, қарсы шығатындар да бар.

Дегенмен де, Шерхан Мұртазаның балалық шағы жетімдікте өтті. Жастай жесір қалған Айша анасына қорған бола жүріп, тағдырдың қандай да болмасын қиындығына мойымады.

Мектеп бітіргеннен кейін өз талабына сенген Шерхан Мұртаза Мәскеуге оқуға аттанады. Оқи жүріп, аздаған шәкіртақымен және Мосфильмнің түсірілімдеріне көрермен ретінде қатысып тапқан қаражатымен күн көреді. Жас Шерхан Мұртаза алғаш рет аудармашы ретінде жұмыс істеп көруді шешеді. Осылайша 50-жылдардың бірінші жартысында қазақстандық оқырмандар Шерхан Мұртазаның арқасында Лагиннің «Хоттабыч қартын» және башқұрт классигі Мұстай Кәрімді таныды. Ол сондай-ақ Венгрияның халық ертегілерін, Ганс Христиан Андерсен мен Шыңғыс Айтматовтың туындыларын да қазақ тіліне аударған.

Әрбір ұлттың генофондының негізі – танымал тұлғалардан тұрады. Ұлттың ақыл-ойын, парасатын құрайтындар да осы топ, яғни тұғырлы тұлғалар. Олар – заманның желімен ықпайтын, шындықтан қашып бұқпайтын, сабыры үгілмейтін, ұсаққа үңілмейтін, көкірегі сыр-сандығын пендешіліктен таза ұстайтын, өнерді өрістетіп, ғылымды өрге сүйрейтін ерекше талант иелері. Тұлғалар – өмір-өзен қалай тулап жатса да, уақыт қандай өзгеріске түссе де арнасынан аумайды, тарихтың тамырын дәл басады. Ел басына күн туып, бағытын таппай жаңылғанда ең алдымен тұлғаларын іздеп табатыны, үлкен үміт артатыны да сондықтан болса керек.

Өз кезінде хакім Абайдың: «Жақсы менен жаманды айырмадың, Бірі қан, бірі май боп енді екі ұртың» [7, 49], – деп мұңға батуы тегіннен-тегін емес. Аумалы-төкпелі аласапыран замандарда асыл мен жасықты айыра алмай небір алыптардан көз жазып қалғанымыз да шындық. Осы орайда, Кеңестік кезеңде орын алған тоталитарлық жүйенің құрбаны болып, жазықсыз жапа шеккен қазақ әдебиеті мен мәдениеті қайраткерлерінің ұлт мұраты жолында зор тәуекелге барған ерлік істері мен тұлғалық қасиеттерінен бастау алып, тәрбиелену, кейінгі ұрпаққа үлгі-өнеге ету – ең сауапты да, жауапты міндет еді.

Ұлы Абайдың реалистік дәстүрін жалғастырушы ұлы ойшыл ақын Шәкәрім шығармашылығы өзінің кең тыныстылығымен, шыншыл да сыншыл әуенімен ерекшеленді. Оның әдеби мұрасы сан алуан: философия, этнография, әдет-ғұрып және дін тақырыбы.

Шәкәрім мұрасы бай. Соның ішінде ойшыл Шәкәрімнің діни тұжырымдарының тәрбиелік қуаты терең және қазіргі күрделі діни ахуалды түсіндіріп, жастардың адаспауына дұрыс жөн сілтеуге мүмкіндік береді.

Алаштың абзалы Шәкәрім Құдайбердіұлы атамыз өзінің тағылым тұнған туындыларында Алланың ақ жолын барынша насихаттап, ұлтымыздың әділет ұранына айналдырды. Ол өзінің бай мұраларында қасиетті Құранды және Пайғамбарымыздың (с.а.с.) хадистерін баяндай отырып, ұрпақты қазақтың ата танымынан, тарих тамырынан ажырамауға үндейді.

Шәкәрімнің дүниетанымының негізгі ерекшелігі – дін және руханилық мәселесін қарастыру мен өзіндік рухани-құндылықтық категориялардың жүйесін ұсыну болды. Ойшылдың рухани ізденістері бүгінгі күннің талаптары тұрғысынан қарасаң да құндылығы мол рухани мұра. Ол адамдар бойындағы имандылық, діни-рухани тазалық мәселелерін қарастыра отырып, бірқатар ұсыныстары мен тұжырымдарын ұсынған. Рухани ұстазы Абай және замандастары сияқты Шәкәрім шығармаларында толығымен адам мен қоғамдық дамудың жолын іздестіріп, ол діннің ақ жолын қоғамдық дамудың рухани негізі ретінде ұсынып, әрбір адамның өмірлік құндылықтық бағдарын айқындауда имандылық пен білімге сүйену, адалдық, адамгершілік заңдарын басшылыққа алу керектігін тұжырымдаған шығармаларының берері мол, рухани туындылар.

Бүгінгі қоғам – өте күрделі сипатқа ие. Әсіресе, дін күрделі ахуалды сипаттайды. Жастарымыз көптеген білімсіздік пен жете түсініспеушілік салдарынан қатерлерге ұрынуда. Діни ағымдар мен сектелер көбейіп, жастарымызды арандатуда. Осы тұрғыдан алғанда, Шәкәрімнің:

Бұл кездегі діндердің бәрі – нашар,
Ешбірі түзу емес көңіл ашар.
Өңкей алдау, жалғанды дінім дейді,
Тексерсең, ойың түгіл жаның сасар.
Әлемдегі діндердің түп мақсұты
Үш нәрседе бұлжымай құшақтасар:
Құдай – бір, ұждан – дұрыс, қиямет – шын,
Еш діннің мақсұты жоқ мұнан асар.
Дін адамды бір бауыр қылмақ еді,
Оны бөліп, дұспандық қару жасар.
Інжіл, Құран – бәрі айтып тұрса-дағы,
Мағынасынан адасып қара басар.
Сүйтіп бұзып, бүлдіріп есіл дінді,
Дін десе білімділер тұра қашар.
Ешбір дін үйтіп дұспан бол демейді,
Қанеки, бұл сөзіме кім таласар? [8, 115], – деген өлең жолдарының айтары мол.

Тереңірек талдайтын болсақ, Шәкәрімнің дінді хақ деп, ал оны бұрмалап, тіпті адамзаттың жауына айналдыратын оның мәнін жете түсінбеген діншілдер деп тұжырымдағанын аңғарамыз.

Шындығында, Шәкәрім өзінің әрбір поэзиялық туындысын әуелі Жаратқанға сыйынумен бастайды. Осы секілді Шерхан Мұртазаның да дін жайындағы көзқарастары, жалпы тіршілік пен өмір философиясы жайындағы толғамдары ғұлама Шәкәріммен үндесіп жатыр.

Ақынның діншілдігі мен бір жаратушыға деген сенімі оның ойшылдығымен ұласады. «Ол ешбір дін қиянат жаса, дұшпан бол демейді деп отыр. Ендеше, кінә дінде емес, сол дінді ұстанушылардың оның түп мағынасын түсінбей, дінді қолшоқпарға айналдыруында. Сөйтіп есіл дін бұзылады дейді. Яғни кемшілік дінде емес, діншілдерде болып отыр.

Құран сырын түсінбей бұрса дағы,
Жасырылмай жарқырап тұр керемет.

Жаман тәпсір жайылып жер бетіне,
Дін десе тұра қашты есті азамат» [9], – дейді. Білімділердің, есті азаматтардың діннен тұра қашуының негізгі себебі жаман тәпсірде деп отыр. Дін мен діншілер туралы Шәкәрімнің пікірі осындай.

Исламтанушы Нұралы Өсерұлы өзінің кітабында: «ислам деген сөздің мағынасы не десек, Аллаға тағаланың өміріне мойын ұсынып, рұқсат еткен іс-әрекеттерін істеу, тыйым салғандарынан аулақ болу, иман келтіру болып табылады. Ал иман дегеніміз не десек, онда өз ықтиярымен Алланың бірлігіне, періштелеріне, пайғамбарларына, кітаптарына, жәннат пен тозағына, сирату көпіріне, істеген іс-әрекет жайлы есеп-қисап алатын таразыға, қабір азабына, қиямет күніне, өліп-тірілуге, жақсылық пен жамандық және тағдыр бір Алладан екеніне сену деп жауап береміз» [10, 19] – дейді.

Шәкәрім - өз ұлтын бар болмысымен сүйген ұлтжанды, өршіл ойшыл. Ол елінің болашағын, халықтың иманын ойлап, тұңғыық терең рухани мұра қалдырған. Осы кезекте Шәкәрімнің ой-толғамдары өзек болған Шерхан Мұртазаның тұжырымдарын талдап көрелік.

«Өлгеннен соң тәннен жан бөлінеді дейді. Құдай құптаса – жаннатқа барады, құптамаса – тамұққа, тозаққа түседі дейді. О жақтан қайтып келіп, әңгімесін айтып, хабар берген ешкім жоқ. Бірақ, Адал мен Арамның ара жігі, әйтеуір, бір ажыратылуы, содан соң әркім тиесілі үлесін алуы керек қой. Егер ондай таразысы болмаса, дүниеде не мән, не мағына...» [3, 248].

Шерхан Мұртазаның пайымдауынша, «Сен патшасың ба, пақырсың ба, байсың ба, кедейсің бе – Қара жердің қойнына кірген соң бірдейсің».

Жастайынан әділетсіздікті көріп өскен Шерхан Мұртаза бес уақыт намазын оқымаса да, бір жаратқанның құдіретіне сенді, жалпы діннің ел дамуындағы үлесін аса жоғары бағалады. Шерхан Мұртазаның дін турасындағы ой-толғамдарының қалыптасуына айналасындағы қарт кісілердің айтқандары, Қамқа кемпірдің әулиешілдігі себеп болғаны бірден байқалады.

«Әлемнің өзін Құдірет шебер жаратқан. Шебер жаратқаны сонша – бәрі тәртіпті. Күн де, Ай да, жер де өз жолымен, тек қана өз жолымен жүреді. Қатып, сіресіп қалған ешқайсысы жоқ, бәрі қимылдайды. Егер әлдеқалай біреуі жолдан шығып кетсе, ақырзаман сонда болмақ» [3, 245].

Шерхан Мұртазаның әкесі де дінді ұстанған. Сол уақыттың қиындығы мен қатеріне қарамай, намазын оқып, құлшылығын жасаған. Бұның ақиқатын Шерхан Мұртазаның мына бір тәмсілінен аңғарамыз: «Әкеміз Мұртаза марқұмның қызғылтым шырайлы, әдемі гүлдері жайнаған жап-жаңа жайнамазы бар еді.

Алдымен мешіт бұзылды. Оның үйінді болып қалған кірпіштерінің үстінде байғыз дейтін құс сұңқылдап, зарлап отыратынды шығарды.

Көп ұзамай Мұртаза «халық жауы» ретінде ұсталды. Бұл 1937 жылдың, сірә желтоқсан айы еді.

НКВД үйге тінту жасады. Мен ол кезде 5 жасар баламын. Бәрі есімде. Тінткенде бәлендей байлық табылған жоқ. Тек бір милиционер төрде ілулі тұрған жайнамазды жазып көрді де: «Е, мынау шұлғау болуға жақсы екен. Аяғым тоңып жүр еді», – деп Алланың аты жазылған жайнамазды бүктеп-бүктеп, қойнына тыға салды...

Арада алпыс жыл өткенде жолым түсіп, Кереку қаласына барып, мешітіне кіріп, дұға оқығанда, Тәңірі жарылқағыр бас имам маған Қағбадағы мешіттің суреті салынған сұлу жайнамазды сыйлады. Сонда баяғы милиционерге шұлғау болып, қорланған жайнамаз ғайыптан құс болып келіп, қолыма қонғандай ғажайып хал кештім. Мұны марқұм Мұртазаның әруағы сезді ме... білмеймін. Бір кем дүние [11, 96].

Кезінде қаншама жауапты қызметтер атқарса да, ұлтына деген сүйіспеншілігі мен адамдық қалпынан айнымаған, ақиқаттың алдаспаны, шындықтың шырақшысы деген теңеулерге ие болған Шерхан Мұртазаның «Ақиқат бір шындық бар: ол ерте ме, кеш пе – әйтеуір бір келетін өлім. Қандай жағдайда, қай сағатта келетіні болжаусыз. Қай жердің топырағы бұйырыр, жалпы, топырақ бұйыра, ма, көмусіз қаласың ба – белгісіз. Көмусіз қалсаң, қарға-құзғынға жем боласың. Ал енді сені терең қазып, тепкілеп көмген күнде де – жем болудан құтылмайсың, құрт-құмырасқа жейді», деген ой-тұжырымы, бұл дүниенің алдамшы екендігін, бәрі де бір Жаратқанның құзырында екендігін тиянақты ұғындырып тұр.

Қарап отырсақ, Шерхан Мұртаза толғамдарының барлығы да қазақтың кәдімгі шарифатында бар, қарапайым тілмен түсіндірілген тәмсілдер. Өзінің «Бір кем дүние» кітабында да жазушы халық ретінде көбеюіміз қажеттігін, абортқа тыйым салатын заң керектігін айта келіп: Дәл қазір бейбітшілік, біршама түзік заманда, дана халық болсаң көбеюге тырыс.

Кім біледі, алдымызда әлдеқандай заман бар?

Аладан рахым тіле!

Әйтсе де жасаған ием жақсыларға иман мен данышпандық қасиет берсін.

Бір кем дүние.

Яғни, Шерхан Мұртазаның тұжырымында дін – ұлттың асыл қасиеті, дініне берік халықты ешқандай жау ала алмайды. Бірақ, жазушының қорқынышы басым. Оның басты себебі - қоғамымызға келіп жатқан түрлі діни ағымдар.

Шәкәрім секілді Шерхан Мұртазаның да басты діни тұжырымы: «Құдайға сыйынған құстай ұшады,

Адамға сыйынған мұрттай ұшады» болған.

«Өмір философиясы» деп бағаланған «Бір кем дүние» кітабында:

«Темірді тат шірітеді. Тат темірдің өзінен шығады.

Адамды аздыратын жаманшылықтар да адамның өзінен шығады. Ол да тат. Оны сабындап жуып кетіре алмайсың.

Адам жанын тат басса, оны тек кітап кетіре алады. Әрине, асыл кітап, адал кітап.

Ең бірінші – Құран!

Екінші – хадистер!

Ұлы классиктер.

Қазақтың ұлы ақын-жазушылары» [11, 45], – дейді.

Шәкәрім айтып өткендей, Құдай - бар, ұждан - дұрыс, қиямет - шын деуде. Осы Құдай бар деп оған мойынұсынуды Алла Тағалаға иман келтіру дейді. Енді осы иман турасындағы Шәкәрім атамыздың ой-толғамдарына назар аударсақ, иманның мағынасы туралы: «Иман деген Алла Тағаланың барлығына, бірлігіне, басқа Алла жоқтығына, Құран сөзінің бәрі шындығына анық ақылмен нанбақ» - дейді. Иман турасында Шәкәрім өте көп ой-толғамдар қалдырған. Иманның адамдағы шынайы көрінісін Шәкәрім қиянатсыздық арқылы өлшейді. Оның ойынша, қиянатты болу имансыздықты білдіреді. «Қиянатың бар болса, иманың жоқ. Маған десе, мың жылдай қыл ғибадат» [12, 67] – дейді.

Шерхан Мұртаза болса:

Біреулерге Құдай бәрін береді.

Байлық та бар, алтын, гауһар, інжу-маржан – бәрі бар. Төрт құбыласы сай.

Бірақ Иман жоқ.

Ең сорлы адам сол.

Бір кем дүние [11, 13].

Екі тұлғаның да діни тұжырымдарының негізі бойынша діннің негізгі мақсаты -қиянатсыз болуға шақыру. Ақын көп діндер туралы: «Дін» атты өлеңінде:

Жер жүзінде қарасам,

Неше түрлі халық бар,

Дін, иманын санасам,

Мыңнан артық анық бар.

Бұл қалай деп ойласам,

Мұның да бір сыры бар,

Терең ойға бойласам,

Дәл мынадай түрі бар:

Жардың шашы сансыз көп

Ол санауға келмей тұр.

Анық нұры осы деп,

Әркім бір тал ұстап жүр.

Жаратқанның киесін [8, 163], – деп адамзат баласының әртүрлі дінге табынып жүргендігін айта келе, адаспауға шақырады.

«Алла өзіне сеніп құлшылық еткен пендесіне адамилық қасиеттерін жоғары, таза ұстауы үшін екі қасиет берген – ақыл және жүрек. Ұлы тұлғалардың басқа адамдардан айырмашылығы да осы екі қасиеттің айналасында. Ерекше сезімтал жүрек пен өлшеусіз мол ақылда. Адам өзі істеген ісін, жазған сөзін жүрегіне сыната білсе-ақ, таза жүректің тылсым пернесін аша алады. Ақыл елегінен өткен ұйғарымды жүрек арқылы өткізіп отыру қажет» [13, 30].

Нәтижелер. Алаштың абызы Шәкірім атамыз исламның Хақ жолын өз еңбектерінде терең зерделеп өткен. Ақынның ислам дініне, жаратушы Аллаға сенімі, оның ойшылдығымен жалғасып, дүниеге көзқарасындағы бірлік, біртұтастықты танытады. Шәкәрім дүниедегі «сансыз кереметті кім жаратса - тәуірі сол» - дейді. Тәңіріні іздеу, жаратқан Аллаға сену - ақиқатты іздеу, сол арқылы «ең түпкі жаратушы - мінсіз ие» - деп түйіндеуінен айқын аңғара аламыз. Адам Атадан бастап жер бетіне келіп-кеткен барлық пайғамбарлар Ұлы Жаратушының барлығы мен ақыреттің еш күмәнсіз хақ екендігін жар салса, жүрегі нұрланған күллі ғалымдар мен ұлы ойшылдар бұл сенімге бекем иланып, мына жалған уақытша өмірлерінің ағысын сол бір мәңгі өмірге қарай реттеп, бағыт түзеп ғұмыр кешкен.

Шерхан Мұртазаның да діни тұжырымы «Мәңгілік ешнәрсе жоқ. Мәңгі тек Құдай ғана» деп келеді де, адамзатты адаспауға шақырады. Өзінің қайраткерлік жолында да тіл мен діннің шын жанашыры бола білген Шерхан Мұртазаның діни ой-тұжырымдары Шәкәріммен үндесіп қана қоймай, насихаттап тұрғандай.

Шәкәрімнің «Үш анығы» – ынсап, әділет, мейірім Шерхан Мұртазаның адамшылық ұлағатында терең мазмұндалып беріледі. «Дүниенің дүние болып дөңгеленіп тұруы – қанағатта, Бірақ көп адамдар қанағатты білмейді», «Адам шіркін мейірімге зәру. Дүниедегі небір қатыгездік, қаныпезер тас жүрек мейірімсіздік сол ана сүтімен қоса мейірлі шуақ, жылы сезім жетіспегенінен шығатын шығар» [3, 252], – деген ойларында Шәкәрім тұжырымдары жалғасып жатыр. Екі ойшы да өз мұралары арқылы адам баласына дін жайын, бұл өмірдің жалғандығын, қандай жағдайда болмасын, қанағат пен ар-ұжданын биік қоюын өсиет еткен.

XXI ғасырда еліміз халықаралық аренада ұлттық стратегиялық даму жолын бекемдеп, өзге де дамушы мемлекеттермен өзара ынтымақтастығы мен бірлігінің нәтижесінде жаңа сатыға көтерілуде. Саяси-экономикалық даму қарқынды жүзеге асырылған қоғамда ұлттық код, жаңғыру мәселесіне қатаң мән берілу қажет. Әсіресе, дін, ұлттық діл жайына немкетті қарауға болмайды. Осы ретте, аталған сөз зергерлері шығармашылығында діни тұжырымдардың айтары терең екендігі даусыз. Екі ойшы да бір Жаратушыға сеніп, тура жоолды нұсқады, адамның тұлға болып қалыптасуында дін мен рухани құндылықтарымыздың маңыздылығын атады. «Демек, бұдан ұғатынымыз ақындар иман ішіндегі сөздер – иманның шарттары, яғни ең алдымен Алланың бар екендігіне, және жалғыз Жаратушы екендігіне, жара-тылыста Алла жаратқан періштелердің бар екендігіне, Адам атадан бастап адамзат арасынан таңдалған пайғамбарлар және соңғы пайғамбар Мұхаммед (с.а.у.) екендігі-не, сол пайғамбарларға Алла тағала тарапынан түсірілген кітаптардың ақиқат-рас екендігіне, ақырет күнінің болатынына, тағдырға және жақсылық пен жамандық тек Алланың қалауымен болатынына, сондай-ақ өлім мен қайта тірілудің ақиқат екендігіне міндетті түрде илануы шарт. Сонда ғана, адам өзін «мұсылман» деп есептесін деген идеяны ұсынған [14, 141].

Қорытынды. Ғасырлар тоғысында әлеуметтанушы америкалық ғалымдар Дж. Нейсбит пен П.Абурдин 2000 жылы XXI ғасырдың алғашқы жылдарындағы әлемдегі ең басты, ықпалды, жаһандық сипаттағы он бағыттың (мегатенденциялар) ішінде тілдік патриотизм мен діни қайта жаңару үрдістерін атаған [15]. Бұл үлкен мәселе.

Тәуелсіздік жылдарында елімізде орын алған саяси-экономикалық жаңарулар мен өзгерулер ағымында мемлекет билігінің қайнар көзі болып табылатын халқымыздың рухани өмірі мен діни көзқарастарында бір өзгерістер орын алып, бүгінгі көптеген этникалық топтар мен түрлі діндерді ұстанатын зайырлы Қазақстан қоғамы қалыптасты. Мемлекет халықсыз болмайды, халықсыз билік болмайды, ал дінсіз халық болмайды. Халықтың тұтастығы мен діннің тұтастығы және мемлекеттің тұтастығы арасында тікелей тәуелді байланыс бар екенін ескерелік.

Осы орайда, Шәкәрім мен Шерхан Мұртазаның діни тұжырымдарын талдай отырып, жастарға дінді толық түсінуге бағдар беру, түрлі адасулардан сақтандыру міндеті көзделді. Әсіресе, Шәкәрім поэзиясында дінді жан-жақты суреттеп, адамның тәрбиелік арнасы ретінде бейнелеуі, ал Шерхан Мұртазаның жастайынан жүрегінде орныққан дін турасындағы толғамдары бүгінгідей күрделі ахуалдың алдын алуға септігін тигізетіні даусыз.

Екі тұлғаның діни көзқарастарына өзек болған, жалпы шығармашылықтары нәр алған қайнар бұлақтарына сипаттама берілді. Олар: туған халқының әдебиеті, Абай тағылымы, Ояну дәуіріндегі қазақ әдебиеті, Шығыс әдебиетінің жауһарлары мен еңбектері, Түркі халықтары әдебиеті, Орыс әдебиеті мен Батыс мәдениетінің үлгілері.

«Abai's literary contributions, including his poetry and philosophical writings, significantly shaped Kazakh literature. His work is notable for its exploration of modernization and enlightenment themes, challenging traditional Kazakh norms» [16, 69]. Шынында да,

Абайдың әдеби үлестері, оның ішінде поэзиясы мен философиялық еңбектері қазақ әдебиетін қалыптастырды. Қазақ әдебиетіндегі ұлы дәстүр – Абай дәстүрінен кейін ұлттық әдебиетімізде Шәкәрім дәстүрі де қалыптасқан. Ал, оған ғұламаның ұлы Абайдың ізбасары, насихаттаушысы болғандығы себеп болған.

XX ғасыр бас кезіндегі қазақ ақын-жазушылары секілді Шерхан Мұртаза шығармашылығы да Абай атты ұлы арнадан бастау алады. Халықтың болашағы Абай нұсқаған сара жолда деп білген, соның ізімен жүруді мұрат еткен Шерхан Мұртазаның өз көзқарастарында Шәкәрімдей ғұламамен де рухани үндесіп жатқандығы дәлелденді.

Осы мәселелерге зер сала отырып, Шәкәрім мен Шерхан Мұртаза шығармашылығының нәр алған арналарына біз мынадай қайнар бұлақтарын атар едік. Олар: туған халқының рухани қазыналар көзі, Абай тағлымы, шығыс әдебиетінің жауһарлары мен ғұламалық еңбектері, түркі халықтары әдебиеті, орыс әдебиеті мен батыс мәдениетінің үлгілері.

Қорыта айтқанда, Шәкәрім мен Шерханның діни ой-толғамдарының рухани ұқсастығы олардың эстетикалық танымдарының жалғастығында. Шәкәрім поэзиясы мен философиялық еңбектеріндегі діни тұжырымдар Шерхан Мұртазаның нақыл сөздері мен шағын тәмсілдерінде, жалпы қайраткерлік ұстанымдарында жарқырай түсті.

Әдебиеттер

1. Көпбаева М. Шерхан Мұртаза шығармашылығындағы көркемдік таным және авторлық концепция: Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. – Алматы, 2010. – 46 б.
2. Жақсылықбаева Р.С. Шерхан Мұртаза: публицист, редактор. – Алматы: Жазушы, 2003. – 154 б.
3. Мәмәсейт Т. Шерхан Мұртаза. – Астана: Елорда, 2002. – 280 б.
4. Мұртаза Ш. Ауылды, сені сағындым. 2-кітап. – Алматы: Darman Media, 2002. – 304 б.
5. Қасқабасов С. Абай және фольклор. – Алматы: Білім, 1995. – 64 б.
6. Мұртаза Ш. Ақындар мен әкімдер. Астана: Елорда, 2002. – 808 б.
7. Құнанбаев А. Қалың елім қазағым. Өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2002. – 223 б.
8. Шәкәрім Қазақ айнасы. – Алматы: Атамұра, 2003. – 296 б.
9. Құдайбердіұлы Ш. Құран сырын ұға алмай бұзса-дағы, Жасырылмай жарқырап тұр кәрәмәт! // URL: <https://islam.kz/kk/articles/sozsarasy>
10. Өсерұлы Н. Мұсылмандық қағидалары. – Алматы: Өнер, 1994. – 125 б.
11. Мұртаза Ш. Бір кем дүние. – Тараз: ТИГУ, 2019. – 288 б.
12. Әбдіғазизұлы Б. Шәкәрім әлемі. Монография. – Алматы: Паритет, 2008. – 408 б.
13. Тұрсынбаева А.Ө., Малдыбек А.Ж. Абай рухани мұрасының мәңгілігі // ҚазҰУ Хабаршысы. Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы. No3 (73). 2020. – Б. 22-32. DOI: <https://bulletin-philospolit.kaznu.kz>
14. Таджиев, Х., Қыдыр, Т. Қазақ ойшыл-ақындары шығармаларында иман шарттарының көркем бейнеленуі (XIX-XX ғасыр басы). «Керуен» ғылыми журналы, 77(4), – Б. 137–151. DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-11>
15. Айталы А. Жаңа діни ахуал: Мүмкіндіктер мен қатерлер // <https://egemen.kz/article/16126>
16. Laura N. Daurenbekova, Saule K. Imanberdiyeva, Karlygash M. Baitanassova, Ozat Akniyet, and Aslan E. Alimbayev. Transformation of Literary Translations of the Literary Classics by Abai Kunanbayev. //New Voices in Translation Studies Vol.29 №2 (2024), 68-78 p. DOI: <https://doi.org/10.14456/>

Е.Б. САУРЫКОВ, К.У. ТАМАБАЕВА*, Р.С. ЕЛУБАЕВА
Международный Таразский университет имени Шерхана Муртазы,
Тараз, Казахстан

ОБЩИЕ МОТИВЫ РЕЛИГИОЗНЫХ ВЫСКАЗЫВАНИЙ В ТВОРЧЕСТВЕ ШАКАРИМА КУДАЙБЕРДИ И ШЕРХАНА МУРТАЗЫ

Аннотация. Ученость – это врожденное качество, данное человеку. Данное качество в сочетании с гражданскими принципами, глубокими исследованиями и настоящим мастерством превращает человека в личность. Шакарим и Шерхан относятся к категории таких учёных личностей. В статье рассматривается вопрос религии в личностном становлении и философских воззрениях Шакарима и Шерхана.

Наследие Шакарима является одним из источников непреходящей значимости нашего народа, передаваемым из поколения в поколение на протяжении веков. Творчество Шакарима не только как последователя мудрого Абая, но и как человека, достигшего высочайших высот мысли, является основой для многих исследований. Особенно известен труд ученого «Үш анық» («Три прозрения») – произведение, комплексно описывающее человеческую природу и философию жизни. Продолжая традицию вышеуказанных ученых, Шерхан Муртаза написал книгу «Бір кем дүние», которая также считается крупным литературным достижением последних лет. Целью статьи является анализ общих тем в религиозных высказываниях Шерхана Муртазы и Шакарима Кудайбердиұлы, выявление их особенностей передачи и научное обоснование. В соответствии с этой целью были выполнены следующие задачи: анализ религиозных и просветительских принципов двух мастеров слова; обобщение особенностей мировоззрения двух писателей, их общих гражданских мыслей относительно жизни и человеческой природы; раскрытие проблемы духовной преемственности в интеллектуальных, гуманистических и нравственных идеалах двух мыслителей и людей, любивших свой народ.

Современное общество характеризуется своей комплексностью. В условиях всемирной глобализации, осмысление прошлого и его духовное укрепление считаются одной из важнейших культурных задач. С этой точки зрения мир Шерхана, не жалевшего сил ради будущего общества и сохранения нашей независимости в целом, ставшего светочом истины и маяком истины, является школой воспитания для сегодняшнего поколения. Изучая Шерхана, человек любого поколения может познать себя, его любовь к своей стране и земле возрастет. С этой точки зрения включение наследия великого Шакарима в качестве отдельного объекта научного анализа в комплексное понимание Шерхана, является особенностью научной новизны статьи.

Ключевые слова: наука, религия, духовная преемственность, традиция.

E.B. SAURYKOV, K.U. TAMABAYEVA*, R. YELUBAYEVA
International Taraz University named after Sherkhan Murtaza,
Taraz, Kazakhstan

COMMON MOTIVES IN RELIGIOUS STATEMENTS IN THE WORKS OF SHAKARIM KUDAIBERDA AND SHERKHAN MURTAZA

Annotation. Humanism is an innate quality that is transmitted to humans. Later, this trait is combined with a civic attitude, deep search and sincere skill, and becomes a personality. Shakarim and Sherkhan are such smart personalities. This article will focus on the problem of religion in the formation of Shakarim and Sherkhan's personality and in the thoughts of wisdom. Shakarim's legacy is one of the origins of our people, which has been passed down from generation to generation for centuries without destroying its significance. Shakarim's work, not only as a disciple of the wise Abai, but also as a person who has reached high heights of contemplation, is the basis of many studies. In particular, it is known that Ulama's "three clear" works are a work that comprehensively illustrates

human nature and the philosophy of life. With such a tradition, Sherkhan Murtaza's book "Bir Kemal Alem" is also considered a great literary success in recent years. The purpose of the article is to analyze the common features of religious statements by Sherkhan Murtaza and Shakarim Kudaiberdievich, to identify the features of transmission, scientific reasoning. In accordance with this goal, the tasks of analyzing the religious and educational positions of the two verbal jewelers are realized; generalizing the ideological features of the writer's double, common civil thought concerning life and human nature; revealing the problem of spiritual continuity in the thinking, humanistic, moral ideals of the two thinkers, people who love their nation.

Society today is characterized by a complex nature. In the context of global globalization, spiritual recharge of the past is one of the main cultural tasks. From this point of view, for modern society, in order for our common independence to be narrative, the world of Sherkhan, which has become the luminary of truth, the allapan of truth, is a school of learning for the current generation. After getting to know Sherkhan, any generation can get to know themselves, and their love for their country and Land will increase. From this point of view, in Sherkhan's comprehensive recognition, the acceptance of the Great Shakarim Ulagat in the form of a one-man scientific analysis highlights the scientific novelty of the article. It is clearly analyzed from the great sources of Shakarim's work that Sherkhan also drew knowledge, science, religion, human qualities, as well as from other great channels of the writer.

Keywords: science, religion, spiritual continuity, traditions.

References

- Köpbaeva M. Şerhan Mұrtaza шығармашылығындағы көркемдік таным және авторлық концепсия: Filologia ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған diss. avtoreferaty. – Almaty, 2010. – 46 b.
1. Jaqsylyqbaeva R.S. Şerhan Mұrtaza: publisis, redaktor. – Almaty: Jazuşy, 2003. – 154 b.
  2. Mämeseit T. Şerhan Mұrtaza. – Astana: Elorda, 2002. – 280 b.
  3. Mұrtaza Ş. Auyldy, senı sağındym. 2-kıtap. – Almaty: Darden Media, 2002. – 304 b.
  4. Qasqabasov S. Abai және fөлklor. – Almaty: Bılım, 1995. – 64 b.
  5. Mұrtaza Ş. Aqyndar men äkımdır. – Astana: Elorda, 2002. – 808 b.
  6. Qūnanbaev A. Qalyñ elım qazağym. Öleñder. – Almaty: Atamūra, 2002. – 223 b.
  7. Şäkärım Qazaq ainasy. – Almaty: Atamūra, 2003. – 296 b.
  8. Qūdaiberdıuly Ş. Qūran syryn ũğa almaı būsza-dağy, Jasyrylmai jarqyrıp tür kārāmät! // <https://islam.kz/kk/articles/sozsarasy>.
  9. Öserüly N. Müsylymandyq qağıdalary. – Almaty: Öner, 1994. – 125 b.
  10. Mұrtaza Ş. Bır kem dünıe. – Taraz: TİGU, 2019. – 288 b.
  11. Äbdığaziuly B. Şäkärım älemi. Monografıa. Almaty: Raritet, 2008. – 408 b.
  12. Tūrsynbaeva A.Ö., Maldybek A.J. Abai ruhani mūrasynyñ mäñgılığı // QazŪU Habarşysy. Filosofıa, mädenıettanu, saiasattanı serıasy. No3 (73). 2020. – B. 22-32. <https://bulletin-philospolit.kaznu.kz>.
  13. Tajiev, H., Qydyr, T. Qazaq oışyl-aqyndary şyğarmalarynda iman şartтарының көркем beinelenuı (HIH-HH ğasyr basy). «Keruen» ғылыми jurnalı, 77(4), – B. 137–151. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-11>.
  14. Aitaly A. Jaña dını ahual: Mümkındıktır men qaterler // <https://egemen.kz/article/16126>.
  15. Laura N. Daurenbekova, Saule K. Imanberdiyeva, Karlygash M. Baitanassova, Ozat Akniyet, and Aslan E. Alimbayev. Transformation of Literary Translations of the Literary Classics by Abai Kunanbayev. // *New Voices in Translation Studies* Vol.29 №2 (2024), 68-78 r. <https://doi.org/10.14456/>

Авторлар туралы мәлімет:

Саурықов Ерболат Байұзақұлы – филология ғылымдарының докторы, Ш. Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университетінің профессоры, Тараз, Қазақстан.

Саурыков Ерболат Байузакович – доктор филологических наук, профессор Таразского международного университета имени Ш. Муртазы, Тараз, Казахстан.

Saurykov Erbolat Bayuzakuly – doctor of Philological Sciences, Professor of the Taraz International University named after Sh. Murtaza, Taraz, Kazakhstan.

Тамабаева Қаракөз Өмірзаққызы – филология ғылымдарының кандидаты, Ш. Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университетінің доценті, Тараз, Қазақстан.

Тамабаева Каракоз Умирзаковна – кандидат филологических наук, доцент Таразского международного университета имени Ш. Муртазы, Тараз, Казахстан.

Tamabaeva Karakoz Umirzakovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Taraz International University named after Sh. Murtaza, Taraz, Kazakhstan.

Елубаева Рахат Сайлаубекқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, Ш. Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университетінің доценті, Тараз, Қазақстан.

Елубаева Рахат Сайлаубековна – кандидат педагогических наук, доцент Таразского международного университета имени Ш. Муртазы, Тараз, Казахстан.

Elubaeva Rakhat Sailaubekovna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Taraz International University named after Sh. Murtaza, Taraz, Kazakhstan.

*С.М. СЕЙТМАН

Мемлекет тарихы институты, Астана, Қазақстан
(e-mail: sseitman@mail.ru)

АБАЙ ЕЛІ МЕН АЛАШ ҚАЛАСЫНЫҢ РУХАНИ САБАҚТАСТЫҒЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ БЕЙНЕСІ

Аңдатпа. Мақалада Семей қаласы мен облысының құрылу тарихынан сөз қозғалып, «Абай елі» мен «Алаш қаласы» атауларының тарихи негіздеріне талдау жасалды. Бір кездерде Семей қаласының бір бөлігі ресми түрде «Алаш қаласы» атанғаны Алаш арыстары Ә.Бөкейхан мен Р.Мәрсековке байланысты нақты деректермен дәйектеледі. Өңірдің Кеңес үкіметі тұсындағы және тәуелсіздік жылдарындағы тағдыр-талайы таразыланып, әр кезеңдегі жағдайы зерттеу жұмысының өн бойында қазақ поэзиясының тақырыптық туындыларымен өріліп отырады. Дереккөздер ретінде архив материалдары, ғалымдар мен өлкетанушылардың іргелі ғылыми-зерттеу еңбектері, қазақ ақындарының жыр жинақтары және мерзімді басылымдар қарастырылды.

«Абай елі» ұғымын Абай облысы деңгейінде, «Алаш қаласы» ұғымын Семей қаласы дәрежесінде танып-таныстырылады. Өңірдегі тарихи нысандар мен табиғи байлықтардың туристік әлеуетін шамалап, өзінің идеяларымен оқырманына ой салады. Пәнаралық байланыс деген ғылымдар жүйесінің бір арнаға тоғысуына өз септігін тигізетіні белгілі. Бұл тұрғыдан алғанда, әдебиет, тарих, туризм, журналистика, өлкетану сияқты бірнеше саланың мәселелесін қозғап, талдау жасалынған.

Түйін сөздер: Абай, Алаш, Семей, қазақ поэзиясы, рухани сабақтастық, туризм.

Кіріспе. Бір замандардан бері «Абай елі» атанған Абай облысының аумағы мен «Алаш қаласы» аталған Семей қаласының жөні бөлек. Бірі – әдебиетіміздің алып тұлғасы Абай атына иелік еткен шежірелі атырап болса, бірі – Абайдың рухани ізбасарлары саналатын Алаш қайраткерлерінің арман-аңсарымен астасып жатқан тарихи шаһар. Абай елі мен Алаш қаласының рухани сабақтастығы – төл әдебиетіміздің жарасым тапқан тамаша дәстүр жалғастығы, ынтымағымызды ұйытып, рухымызды асқақтатар ұлттық идеямыз бен еңселі елдігіміздің бұлжымас белгісіндей шынайы бейнесі.

«Қорқыт ата, Арыстан баб, Қожа Ахмет Ясауи, Бекет ата, Бәйдібек би, Бегім ана, Қабанбай батыр, Райымбек батыр, Мәшһүр Жүсіп, хакім Абай, тағы басқа көптеген дара тұлғаларымыздың есімдерін туризм арқылы кеңінен насихаттау – бүгінгі, яғни біздің заманымыздың талабы» [1] болғанын мемлекет басшысы дұрыс бағамдаған еді.

Семей – Алаштың ту тіккен құтмекені, айбынды да айбарлы қала. Деректерде шаһардың бір бөлігі «Алаш қаласы» аталып, Алашорданың орталығы болып жарияланғаны дәйектеледі. Төрағасы ретінде Р.Мәрсеков қол қойған «Алаш қаласы туралы» хаттамадан 1917 жылғы 29 шілдеде тұрғындардың жиналысы өтіп, шешімнің сол жиналыста қабылданғанына көз жеткіземіз [2, 210]. Сондай-ақ «Абай елі» ұғымының да бұған дейін Абай ауданының шеңберімен шектеліп келгенін көңілі ояу кісінің қай-қайсысы да жақсы біледі.

Осы таным-түсінікпен абайтанушылардың, алаштанушылардың және өлкетанушылардың Абай елі мен Алаш қаласын қарастырған ғылыми жазбалары аз емес. Абай елін – Абай облысы, ал Алаш қаласын – Семей қаласы деңгейінде қарастырып,

Абай мен Алаштың рухани сабақтастығын таразылағанымыз, осынау құт дарыған қасетті мекеннің тағдырлы кезеңдеріндегі кескін-келбетін қазақ поэзиясынан іздеп, олардың көркемдік әлеміне үңілгеніміз. Бұл тұрғыда халық әні мәтіндері мен Н.Айтұлы, Ұ.Есдәулет, Б.Жақып, Т.Әбдікәкімов секілді ақындардың өлең-жырлары қарастырылды.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Қазақ әдебиетінің өзіндік бейнелеу құралдарымен, өлшем-өрнектерімен өзгешеленетін, кең тынысты, сан-салалы тармағы – поэзия. Қазақ поэзиясы – талай кезеңдердің куәсі болған, түр мен мазмұн, көркемдік қуаты жағынан тоқырамай дамып отырған рухани мұра. Қазақ әдебиетінің тарихында әдебиеттану ғылымының назарынан тыс қалып келе жатқан ақтаңдақ беттер көп. Кеңестік идеология, тоталитарлық қоғамдық жүйе ұлттың азаттығын көксеп жазылған шығармаларымызды ғылыми айналымға жібермей, ол шығармалардың жариялануына да қатаң тыйым салынды. Ел мен жер тарихы туралы жазылған шығармалар жарыққа шықпайда қалды. Десек те, тәуелсіздік алғаннан кейін көп айтылмаған Семей өлкесі, алаш қаласы туралы жазылған поэзиялық туындылар көріне бастады. Біздің мақсатымыз жоғарыда талған ақындар поэзиясын талдай отырып, оның ерекшеліктерін анықтап, қазақ әдебиетінің тарихындағы орнын айқындау. Семей қаласына іс-сапар негізінде жинақталған материалдарды жинақтау, тұжырымдау, сондай-ақ, зерттеуде сипаттамалы, жүйелеу әдістері қолданылады.

Талқылау мен бақылау. «Семей» ұғымы шынайы даму тарихын тек болжап қана шамалауға болатын халық әуендерінің мәтінде өлең түрінде кездеседі:

Ахау, Семей!
Тіл мен көмей,
Басылмас жанған жүрек
Сәулем келмей.

Халық әнінің бір ғана шумағын негізге алып, тарихи талдау жасау ұлт тарихы мен ұлттық өнер тарихын таразылауды мақсат тұтқан әріптестеріміздің еншісіндегі елеулі шаруа болса керек. Ал біз нақты деректерге жүгіне отырып сөз сабақтасақ:

Семей – көне қала. Тарихы 1718 жылдан бастау алады. Зерттеулер ерте замандарда сауда-саттық пен өндірістің ірі ошағы болғаны жайлы жазады. Рухани әлеміне құлаш ұрсақ, әдебиет алыптары Абай мен Шәкәрімнің ізі қалған, тамыр жайып, нәр алған ағарту ошағы. Мұхтар мен Жүсіпбек, Қаныш пен Әлкей секілді ардақтыларымыздың көкірек көзін ашқан білім бұлағының бастауы. Өнер мен мәдениет саласындағы терең тамырлы тарихынан тағылым алу ұлттығымыздың ұлы ойданы болып қала береді.

Алаш автономиясының үкіметі – Алашорданың әкімшілік және рухани астанасы болып Ертістің сол жағалауы, яғни Алаш қаласының белгіленгені жөнінде бір-біріне сілтеме жасаған жазбалар аз емес. Солардың ең негізгісі деп Алашорда төрағасы Әлихан Бөкейханның жаңа үкімет жұмысын бастағаны жайлы Орынборға жолдаған жеделхатын айтуымызға болады. Ол хатта: «Екінші қазақ-қырғыз сиезінің қаулысы бойынша 24 июньде Алашорда «Алаш» қаласында іске кірісті» [2, 210], – делінген.

«Кешегі ел есінде Алаш атың,
Ұлымның рухына жарасатын.
Семейім, «Семей» деген байырғы атың,

Елдіктің көрсетіп тұр парасатын!» [3, 247], – мазмұнында хатқа түскен ақын өлеңіндегі алғашқы қос тармақ біз індеткен өмір шындығынан сыр шертердей. Жидебай мен Семейдің арасын жол қылғанда жарықтық Абайдың ізі қалған, арман-аңсарына куә болған осы маң.

Бүгінгі жұртқа мәлім Жаңа Семей,
Немене кешегі Алаш қаласы емей?
Шешесін көзге шұқып туған қызы,
Көріңді әкесіне баласы өгей.
Бұл Семей не көрмеді жаралғалы,
Жалғанның жалқұйрығы таралғалы.
Қазандай қайнап жатқан қанбазардың

Қақпасы ескіргелі, жаңарғалы.

Ақтарсаң құпиясы күнде ашылған,

Қазына – қатпарқатпар сыр жасырған [2, 142] – деп Н.Айтұлы жырлағандай, тарихтың ақтаңдақ беттерінен сыр шертіп тұрғаны рас. Ақынның айтар ойымен ұштасып шебер жасалған өлеңнің бағасын биіктетіп тұр. Осы өлеңде: “ Қалың ел ұйып жатқан айран-сүттей,” , “Күзеліп тұлпарымның жалқұйрығы,” , “Қанаты сұңқарымның жұлмалаңды” , “Төрінен тозақ оты сөнген жаңа” секілді тіркестерден – ақ, Семей қасіретінің тамыры тереңде жатқандығын аңғарамыз.

Қасиетті мекенге арнайы сапар шегіп, ардақтыларымыздың табаны тиген, алақанының табы қалған нысандарға зиярат ету бақыты бізге де бұйырды. Көне жәдігерлерін қолмен ұстап, көзбен көрдік. Терең рухани әлеміне ендік. Негізгі уақытымызды «Қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығы» деп аталатын Абай облыстық мемлекеттік архивінде өткізуге талаптандық. ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Мемлекет тарихы институтының іргелі ғылыми-зерттеу жобасы негізінде Семей өңірінің саяси-дипломатиялық дамуы жайлы және диссертациялық тақырыбымыз үшін ізденіп, Алаш мұраларымен тікелей танысу басты мақсатымыз еді. Жүргізілген жүйелі жұмыстың нәтижесінде бірталай маңызды дүниелерге қол жеткіздік. Архивтен тақырыбымызға байланысты құнды құжаттар кездестірдік. Абай кітапханасының сирек кітаптар қорындағы Алаш қайраткерлерінің түпнұсқа кітаптары көзқуанышымызға айналды.

«Астанасы Алаштың!

Бас қаласы Алаштың!

Ұстыныңа бас иген

Ұрпақ қалай адассын?!

Асыл Елі Абайдың!

Пейілің бар ақ айдын.

Жақұтыма теңеуді

Бақытыма балаймын!» [4, 16], – үлгісінде басталатын төл туындымыз бүгінде әсерге толы сәттердің естен кетпес естелігіндей белгіде.

Деректерді сөйлетсек, облыстың құрылу тарихы 1854 жылдан бастау алады. Кейіннен ол губерния болып жұмысын жалғастырады. Семей губерниясының территориясы жалпы Францияның жер көлемінен бір жарым есе үлкен болған деседі [5].

1939-1997 жылдар аралығында өңір – Семей облысы атанып, ал Семей қаласы – облыстың әкімшілік орталығы міндетін атқарды. 1993 жылғы қыркүйекте Тұңғыш Президенттің аймаққа жасаған сапарына орай хатқа түсіп, архивке жолданған құжатта жер көлемі 179,6 мың шаршы шақырымды құрайтыны көрсетілген. Бұл жалпы Қазақстан аумағының 6,6 пайыз бөлігі деген сөз. Облысты 3 қала мен 15 ауылдық аудан құраған. Халқының саны 843 мың адам (90 түрлі ұлт өкілдері): 455,8 мың қазақ, 295,7 мың орыс, 18,1 мың украин, 41,1 мың неміс, 19,3 мың татар ұлтының өкілдері. Соның ішінде Семей қаласының тұрғындар саны 342,5 мың адам болғанын архив құжаттары айғақтайды [6,16]. Бұл көрсеткіш кімді қандай күйге бөлегенімен, Семейдің Кеңес одағы дәуіріндегі жағдайы мәз болды деуге аузымыз бармайды. 1949-1991 жылдар аралығында аймақта 470 ядролық сынақ өткізіліп, 118 жарылыс ауада (1963 жылға дейін), 352 жарылыс жер астында жасалды (1963 жылдан 1991 жылға дейінгі уақытта). Соның кесірінен облыс аумағы ядролық радиацияға толып, халық қасірет шекті. Сәулеге шалдыққан адамдардың саны 500 мыңға жетті. Ал қайтыс болғандардың есебіне жету мүмкін болмады. Мұндай жағдайлар тарих сахнасына Кешірім Бозтаев секілді тұлғаларды шығарды. Ол СОКП Орталық Комитетінің Бас хатшысы М.Горбачевтің атына шифрограмма жолдап, бәйек қақты. Семейде ядролық сынақтардың тоқтатылуын тұңғыш талап еткен осы азамат дейді көзкөргендер.

БҰҰ-ның Қазақстандағы Тұрақты Өкілі Херберт Берсток Семей қасіретінің зардабын: «Олардың экономикалық тұрғыдағы келешегі мен ең қымбат деген денсаулығы көптеген ұрпақтар бойы қауіп-қатерге байланып отыр» [7,7], – деп көрсетті. Дүниежүзін

даурықтырған дүмпуі күшті дабыл қазақ қаламгерлерін де бей-жай қалдырмады. Ақын Олжас Сүлейменовтің төрағалығымен 1989 жылдың 28 ақпанында «Невада-Семей» қозғалысы құрылды. Қозғалыс біраз бастамаға қозғау салды. Сол кезеңдерді: «1989 жылы сәуірде Семей облысының атынан Жоғарғы Кеңес депутаты болып сайландым. Сайлаушылардың бір ғана аманаты болды, ол – Семей полигонын жабу және оны шешу басты міндетім еді» [8], – деп еске алады Қозғалыс төрағасы. Қазақ қаламгерлерінің ұлт рухының киелі мекеніне деген шарапаты қоғамдық-саяси кеңістікте осылай көрініс тапса, әдебиет әлемінде қасіретті тағдырлардың образды бейнесі қағазға егіліп жатты:

«Күн кірпігін қаққанда, тақыр Дала көрінген,
Қалаға да сол Тақыр қорқынышты өлімнен.
Қасқыр да жоқ ол жақта.
Арқар да жоқ.
Құрыған.
Тек, Иттері мияулап,
Мысықтары ұлыған» [9, 107].

Өзі өмір сүрген дәуірдегі саяси-әлеуметтік мәселелер, сүреңсіз дала бейнесі ақын қаламынан тысқары қалмаған. Облыстың Тәуелсіздік жылдарындағы ерекше еңсе тіктеген кезіхакім Абайдың 150 жылдықмерейтойыныңтұсы. Архивдеректеріненбайқағанымыздай, ЮНЕСКО аясында тойланған мерейтойға алыс-жақын шет мемлекеттерден жоғары лауазымды, абыройлы меймандар шақырылып, еліміздің саяси тұлғалары мен зиялы қауымы мүмкіндігінше түгел қатыстырылған. Сонымен бірге, Түркия, Германия, Франция, Иран, Австрия, Чехия, Моңғолия, Қытай, Ауғанстан, Ресей, Өзбекстан мемлекеттерінен қазақ диаспораларының өкілдері де арнайы шақырылған. Мерейтой шарапатымен өңірдің даму көрсеткіші де бірнеше салада оңға басқан [10, 4-6-пп.].

Ол кезең Семейдің бөлек отау, жеке облыс болып тұрған кезі еді. Одан бергі тағдыры белгілі: облыс тарады, Семей Өскеменге қарады. 1997-2022 жылдар аралығындағы ширек ғасырда Семей облыс орталығы мәртебесінен айырылып, облыстық маңызы бар қала статусына ғана иелік етіп қалды. Өңірлік өлкетану музейінің басшысы Қайрат Зекенұлымен әңгімелесу барысында басынан бағы ұшқан уақыттарда да қала халқының саны өз мөлшерін сақтағанынан хабардар болдық. Дегенмен, жекелеген салалардағы көңілге медеу болар кейбір көрсеткіштер болмаса, аймақтың әлеуметтік-экономикалық жағдайы бірден құлдырай бастады. Еліміздің Шығысындағы ұлттық һәм мемлекеттік қауіпсіздік мәселесін қамтамасыз етудің тиімді жолы осы болғандықтан, жоғары биліктің мұндай қадамдарға амалсыз барғанын көзіқарақты жұрттың әрбірі білуге тиіс. Семей қандай күйге түссе де оның терең тамырлы тарихы мен шежіресіне қаныққан ақын перзенттері жырына қосудан жалыққан емес:

«Жұлдыздар аспанынан алшақ күліп,
Қарсы алар, түнде барсаң, самсап тұрып.
Семейім, сен арусың, сондықтан да
Мойныңа тағам жырды моншақ қылып» [11, 28].

Әр дәуірдің адамзат қоғамына жүктер міндеті әртүрлі болатыны секілді, әр кезеңнің де қазақ қоғамы үшін мүмкіндіктері әрқилы сипатта келеді. 2022 жылы ел Президентінің Жарлығымен Абай облысы қайта құрылды. Құрамына 1997 жылға дейінгі уақыттарда Семей облысына қараған аудандар кірді. Сүйінші жаңалықтан соң, көп ұзамай, Абай облысының жұртшылығымен арнайы кездескен Президент енді өңірдің тұрмысы өрге басатынын тілге тиек ете отырып, тұрғындарды тарихи оқиғамен құттықтады. «Біз жаңадан құрылған облысты ұлттың ұлы тұлғасына деген ерекше құрмет белгісі ретінде Абай деп атадық. Өйткені Абай – ұлт пен жұрттың символына айналған ұлы тұлға. Семей мен Абай – бір-бірінен ешқашан ажырамайтын ұғымдар. Осы мүмкіндікті пайдаланып, баршаңызды Абай облысының құрылуымен тағы да құттықтаймын!» [12], – деді мемлекет басшысы. Сонымен, Қазақстандағы бір облыс әдебиет алыбының атымен аталатын болды. Ел билігінің бұл шешімі ұлт рухын серпілтті.

«Өлең де бір оқтан қашқан құралай,
Саған жылар, Тәңіріге жыламай.
Шапаныңның шалғайымен қорғай жүр,
Айналайын аруағыңнан, ұлы Абай» [13, 9], – деп толғайтын қазақ қаламгерлеріне де қанат біткендей сезім кештік.

Бұдан бірер жыл бұрын ғана Абай хакімнің 175 жылдық мерейтойын ЮНЕСКО мен ТҮРКСОЙ аясында тойлау мәселесі де пысықталған болатын. Жалпы саны 82 тармақтан тұратын Абай тойының ауқымы өте кең жоспарланған: онда 500-ден астам іс-шаралар тізімі қарастырылды. Жоба-жоспар іске асқан жағдайда Абай елінің, Алаш қаласының бір түлейтін тұсы осы кез еді. Бірақ, әлем халқының мазасын алған карантиндік шектеулерге байланысты мақсатты міндеттер аяқсыз қалды.

Өткен уақыт өтті, кеткен мүмкіндік ол да кетті. «Уақыт – алтын» қағидасымен ілгері басу есті қоғам ескерер ескі ұстаным боларға керек. Ескі болса да көнермеген қағида. Қазақ халқы тарихи ұлы тұлғалардың ізбасар ұрпағы екендігі, ата-бабаларымыздың рухын туризмнің озық үлгілері арқылы дәріптеуіміз керектігі, еліміздегі туризм саласының қазіргі ахуалын түбегейлі өзгертетін уақыт келгендігі Тоқаев тізбелеген өмір шындығы болатын. Тіпті, бұрын бар-жоғы білінбей келген саланы бөлек шығарып, Туризм және спорт министрлігі етіп қайта құрды.

Негізгі бағытымыз руханият, әдебиет мәселелері болғанымен, тақырыпты тереңірек ашсақ деген ниетіміз – тарихты, көштен қалмасақ екен деген отаншылық ұстанымымыз – туризмді таразылап көруге бастамашы болғанын қалай жасырайық?.. Қалың жұрт туризмнің елге тигізер негізгі екі түрлі шарапатын жақсы біледі. Біріншіден, ол елдің елдігін көрсететін тарихи-мәдени ескерткіш, рухани мұра, әсем табиғат болса; екінші, мемлекет қазынасына қыруар қаржы құятын үлкен табыс көзі. Ғалымдар оның бұған қоса тағы екі түрлі игілігін атайды: біріншісі, халықтың жұмыспен қамтылуын ұлғайтуға көмектесе, екіншісі, елдің инфрақұрылымын дамытуға жәрдемші болады. Сондықтан, бұл сала Министрлікке тікелей тәуелді болғанымен, оны мемлекеттің басқа да тетіктері, бірінші кезекте жергілікті атқарушы билік үздіксіз һәм жүйелі түрде сүйемелдеп отыруы тиіс деп ойлаймыз. Себебі, бүгінгі таңда туризмнің әлемдік экономикадағы қозғаушы күш екенін бәріміз мойындап отырмыз. Одан түсетін пайда мұнай мен көлік саудасынан кейінгі орында деген дерек шындыққа жанасады [14, 6].

Ғалымдар туризмді негізгі үш түрге бөліп қарастырады. Олар: ішкі туризм, кіру (келу) туризмі, шығу туризмі. Белгілі бір ел тұрғындарының өз елінде саяхаттауы – ішкі туризм; белгілі бір мемлекетке оның тұрғыны болып табылмайтын тұлғалардың саяхат жасауы – кіру туризмі; белгілі бір ел тұрғындарының басқа елдерге саяхаттауы – шығу туризмі болып табылады [15, 9]. Ал адамдар санына қарай топтық және жеке; жас мөлшері бойынша ересек, жастар, балалар, аралас; жыл мезгілі жағынан жаздық, қыстық, маусымаралық т.б. түрлері бар екен [16, 31]. Бұл түрлер туризм теориясын танып-білуімізде ғана емес, саланы дамытудың жүйелі жоспарын құрып, нақты іске кірісуде де тиімділігін көрсетері сөзсіз. Байыптап қарасақ, туризмнің ел экономикасына игілік әкелер түрі – кіру туризмі. Бірақ, өкініштісі, Қазақстандағы кіру туризмінің көрсеткіші шығу туризмінен бірнеше есе аз мөлшерде [17, 46]. Демек, туризм саласы бойынша еліміздің есесі еселеп кетіп жатыр деген сөз.

Бір ғана Абай облысының аумағында әңгіме қозғайтын болсақ, Жидебайдағы «Абай – Шәкәрім» мемориалдық кешені, Абайдың музей-үйі, «Еуразия кеңістігінің кіндігі», Үлкен ордадағы Еңлік пен Кебек тығылған үңгір, Еңлік-Кебек ескерткіші, Ақшоқы – Құнанбай әулетінің қонысы, Абайдың кіндік қаны тамған жер – Сырт Қасқабұлақ, Бөрілідегі Әуезов музей-үйі, Күшікбай батыр бұлағы сынды байтақ дала төсіндегі теңдессіз ескерткіштер, Тарбағатай тауларының етегіндегі хандар мен би-батырлардан қалған тарихи таңбалар, өнегелі іздер, қала ішіндегі Абайдың «Жидебай-бөрілі» мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық музей-қорығы, Абай білім алған Ахмет Риза мешіт-медресесі, Абай тарихи-этнографиялық заттарын тапсырған Семей өлкетану музейі, Алаш тарихымен

тағдырлас Түйемойнақ аралы, Абай мен Алаш арыстарына ортақ киелі қарашаңырақ «Алаш арыстары – М. Әуезов» музейі, 1834 жылы қазақ көпесі Т.Кәукенов салған діни сәулет ескерткіші – Тінібай мешіті, өрліктің символындай өркеш-өркеш таулары, есіле аққан Ертіс өзені мен қарағайлы ормандары т.б. секілді Жаратушының һәм табиғат-ананың сыйға тартқан баға жетпес байлықтары – түбектегі туризмнің мол мүмкіндіктері саналады [18].

Түйе боздап, қой қоздап – қорада шу,

Көбелек пен құстар да сайда ду-ду.

Гүл мен ағаш майысып қарағанда,

Сыбдыр қағып, бұлаңдап ағады су, – деп өрілетін Абай жырынан мысал келтірген Сұлтан Оразалинов, Шыңғыстаудың қыз мүсінді тұмса табиғатының көп тұсы Абай дәуіріндегі қалпынан айнымағанын айтады [19, 8]. Бұған тарихи мекенге жасаған бірнеше сапарымызда біз де дүркін-дүркін көз жеткізгендей болғанбыз. Арыстарымыздың көзіндегі құнды тарихи сәулет ескерткіштеріне деген мемлекеттік қамқорлықты оң бағалауға негіз бар. Дегенмен, туристік қызмет көрсету саласының жұмысын үйлестіру мен нысандардың мән-мазмұнын бұқараға насихаттау шаралары заман талабына сай ширата түсуді қажет етеді. Бұл ретте тарихи тұлғалар мен тарихи оқиғалардың мерейтойларымен ғана шектелмей, жыл сайын, дәстүрлі түрде өткізіліп тұратын мегажобалар мен медиажоспарлар межеленгені ләзім. Зерттеу нәтижесі, Президентіміз айтқандай, туристік менеджмент пен туристік индустрияның да ақсап тұрғанын аңғартты. Қарапайым қонақүй шаруашылығын реттеу мен мотельдер салу мәселесін жолға қою, мейрамхана сервисі мен туристік қызмет көрсету бағдарламаларын заман талабына сай үздіксіз жетілдіріп отыру – өркениеттіліктің белгісі.

«Kazak halkında misafir ağırlamak ve onu doyurmak hayatı önem taşımaktadır. Eve gelen konağı güler yüzle ve iyi şekilde karşılamak gerekir. Gelen misafire saygı ve hürmet göstermek, Kazak halkının başlıca görevleri arasındadır» [20, 222], – деп мойындалған қазақтың керемет дәстүрі мен дәстүрлі дүниетанымының өзін еш жерде қайталана бермейтін бірегей бренд деуімізге болады. Келген қонақты құрақ ұшып қарсы алып, оған айрықша құрмет көрсету – халқымыздың асыл қасиеті. Тек осы қасиетімізді заманмен қабыстыра отырып, өз пайдамызға жарата алсақ, шіркін.

Нәтижелер. Жоғарыда әдеби тұлғамыздың есімімен облыстың атын атап, дәріптеу – біріншіден, төл әдебиетімізге деген ерекше құрмет болса, екіншіден, бізге әлемдік ақылай аламанында қазақ халқының да қаражаяу емес екенін дәлелдеу міндетін жүктейді дедік. Бұл міндет Абай мен Абай дәстүрінен айнымаған алыптарымыздың шығармалары арқылы жүзеге асып, олардың мұраларына әуелі өзіміз мақтанышпен қарай алсақ қана іс алға баспақ. Өздігімізді өзгелерге дәріптеудің қарапайым жүйесі осы болса керек. Бұл орайда, үйлестіру-ұйымдасытыру жұмысында белгілі мақсаттарға жету үшін *туристік тактиканың* да рөлі маңызды. Қазынасын туризммен қампайтуды дәстүріне айналдырған елдердің озық тәжірибелерін зерттеп, оны Отанымыздың мүддесіне ыңғайлау негізгі тәсілімізге айналса дейміз. Тұжырымымыз түсінікті болу үшін сәл шегініс жасап көредік: 2017 жыл. Қазақ радиосында қызмет ететін кезіміз. Түркиядағы түрік әріптестердің шақыруымен (шығынның бәрін өздері көтерді) бір апта Измир қаласында қонақта болдық. Егей теңізінің жағалауынан Қазақ және «Шалқар» радиоларының эфиріне қосылдық. Бұл алыс-жақын шетелдерден таспасыз, тікелей эфирде көлемді хабар таратудың алғашқы үлгісі еді. Қателеспесек, Қазақ радиосы техникалық қызметінің тікелей эфир қосылымына интернеттің мүмкіндігін тұңғыш пайдалануы. Түріктер теңіз жағалауына көшпелі студия құрып, күні бойы сөйлесеңіздер де өз еріктеріңіз деп, бізге бар мүмкіндікті жасайтынын жеткізді. Қазақстандық делегацияны бастап барған ресми өкіл ретінде неге мұнша шығындалып жатыр екен деп, мән-жайды зерттегендей болдым. Бұл – айнала қабырғасының бәрі шыныдан жасалған көшпелі студияның ішінде отырып, теңіздің әсемдігі мен табиғаттың сұлулығын айтқан сайын миллиондаған аудиториясы бар қос радиоарнамыздың тыңдармандарын турист ретінде тартуға төте жол екен. Соны сездік те,

сол қалада оқитын қазақ балаларын студияға шақырып, сән-салтанаты жарасқан Измирдің әр нысанын айтқан сайын «Бәрібір Қазақстанның Бурабайына жетпейді», «Алакөлімізге татымайды», «Түркістанымыздай болу қайда?» дегендей сөздермен ойымызды түйіндеп отыруды студент жастардың аузына салып бергеніміз бар. Елге қайтудан бір күн бұрын Ақпарат, Мәдениет, Туризм салаларына жауапты министрлер 22 мемлекеттен жиналған радиожурналистерге салтанатты дастарқан жайып, ресми қабылдау өткізді. Бұдан бұл шараның мемлекеттік деңгейде ұйымдастырылғанын түйсіндік.

Қазақстандағы туристік нысандар мен тарихи орындардан, сондай-ақ, демалыс аймақтарынан халықаралық және елішілік ақпараттық турлар мен соған ұқсас іс-шараларды жүйелі түрде ұйымдастыруды жолға қою – күн тәртібіндегі өзекті мәселе. Ұсынылған жоба мүлгіген тыныштықта жатқан, ұлы тұлғаларымыздың кіндік қаны тамып, бесігі болып тербетілген, Алаш арыстарының ізі қалып, ізгі арманына куә болған Абай облысы мен сырлы Семейді айналып өтпеуге тиісті. «Абайды жаңа Қазақстанның бренді ретінде әлем жұртшылығына кеңінен таныстыру қажет» [21, 16] екенін ескерсек, бүкіл қазақ Абай, Алаш рухымен айбаттансын десек, бұл үрдіс, бірінші кезекте, Шыңғыстаудың баурайынан бастау алғаны тарихи әділеттілік деп санаймыз. Себебі,

«Бұл Семей не көрмеді жаралғалы,
Жалғанның жал-құйрығы таралғалы.

Қазандай қайнап жатқан қан базардың

Қақпасы ескіргелі, жаңарғалы» [3, 244], – деген мазмұнда жырға арқау болғандай, бір кездері ядролық сынақ алаңына айналған тағдырлы мекен – ұлттық болмысымыздың ядросы екенін терең түсінер уақыт әлдеқашан жетті. Семейге жасалған шабуыл – ұлттық ядромызға жасалған қиянат, Семейге жасаған жақсылық – ұлттық ядромызға жасаған шарапат екенін түйсіну – әр қазақтың қасиетті борышы. Сол себепті, Абай елі (Абай облысы) мен Алаш қаласына (Семейге) саяхаттайтын жұртшылық сайран салуға емес, тұлғалар тағылымынан сабақ алуға, сол арқылы сауап алуға ниет етуге тиіс. Арыстарымыздың аруағы қонған мекеннің терең тарихына бойлап, тылсым сырына үңілуді мақсат тұтса дейміз. Ал әр қазақ баласының Семей өңірінен аттанардағы қимас сезімі келесі жыр шумағымен мазмұндас:

«Қасиетті Семейім!

Үстем болсын мерейің.

Тарихымды тануға

Тағы айналып келейін!» [4, 16].

Қорытынды. Мақалада Абай елі мен Алаш қаласы қандай тағдыр кешкен кезеңдерде де қазақ ақындарының бейқам жатып, үнсіз қалмағанын дәлелдеп бақтық. Ана сүтін арда емген адал перзенттері қуанышында шаттанып, қайғысында қабырғасы қақырай сөгіліп, туған жерімен бірге тыныстайды. Мақаламыздағы өрімі келіскен өлең шумақтары қағаз бетіндегі жәй жазулар емес, шайыр-жүректердің шынайы жанайқайы дерсіз. Әдебиеттегі бұл дәстүр «Сүйемдей жерге сүйегін беруге» бел буған Алаш арыстары арқылы біздің заманымызға жеткен құнды құбылыс.

Ал Алаш қайраткерлерінің қалыптасуына Абай шығармалары қалай ықпал еткен болса, сол сияқты, ғылыми зерттеулерді парақтай келе, Абайды тану мен таныстыруда да тыңнантүренсалғандар Алашқайраткерлеріболғанынбұғандейінгізерттеулерімізден ақты деректер арқылы дәйектеген едік: Абайды орыс тілі арқылы дүниежүзі оқырмандарына тұңғыш танытушы – Әлихан Бөкейхан. Абайдың өлеңдеріне алғаш рет тұщымды талдау жасаған – Ахмет Байтұрсынұлы. Абайтанушылардың тізбегін жасап, хакімді татар әлеміне бірінші болып таныстырған – Міржақып Дулатұлы. Абайға өлең арнап, оны тұңғыш рет «Хакім» атаған – Мағжан Жұмабай [22, 91].

Бұл сабақтастық үдерісі ХХ ғасыр басында тұлғалар танымындағы рухани байланыс арқылы жүрген болса, бүгінгі ХХІ ғасырда тұтастай ұлттық идея деңгейінде қарқын алып, сүйікті Қазақстанымыздың баға жетпес брендіне айналғанын қалаймыз. Бір-бірінен бөліп қарауға келмейтін Абай елі мен Алаш қаласының ең негізгі символдық мән-мазмұны да осында жатыр.

Әдебиеттер

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Ұлытау-2019» халықаралық туристік форумында сөйлеген сөзі. URL: https://www.akorda.kz/kz/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-ulytau-2019-halykaralyk-turistik-forumynda-soilegen-sozi (қаралды: 16.01.2025).
2. Тілепов Е., Қамзабекұлы Д., Нұрахмет И. «Алаш» қозғалысы. – Алматы: Сардар, 2008. – 324 б.
3. Айтұлы Н. Шығармалар жинағы. II том. – Алматы: Өлке, 2009. – 256 б.
4. Сейітман С. Алаш қаласы // Ертіс өңірі. №23 (1124). – 2023 жыл. – Б. 1.
5. Семей облысының құрылу тарихы. URL: https://semeilib.kz/?page_id=4272. (қаралды: 16.01.2025).
6. Абай облысы Қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығы (АОҚЗТҚО). 810-қ., 1-т., 312-іс.
7. Куйдин Ю. Ядерная трагедия Казахстана. – Алматы: Феникс, 1997. – 256 с.
8. Сүлейменов О. Семей полигонын жабу – үкіметтің емес, халықтың шешімі. URL: <https://informburo.kz/kaz/newskaz/olzas-suleimenov-semei-poligonyn-zabu-ukimettin-emes-halyqtyn-sesimi>
9. Әбдікәкімов Т. Ырауан. Өлеңдер, балладалар, толғаулар. – Алматы: Атамұра, 2000. – 230 б.
10. Алаш-Орда. АОҚЗТҚО. 810-қ., 4-т., 28-іс.
11. Жақып Б. Уақыт ұршығы: Өлеңдер, балладалар, поэмалар. – Алматы: Жазушы, 2004. – 264 б.
12. Мемлекет басшысы Абай облысының жұртшылығымен кездесті. URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-abay-oblysynyn-zhurtshylygyymen-kezdesti-3085257>.
13. Айтұлы Н. Бөрігостаған: Өлеңдер, толғаулар, поэмалар. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2007. – 335 б.
14. Бесекей Е., Сайдұллаев С.З. Белсенді туризм әдіс-тәсілдерінің негіздері: Оқу құралы. – Алматы: Экономика, 2012. – 190 б.
15. Сұрағанова С.К., Сабатаева Б.О. Туризм менеджменті: Туризм мамандығына арналған оқулық. – Алматы: Өнер, 2012. – 256 б.
16. Смыкова М.Р. Туризм: экономика, менеджмент и маркетинг. Учебник. – Алматы: Нур-пресс, 2006. – 220 с.
17. Қазақстан туризмі. Статистикалық жинақ. – Астана: Фолиант, 2013. – 134 б.
18. Уәлиев Қ., Әубәкір Ж. Абай елі. – Астана: Фолиант, 2023. – 88 б.
19. Оразалинов С. Абай елі: Альбом-шежіре. Қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде. – Алматы: Өнер, 1994. – 276 б.
20. Çetin, Halil. “Kazak Türklerinin Törensел Günlerdeki Yemekleri ve Bu Bağlamda Gerçekleştirilen Ritüeller” Millî Folklor 131 (Güz 2021): 219-229. <http://www.millifolklor.com/>
21. Тоқаев Қ.К. Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан (қазақ, ағылшын, араб, испан, қытай, орыс, француз тілдерінде). – Нұр-Сұлтан: Д.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, 2020. – 114 б.
22. Ісімақова А., Беркімбаев К.М., Сейітман С.М., Нуруллах Четин. Абай және Алаш: дәстүр сабақтастығы // Ясауи университетінің хабаршысы. №4 (118). – 2020. – Б. 87–95.

С.М. СЕЙТМАН

Институт истории государства, Астана, Казахстан

**ДУХОВНАЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ АБАЙ ЕЛІ И ГОРОДА АЛАШ,
ИХ ОБРАЗ В КАЗАХСКОЙ ПОЭЗИИ**

Аннотация. В статье рассматривается история образования города и области Семей, проводится анализ исторических основ наименований «Абай елі» и «город Алаш». Когда-то часть города Семей была официально названа «городом Алаш». Данный факт подтверждается данными, связанными с защитниками Алаш А. Бокейханом и Р. Марсековым. Изучена судьба региона при советской власти и в годы независимости, каждый период переплетается с тематическими произведениями казахской поэзии на протяжении всей исследовательской работы.

Методологической основой статьи является доклад Президента Республики Казахстан К.К. Токаева, а в качестве источников рассматриваются архивные материалы, фундаментальные научно-исследовательские труды ученых и краеведов, сборники стихов казахских поэтов и периодические издания.

Вводится понятие «Абай елі» на уровне Абайской области и понятие «город Алаш» на уровне города Семей. В статье сделан акцент на туристический потенциал исторических объектов и природных богатств региона.

Известно, что междисциплинарная коммуникация способствует интеграции системы наук в единое направление. С точки зрения этой концепции, основной ценностью статьи является рассмотрение и анализ проблем ряда областей, таких как литература, история, туризм, журналистика и краеведение.

Ключевые слова: Абай, Алаш, Семей, казахская поэзия, духовная преемственность, туризм.

S.M. SEITMAN

Institute of state history, Astana, Kazakhstan

**SPIRITUAL CONTINUITY OF ABAI ELI AND THE CITY OF ALASH,
THEIR IMAGE IN KAZAKH POETRY**

Annotation. The article discusses the history of the formation of Semey city and region, analyzes the historical basis of the names «Abai eli» and «Alash city». The fact that once a part of Semey city was officially named «Alash city» is confirmed by factual data related to the defenders of Alash A. Bokeykhan and R. Marsekov. The fate of the region under Soviet rule and during the years of independence is weighed, and the situation in each period is interwoven with thematic works of Kazakh poetry throughout the research work.

The methodological basis of the article is the report of the President of the Republic of Kazakhstan K.K. Tokayev, and archival materials, fundamental research works of scientists and local historians, collections of poems by Kazakh poets and periodicals are considered as sources.

The author introduces the concept of “Abai eli” at the level of Abai region and the concept of “Alash city” at the level of the city Semey. Focusing on the tourist potential of historical sites and natural riches of the region, he gives readers fresh ideas to think about.

It is known that interdisciplinary communication contributes to the integration of the system of Sciences into one channel. From this point of view, this is the main value of the article, which touched upon and analyzed the problems of several areas, such as literature, history, tourism, journalism, local history.

Keywords: Abai, Alash, Semey, kazakh poetry, spiritual continuity, tourism.

References

1. Memleket basshysy Qasym-Jomart Toqaevtyñ «Ülytau-2019» halyqaralyq turistik forumynda söilegen sözi. URL: https://www.akorda.kz/kz/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-ulytau-2019-halykaralyk-turistik-forumynda-soilegen-sozi (qaraldy: 16.01.2025).
2. Tilešov E., Qamzabeküly D., Nürahmet İ. «Alaş» qozğalysy. – Almaty: Sardar, 2008. – 324 b.
3. Aitüly N. Şyğarmalar jinağy. II tom. – Almaty: Ölke, 2009. – 256 b.
4. Seitman S. Alaş qalasy // Ertis öñiri. №23 (1124). – 2023 jyl. – B. 1.
5. Semei oblysynyñ qūryly tarihy. URL: https://semeilib.kz/?page_id=4272 (qaraldy: 16.01.2025).
6. Abai oblysy Qazırgı zaman tarihyñ qūjattandyru ortalyğy (AOQZTQO). 810-q., 1-t., 312-ıs.
7. Kuidin U. İadernaia tragedia Kazahstana. – Almaty: Feniks, 1997. – 256 s.
8. Süleimenov O. Semei poligonyn jabu – ükimettñ emes, halyqtyñ şeşımı. URL: <https://informburo.kz/kaz/newskaz/olzas-suleimenov-semei-poligonyn-zabu-ukimettin-emes-xalyqtyn-sesimi> (qaraldy: 16.01.2025).
9. Äbdıkäkımov T. Yrauan. Öleñder, balladalar, tolğaular. – Almaty: Atamūra, 2000. – 230 b.
10. AOQZTQO. 810-q., 4-t., 28-ıs.
11. Jaqyp B. Uaqyt ürsyğy: Öleñder, balladalar, poemalar. – Almaty: Jazuşy, 2004. – 264 b.
12. Memleket basshysy Abai oblysynyñ jürtsylyğymen kezdesti. URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-abay-oblysynyn-zhurtshylygymen-kezdesti-3085257> (qaraldy: 16.01.2025).
13. Aitüly N. Böritostağan: Öleñder, tolğaular, poemalar. – Almaty: QAZAqparat, 2007. – 335 b.
14. Besekei E., Saidullaev S.Z. Belsendi turizm ädis-täsilderiniñ negızderi: Oqu qūraly. – Almaty: Ekonomika, 2012. – 190 b.
15. Sūrağanova S.K., Sabataeva B.O. Turizm menedjmentı: Tutizm mamandyğyna arnalğan oqulyq. – Almaty: Öner, 2012. – 256 b.
16. Smykova M.R. Turizm: ekonomika, menedjment i marketing. Ucebnik. – Almaty: Nur-press, 2006. – 220 s.
17. Qazaqstan turizmi. Statistikalıq jinaq. – Astana: Foliand, 2013. – 134 b.
18. Uäliev Q., Äubäkır J. Abai eli. – Astana: Foliand, 2023. – 88 b.
19. Orazalinov S. Abai eli: Albom-şejure. – Qazaq, orys, ağılşyn tilderinde. – Almaty: Öner, 1994. – 276 b.
20. Çetin, Halil. “Kazak Türklerinin Törenselsel Günlerdeki Yemekleri ve Bu Bağlamda Gerçekleştirilen Ritüeller” Millî Folklor 131 (Güz 2021): 219-229.
21. Toqaev Q.K. Abai jäne XXI ğasyrdağy Qazaqstan (qazaq, ağılşyn, arab, ispan, qytai, orys, fransuz tilderinde). – Nür-Sülтан: L.N.Gumilev atyndağy EÜU, 2020. – 114 b.
22. Isımaqova A., Berkimbaev K.M., Seitman S.M., Nurullah Çetin. Abai jäne Alaş: дәstür sabaqtastyğy // İasauı universitetiniñ habarşysy. №4 (118). – 2020. – B. 87–95.

Автор туралы мәлімет:

Сейітман Серік Мықтыбекұлы – филология магистрі, Мемлекет тарихы институтының аға ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан

Сейтман Серик Мықтыбекулы – магистр филологии, старший научный сотрудник Института истории государства, Астана, Казахстан

Seitman Serik Myqtybekuly – master of Philology, Senior Researcher at the Institute of State History, Astana, Kazakhstan

Т. ТҰЯҚБАЙ¹ Р. ТҰЯҚБАЕВА²

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан¹
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан²
(e-mail: ttuyakbay@gmail.com¹, rahmanberdina@mail.ru²)

АБАЙ МЕН ГЁТЕ: ДАНЫШПАҢДАР ДИАХРОНИЯСЫ

Аңдатпа. Әр түрлі кезеңде өмір сүріп, әрқайсысы алуан-алуан елдерде, түрлі-түрлі тілдерде таңғажайып шығармалар жазып қалдырған ұлы қаламгерлер туындыларындағы рухани үндестіктер мен ортақ сарындардың түп-тамырларын зерделей қарастырып, салыстыра тексеру, ізерлей зерттеу әдебиеттануда біршама тың тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді.

Осы мақалада Абай мен Гётенің көбелек туралы жазылған өлеңдері салыстырыла отырып, екі ақынның шығармаларындағы ортақ сарындар, олардың өзара ұқсастықтары және айырмашылықтары жөнінде компоративті талдау негізінде оқшау ой түйіп, тың тұжырым жасалды. Екі ақынның ортақ тақырыбы ретінде көбелек образы алынғанымен, ол көбінесе шартты түрде көркемдік-эстетикалық мәнде қарастырылды және әлімсақтан келе жатқан қалыпты дискурстық қарым-қатынас шеңберінен біршама шығуға тура келді. Сондай-ақ, шығармалардағы мезгілдік-мекендік ұғымдар (хронотоп) мәселесіне де өзгеше өлшемдер қолданылды. Оның себебі, авторлық ұстанымдары әрқалай ақындардың бөлекше бітім-болмыстарын бір мезгілде бір арнаға тоғыстыру мен олардың өзіндік стильдерін бір-бірінен айрықша ажыратып көрсету бастапқыда қисынсыз істей көрінгенімен, түпкі нәтиже осы тәсілдің де нақты бір тың әрі тиянақты тұжырымға табан тіреуге мүмкіндік беретінін байқатып отыр. Мәтін талдау барысында Гётенің тұңғыш рет қазақ тіліне аударылған көлемді шығармасы да зерттеу материалы ретінде пайдаланылып, авторлық интерпретацияға басымдық берілді.

Түйін сөздер: диахрония, интерпретация, компоративизм, натурфилософия, образ, символизм, хронология.

Кіріспе. Абайдың «Тотықұс түсті көбелек» деп басталатын бір ғажап өлеңі бар. Көбелек туралы. Жай ғана көбелек емес, қанатын жайып жіберсе, тотықұстай түрленіп шыға келетін тіршілік иесі...

Көбелек туралы өлеңді кім жазбады екен дерсіз? Иә, рас. Мәселен, Гётенің де «Шексіз сағыныш» («*Selige Sehnsucht*») деп аталатын, көбелек жайында жазылған сондай өлеңі барын білеміз. Осы екі алып тұлғаның аталмыш өлеңдерін өзара түпнұсқа тілдерінде салыстыра отырып, зейіндеп, зерделеп көрелік.

Абайдан: «*Тоты құс түсті көбелек // Жаз сайларда гүлемек*» [1, 407] екенін білсек Гётеден: «*Махаббаттың түні сергек самалы // Сені жарық дүниеге әкелген. // Маздай жанып тұрған кезде шам әлі // Арылмайсың жат сезім мен қатерден*» [2, 51] дегенді оқимыз («*Сені*» дегені – көбелек). Бұл үзінділерден білгеніміз – екі автордың да лирикалық кейіпкерінің кәдімгі көбелек екендіктері. Кейде өлең тақырыптары ұқсастығының, олардың сыртқы пішіндері (формалары) бірдейлігінің кездейсоқтық болуы да мүмкін. Әйтсе де екі өлең мәтінінің ішкі мазмұнынан олардың бір-бірінен айырмашылықтарын да, өзара ұқсас,

ортақ сарындарын да байқаймыз. Енді осы айрықша ерекшеліктер мен ортақ сарындар жайында өзге зерттеушілер не дейді екен? Зерттеушілер еңбектеріне сүйене отырып, екі ұлы ақынның өзіндік ерекшеліктері мен ұқсастықтары кейіпкері көбелек болған өлеңдері арқылы талданады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақаланы жазу барысында әдебиеттану, лингвистика, әдебиет теориясы, тарих, философия, аударма мәселеріне байланысты отандық және шетелдік ғалым-зерттеушілер еңбектеріне шолу жасалды. Абай мен Гете өлеңдері туралы пайымды пікірлеріне сүйене отырып, көбелек образы арқылы екі ақынның өзіндік ерекшеліктері мен ұқсастықтары сараланды. Жұмыс барысында жүйелі сипаттау, салыстырмалы-тарихи, салыстырмалы-салғастырмалы талдау әдіс-тәсілдерін қолдандық. Сондай-ақ әдебиеттанудағы көркем шығарманы талдаудың мұраты идеялық-образдық бірліктің табиғатын кең көлемде зерттеу, жекелеген туындыны қарастыруда пішіннің мазмұндық сипатын, ал мазмұнды тексергенде оның көркемдік сипатын тұтастықта тану принципін негізге алдық. Автордың жекелеген туындыларын жан-жақты талдай келе творчестволық-стильдік даралығын анықтадық.

Талқылау мен бақылау. Белгілі абайтанушы ғалым М. Мырзахметұлы «Абай дүниетанымында ұлттық, шығыстық жағы басым» екенін айта келіп, «...қазіргі күндегі Қазақстанның қоғамдық ғылымдар саласы евроцентристік, кеңестік, затшылдық модельдің ырқынан шыға алмай тұйыққа тірелген қалпын байқатуда. Бұл рухани дағдарыстан шығудың жолы – түбегейлі, түбірлі түрде қоғамдық ғылымдардың ескірген стереотиптік танымдарынан бас тартып, ғылымның жүретін рельсін өзгертуге бет алу керек» [3, 596] – дейді. Осындай тұжырымды толғамның үдесінен шығу үшін қазіргі зерттеушілер жауыр болған жалаң идея, жалпылама пікірлерден гөрі жалқы жағдаят пен нақты мәселеге, оқшау ойға ойыса бастағандай.

«Гёте мен Абай» атты эссесінде Герольд Бельгер екі ақынның көбелек туралы өлеңдерін салыстыра қарамаса да, жалпы түрде Абайдың әрбір өлеңі «бір кітаптың жүгін» арқалап тұратынын айта келіп: «Немесе «Тоты құс түсті көбелекті» еске түсірейікші. Соңғы төрт жолда қаншама мағына, қаншама философиялық ой, түйін жатыр!» [4, 175] – деп атап көрсете отырып, өлеңнің соңғы, үшінші шумағын мысалға келтіреді:

*Әркімді заман сүйрепек,
Заманды қай жан билемек?
Заманға жаман күйлемек,
Замана оны илемек!* [4, 175].

Бәлкім, екі ақында мұндай ұқсастықтар, ортақ образдар жиі ұшырасатындықтан, оларға жеке-жеке тоқталып жатуды мақсат тұтпаған да болар.

Шығыстанушы ғалым И.С. Брагинский Гётенің осы өлеңіндегі көбелек пен шамның образдары шығыс ақыны Сағдидің «Жұмақ бағы» кітабында да кездесетінін мысалға келтіреді. Гёте өлеңінің де негізгі идеясы: мәңгі өлмейтін ақын сөзінің өз махаббаты үшін отқа түсуден тайынбайтын көбелектің ерлігімен пара-пар екендігін суреттейтін өзектес, сарындас идеясында жатыр [5, 579], – деп өз пікірін түйіндейді. Өлімнен тайсалмайтын көбелектің жанқиярлығы туралы көркем әдебиетте, оның ішінде шығыс аңыздары мен әфсаналарында жиі кездесетінін нақты мысалдарымен дәйектейді.

Өзбек ғалымы А. Саидовтың пікірінше, Гёте Германияда туып, өз шығармаларын сонда жазса да, рухани жағынан Шығыс ақыны болып саналады. Оның шығармаларының маңызы мен мәні, ондағы сезім, көңіл-күй ауаны шығыс адамына тән қасиеттерімен ерекше көзге түседі. Сондай-ақ, зерттеушінің пайымдауынша, орта ғасырдағы Шығыс поэзиясындағы сопылық идея («Өлесің де, қайта пайда боласың!») Гётенің «Батыс-шығыс жинағын» тұтасымен қамтиды.

Сопылық идеяға байланыстыра отырып, көбелек образы туралы осылайша жалпылама пікір білдіргенімен, оның жазуынша, әлем поэзиясының барлық жеті жұлдызы да – Шығыс ақындары. Шығыс әлемінің осы жеті жұлдызы ішінен Сағди, Хафиз және Навои үшеуін бөлек атап көрсетіп, Гёте өзін олардың тырнағына да татымайды дейді [6].

Шынында да Гёте өзінің осы «Жинағына» енген «Хафизнама» («Hafis Nameh») кітабындағы «Еліктеу» («Nachbildung») атты өлеңінде Хафизді:

Келер сенің ұйқасыңа ұқсағым,

Еліктеу де кейде маған ұнайды.

Алдымен мән, сонсоң сөзді ұқса кім;

Екінші рет салмай-ақ қой бір әнді [2, 66] – деп көкке көтере мадақтайды.

Зерттеуші И. Лагутина қос тілде (орыс және неміс) тұңғыш рет 2013 жылы жарық көрген Гётенің осы «Батыс-шығыс жинағына» жазған түсініктемелерінде негізінен ақынның өзіндік поэтикалық синтез-диалог құру тетіктеріне тереңірек тоқталады. Оның пікірінше, Гёте осы кітабының кейінгі толықтырылған басылымында әрбір жекелеген сөз түгілі, тіпті, тыныс белгілеріне, мәселен, тырнақшаға дейін де үлкен мән берген: егер әдетте мәтінде тырнақша «бөгде» сөздің авторын, дәйексөзді беру үшін қолданылса, ал, Гёте керісінше өз сөздерін, ойларын «өз даусы ретінде» тырнақшаға алып береді немесе дәйексөз бен өз сөзін мидай араластырып жібереді. Ал, көбелек туралы өлеңінде өзінің субъективтік (батыстық) танымын қоса бергенімен, онда шығыстық образ менмұңдалап айқын көрініп тұрады [7, 192] – дейді.

Белгілі гётетанушы әрі аудармашы А.В. Михайлов Гётенің «Батыс-шығыс диуаны» кітабының академиялық басылымына арнайы жазған зерттеу мақалалары мен түсініктемелерінде асыл мұрат, мәңгілік махаббат идеясы жолында отқа түсуден тайынбайтын көбелек образының дәстүрлі мәдениет тілінде, әсіресе шығыс әдебиетінде жиі кездесетінін мысалға келтіреді. Сондай-ақ ол өзі де аудармашы болғандықтан, Гётенің осы кітабын көптеген орыс ақындарының түрліше аударуы себебін шығарманың аса терең философиялық мағынасынан, күрделі формасынан туындаған [8, 728] деп түсіндіреді. Жалпы алғанда, осы қысқаша шолудың өзінен-ақ неміс ақыны мен қазақ ақынының көбелек туралы өлеңдерінің жиі аталып, көбірек талқыға түскенін байқаймыз. Әйтсе де, әр ақынның шығармасы негізінен өзінің туған топырағында кеңінен таралып, жеке-дара жеткілікті талданғанымен, олардың нақты бір туындысы, атап айтқанда, көбелек туралы өлеңі бір-бірімен салыстырыла зерттеліп көрмеген екен. Оның басты себептерінің бірі: екі алыптың өмір сүрген дәуірлерінің әрқалай, яғни екеуінің жас айырмашылықтары жүз жылдай уақытты алып жатса, екіншіден, қазіргі кездің өзінде де екі ел арасындағы әдеби-мәдени байланыстардың қарқын ала қоймағандығынан болса керек. Оның үстіне Гёте көзінің тірісінде-ақ әлем әдебиетінен ойып тұрып өз орнын алған болса, Абайдың шығармалары өзі қайтыс болғаннан кейін бес жылдан соң ғана жарық көргені белгілі.

Бұдан басқа да сан алуан объективті себептердің бірі: екі елдің тарихи қоғамдық-әлеуметтік даму сатылары да феодалдық-патриархалдық бір деңгейде болғанымен, қоғамдық ой-сана дәрежелері бірдей емес-ті. Германияда Гёте тұрған Саксен-Веймар герцогтығы өз алдына ергежейлі мемлекет болса да, онда ой еркіндігі, атап айтқанда, немістің классикалық философиясы өзінің шарықтап даму шегіне жеткен шақта Абай елінде жоғары қоғамдық ой-сананың орнына қауымдық-рулық жікшілдіктің, бақастықтың, «алты бақан алауыздықтың» өршіп тұрған кезеңі болатын. Осындай мезгіл жағынан да, мекен тұрғысынан да алып қарағанда замандары бір-бірімен мүлдем үндеспейтіндей, үйлеспейтіндей көрінетін екі ақынды олардың шығармаларындағы өзара ұқсас, ортақ тағдырлар табыстыратынына таңғалмасқа шараң жоқ. Әдебиетте мұндай құбылысты «данышпандар диахрониясы» десе керек-ті.

Осылайша екеуінің тағдыры екі бөлек автордың жоғарыда аталған өлеңдерін салыстыра қарасақ, сыртқы пішіндері әртүрлі (Абай өлеңі – 3 шумақтан, Гётенікі 5 шумақтан тұрады), өлшемдері (ұйқас түрлері, буын-бунақтары, ырғақтары, т.б.) әрқалай болғанымен, ішкі мазмұн бірлігі, символдық мән-мағынасы, идеялық тұтастығы өзектес, сарыңдас екендігі анық байқалады. Мұнан әрі тақырып, пішін, мазмұн және идея бірлігі мен тұтастығын байқау үшін екі өлеңнің де мәтінін толығымен қатар келтіреміз.

Абай:	Гёте:
<p>Тоты құс түсті көбелек Жаз сайларда гулемек. Бәйшешек солмақ, күйремек, Көбелек өлмек, сиремек.</p> <p>Адамзатқа не керек: Сүймек, сезбек, кейімек, Харекет қылмақ, жүгірмек, Ақылмен ойлап, сөйлемек.</p> <p>Өркімді заман сүйремек, Заманды қай жан билемек? Заманға жаман күйлемек, Замана оны илемек [1, 407].</p>	<p style="text-align: center;"><i>Шексіз сағыныш</i></p> <p>Данышпаннан өзге ешкімге айтпаңдар, Тобыр білсе, келекелей береді. Өлімнің де аулын көріп қайтқан бар, Мен тіріні дәріптегім келеді.</p> <p>Махаббаттың түні сергек самалы Сені жарық дүниеге әкелген. Маздай жанып тұрған кезде шам әлі Арылмайсың жат сезім мен қатерден.</p> <p>Бұдан былай қараңғыда қалмайсың, Сол да өмір ме көлеңкеде өткізер?! Тұрса да алда қандай биік, қандай сын, Бұл жол жаңа мұратыңа жеткізер!</p> <p>Жеткізбестей көрінсе де қашықтық, Ұшып, қонып бір мұратқа жетесің. Ақыры отқа талпындырған гашықтық Көбелек боп жанасың да кетесің.</p> <p>Қолда бары бұған дейін жеткенше: Өлесің де, қайта пайда боласың! Қап-қараңғы жерден алыс кеткенше Түнеріңкі қонақ болып қонасың [2, 51].</p>

Абайдың тотыдайын түрленген көбелегі жаз бойы мыңсайрам сайларда сайран салып, қызылды-жасыл дүниені қызықтап, рахат бір күй кешеді. Ақын бұл арада көбелекті тоты құсқа жайдан жай теңеп отырған жоқ. Жұмақ бақтарының төрінде таранған, патша сарайларының сәнін келтіретін тотылар аңызға айналып, қасиетті, киелі құс саналған... Міне, бәйшешек солып, жайраң жаздың жәрмеңкесі тарқағанда сол «тоты құс түсті көбелек» те өлмек екен. Осы бір шумақ өлеңмен-ақ Абай көбелегінің тағдыры тәмам болғандай... Ал, Гётенің көбелегі қайтеді? Ақын өз өлеңінің алғашқы шумағын адамдарға арнай отырып, отқа ұмтылған көбелектің «құпия тағдыры» тобырға емес, данышпанға ғана тәмсіл бола алатынын айтып өтеді. Тумысынан табиғат, жаратылыс зерттеушісі, натурфилософ – дүниәуи дарын Гёте өзінің әрбір лирикалық кейіпкерінің сыртқы пішін-порымын ғана суреттеп қоймай, сонымен бір мезгілде оның ішкі жан-дүниесіне де терең үңіліп, ғылыми тұрғыдан шұқшия зерделейді (Бұған оның «Өсімдіктер метаморфозасы», «Жануарлар метаморфозасы» деп аталатын және басқа да ғылыми-зерттеу еңбектерін мысалға келтіруге болар еді). Өлеңнің екінші шумағынан бастап қана «Махаббаттың түні сергек самалы // Сені жарық дүниеге әкелген» дейді Гёте өз оқырманын көбелектің «өмірбаянынан» хабардар ете отырып. Іле шала: «Маздай жанып тұрған кезде шам әлі // Арылмайсың жат сезім мен қатерден» деп, көбелектің жанып тұрған шамды («Kerze») айнала ұшып жүргенін, бұл оған қауіп-қатер төндіретінін көреміз. Бұл, әрине, заңды да: кез келген көзсіз көбелек лапылдап жатқан от-жалынға қойып кетуі де кәдік! Әйтсе де Гёте далада немесе пеште (каминде) лапылдай жанып жатқан отты емес, бар болғаны бөлмедегі маздай жанып тұрған балауыз шамды көрсетеді. Көз алдымызға түнгі мезгілде жұмыс істеп отырған ақын, үстел үстіндегі шам және жарықты айнала ұшқан көбелек келеді...

Ақын көбелекпен сырласып отыр:
Бұдан былай қараңғыда қалмайсың,
Сол да өмір ме көлеңкеде өткізер?!

Тұрса да алда қандай биік, қандай сын,

Бұл жол жаңа мұратыңа жеткізер! [2, 51] – дейді. Ақын жаны адам түгілі, көбелектің де қараңғыда қалмай, жарыққа ұмтылғанын қалайды. Тіпті, алдыңда қандай қиындық, мейлі, сансыз сынақ тұрса да, таңдаған жолың сені жаңаша бір мұратыңа жеткізеді, деп, көбелекті сендіреді, жігерлендіре түседі.

Гёте бұл арада, әрине, көбелекті көзсіз ерлікке – өлімге итермелеп отырған жоқ. Керісінше, «өзекті жанға бір өлім» бар екенін білсе де, жарық пен көлеңкенің бітіспес айқасында ажалдан араша сұраудың қажеті жоқ екенін: «Сол да өмір ме көлеңкеде өткізер?!» деген сөздерімен шегелей түседі.

Әрі қарай оқиық:

Жеткізбестей көрінсе де қашықтық,

Ұшып, қонып бір мұратқа жетесің.

Ақыры отқа талпындырған қашықтық

Көбелек боп жанасың да кетесің [2, 51].

Міне, осы арада Гётенің көбелегі де «отқа... жанып» кетіп, опат болады. Абайдың көбелегі – өлеңінің бірінші шумағында, ал, Гётенің көбелегі өлеңінің төртінші шумағында өліп қалады.

Әйтсе де, Абайға қайта оралайық. Бірінші шумақта табиғаттың заңы бойынша бәйшешек солып, көбелек өліп қалған соң өзінің ақындық кредосына сәйкес («Өлсе өлер табиғат, адам өлмес») Абай табиғатты жырлаудан бірден адамзат тақырыбына («Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп») ауысады:

Адамзатқа не керек:

Сүймек, сезбек, кейімек,

Харекет қылмақ, жүгірмек,

Ақылмен ойлап, сөйлемек.

Абайдың қай шығармасын алып қарасақ та, мейлі ол табиғатты жырласын, мейлі, махаббатты мұңдасын, тақырыбының түйіні, идеясының иіні адамға, адамзатқа келіп тіреледі. Міне, осы өлең шумағындағы «сүймектен» бастап «сөйлемекке» дейінгі адамдық қасиеттің барлығы да – тек адамзат баласына тән, соның өмір-тіршілігіне ғана керекті іс-әрекеттер. Ал, тіршілік иесі көбелекке тән қасиет, оның тағдыр-таланы «жаз сайларда гулемек» және «өлмек» қана ма екен? Гётенің көбелегі қайтпек?

Неміс ақыны осы өлеңіне былайша нүкте қояды:

Қолда бары бұған дейін жеткенше:

Өлесің де, қайта пайда боласың!

Қап-қараңғы жерден алыс кеткенше

Түнеріңкі қонақ болып қонасың [2, 51].

Өлеңнің соңғы шумағынан көбелектің өзі отқа барып түсіп, бостан-босқа өлмегенін білеміз (Өлесің де, қайта пайда боласың!). Гёте құдды бір жаратушы құдайдай өзінің көбелегіне: «Stirb und werde!» (Сөзбе сөз: «Өл де, тіріл!») деп бұйырады! Демек, Гётенің пайымынша, көбелек қайта тууы үшін отқа түсіп өлуі керек екен. Ақын өлеңінің түпқазық идеясы да («Тумақ бар да, өлмек бар!») осы арада жатқандай! Өлеңнің соңғы екі жолынан да шығыс даналығының сарыны («Адам баласы – бұл өмірге келген қонақ») байқалады.

Ал, Абайдың көбелегі де, адамы да алабөтен. Өлеңі «Тоты құс түсті көбелек» деп басталып, соңғы шумағы адам мен заман туралы өз тиянақ-тұжырымымен былайша түйінделеді:

Әркімді заман сүйремек,

Заманды қай жан билемек?

Заманға жаман күйлемек,

Замана оны илемек.

Абай өлеңінің осы бір шумағының өзі айрықша тоқталып, терең талдауды қажет ететіндіктен әрі көбелек тақырыбынан ауытқып кетпеу үшін бұл жайындағы оқшау ойларымыздың осы арада ошарылғанын жөн көрдік. Нақтырақ алғанда екі алыптың

осы өлеңдерінің бір-бірінен айырмашылығы аздау: Гётенің өлеңі адам туралы басталып, көбелекпен аяқталса, Абайдың өлеңі көбелек туралы басталып, ақыры адамзат туралы, адам мен заман жайындағы тұжырымдармен тиянақталады. Бұл – сырт көрінісі ғана. Ал, ішкі мән-мағынасы, мазмұны жағынан алып қарағанда, екі ақынның образдық ойлау, тұжырымдау, тиянақтау жүйелерінде өзара ұқсастықтар молынан ұшырасады. Бұл құбылысты ортақ сарындар диахрониясы тұрғысынан талдап, түсіндіре аламыз.

Абайдың тікелей көбелек тақырыбына арнай жазылған өлеңі жоқтың қасы. Тіпті, күллі шығармашылығында «көбелек» сөзі үш-ақ өлеңінде ұшырасады екен [9, 266]. Жоғарыда толық келтірілген бір өлеңінде «көбелек» екі рет қолданылса, «Жазғытұры» өлеңінде: «Түйе боздап, қой қоздап – қорада шу, // Көбелек пен құстар да сайда ду-ду» [1, 184] деп келетін жолдар бар.

Егер Абайдың осы екі өлеңіндегі «көбелекті» қатар қойып, мезгілдік-мекендік (хронотоп) тұрғыдан салыстырып қарайтын болсақ, классицизм қағидаларының белгілерін (іс-әрекеттің бір мезгілде, бір орында өтуі) байқаймыз. Алайда мұны кездейсоқтық та, ақынның классицизм қағидаларын ұстануы да дей алмаймыз.

<p>Абай: Тоты құс түсті көбелек Жаз сайларда гулемек. Бәйшешек солмақ, күйремек, Көбелек өлмек, сиремек. [1, 407]</p>	<p>Абай: Түйе боздап, қой қоздап – қорада шу, Көбелек пен құстар да сайда ду-ду. Гүл мен ағаш майысып қарағанда Сыбдыр қағып, бұраңдап ағады су. [1, 184]</p>
---	---

Анығында бұны Абайдың өзіндік қолтаңбасы (ақындық стилі) деп те түсіндіруге болады. Екі өлеңде де көбелектің мекені – сайда (сайларда), тіршілік ету мезгілі (көбелек гулемек, өлмек, сиремек, бәйшешек солмақ, күйремек, көбелек те, құстар да ду-ду, гүл мен ағаш майысып қарайды, су бұраңдап ағады, т.б.) – жаз (жазғытұры) екені тайға таңба басқандай көрініп тұр. Ақын сөзінің сыр-сипаты – өзі айтқандай, «әсіре қызыл емес», нақты, реалды өмір, боямасыз тіршілік көрінісі. Бұл құбылыс ақынның нағыз реалист суреткер екенін тағы да дәлелдей түседі.

Абайдың көбелекті ауызға алатын тағы бір өлеңін атап өтпеске болмас. Ол «Мен көрдім ұзын қайың құлағанын» деп басталатын өлеңінде:

*Мен көрдім сынық қанат көбелекті,
О да білер өмірді іздемекті.
Күн шуаққа жылынар қалт-құлт етіп,
Одан гибрат алар жан бір бөлек-ті» [1, 348],*

дейді тағы да көбелек туралы. Әйтсе де, бұл көбелектің жайы мүлдем бөлек. Анығын айтқанда, Абай осы өлеңді В.А. Крыловтан аударғандықтан, түпнұсқадан ауытқымай, «Күн шуаққа жылынар қалт-құлт етіп» деп, аянышты халдегі «сынық қанат көбелектің» тағдырын адам өмірімен астастыра, салыстыра жырлайды. Алайда, Абай бұл арада да көбелек образын идеялық-символикалық мәнде ала отырып, сол көбелектен «гибрат алар жан бір бөлек-ті» деп, адам өмірі мен көбелек тіршілігін өзара салыстырғанымен, бұлардың екеуі екі бөлек дүние екенін атап көрсетеді. Терең философиялы өлең аудармасы сәтті, пішіні мен мазмұны келісімді болғанымен, ондағы автордың көбелек концептісінің неліктен Абайдан өзгеше екендігі айтпаса да түсінікті.

Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, Гётенің де өзінің махаббаты үшін отқа түсуден тайынбайтын көбелек туралы идеялық-символикалық концептісі оның мәңгілік махаббат, әлемдік әдебиет идеяларымен іштей қабысып жатыр. Осы арада оның «Шексіз сағыныш» өлеңі мен әйгілі «Фаусты» да мазмұндық, идеялық, символикалық жағынан өзектес, сарындас екеніне кейбір зерттеушілер нақты дәлелдер мен дәйектер келтіреді. Гёте шығыстық сарын бойынша көбелектің сопылық образын өзінше түсіндіреді: өлім деген – өмірдің толыққанды, жаңа сатысына ауысу, дейді ол жан мен тән туралы толғанғанда,

яғни, от дегеніміз – құдай, көбелек – жан, ал, өлім деген – адамның құдаймен одағы, [10, 63] деп пайымдайды.

Нәтижелер. Жалпы алғанда, Абай мен Гёте шығармаларында ортақ тақырып ретінде көбелек образы негізінен идеялық-символдық мәнде қаралғанымен, екі алыптың «образға кіру» тәсілдері екі бөлек екені тайға таңба басқандай анық байқалады. Мұның себебін екі автордың философиялық-эстетикалық көзқарастарының өзіндік ерекшеліктері арқылы түсіндіруге болады. Натурфилософ ретінде Гёте көбелегінің образы метафизикалық-материалистік тұрғыдан қарастырылса, Абайдың көбелегі әрі реалистік, әрі идеялық-символдық мәнге ие. Гёте өзінде «жетпей тұрған» романтикалық-идеалистік тәсілді шығыс сарындарынан іздесе, Абай көбелегінде батыс дүниетанымына тән реалистік (материалистік) сипат та, сопылық (романтикалық-идеалистік) сарындары да табиғи төлтума түрінде «тумысынан» бар. Екі ойшылдың өзіндік философиялық-эстетикалық ойлау жүйелерін осындай ортақ идеялық-символдық тұрғыдан салыстыра талдағанда, олардың шығармаларынан батыс-шығыс синтезі айрықша көзге түседі. Бір таңқаларлығы, бұл синтезден қандай да бір жасандылықтың ізі байқалмайды, керісінше, осы арада қарапайым қағидалық (материалистік-идеалистік) түсініктен гөрі жоғары деңгейдегі шығармашылық парасат-пайымның көзге көрінбейтін табиғи түйсікпен тоқайласуы ерекше сезіледі. Төктерін айтқанда, Абай мен Гёте дүниетанымына мезгілдік-мекендік диахрония ғана емес, сонымен бір қалыпта таза рационалдық әрі экзистенциалдық көркемдік ойлау жүйесі тән деуге толық негіз бар.

Қорытынды. Жоғарыда атап өткеніміздей, Гётенің «дәйексөз бен өз сөзін» ғана емес, керек десеніз, өз өлеңдерінің хронологиялық тәртібін де қатаң сақтамай, оларды мидай араластырып жіберетіні байқалады. Алайда, бұл арада Гёте өлеңдерінің хронологиясы емес, оның көбелегі туралы көркемдік шешім: «*Bist du, Schmetterling, verbrannt.*» (қазақшасы: «Көбелек боп жанасың да кетесің!») [2, 50] дегені маңыздырақ болғандықтан, Абайдың көбелегі де осындай образ-ойға оранады: «Көбелек өлмек, сиремек» (немісшесі: «*doch stirbt nicht auch der Schmetterling?*») [11, 66].

Халық өлеңдерінде де көбелек пен оның отқа «махаббаты» туралы: «*Сен от болсаң, мен болайын көбелек, // Махаббатсыз маған өмір не керек?*» деп жырланса, сол халық әдебиетінің, ұлылар сөзінің бүгінгі сарыны да осылай: «*Бір үмітім – сынық қанат көбелек, // Көбелегім көркем еді керемет, // Айтып-айтпай не керек! //...Қалай сынған қанаты?! // Қызыл-сары жалын болып жанатын, // Үлбіреген үмітім, // Тілеуін мен тілеуші едім күні-түн*» [12, 4] деп келеді. Бұны енді дәстүр жалғастығы, сарын сабақтастығы дей аламыз.

Ендеше, өз халқының төл мәдениеті мен дәстүрлі дүниетанымынан мейірі қана сусындаған Абайдың: «*Адамзатқа не керек: // Сүймек, сезбек, кейімек*» деп немесе басқа бір өлеңінде: «*Махаббатпен жаратқан адамзатты, Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті*» [1, 409] деп жырлауында да, зор махаббат иесі көбелектің образын әлемдік символикалық-идеялық деңгейге көтеруінде де терең философиялық мән жатыр.

Гёте көбелегі образының да Абай көбелегімен тағдырлас, символикалық-сюжеттік сарындас келетінін әлем әдебиеті алыптарының рухтары өзара иықтас, деңгейлес тұрғанда ғана осылайша тұжырымдап, дәйектей аламыз. Бұл – әрқилы мезгіл-мекен факторларына бағына бермейтін, көркемдік болмысы толық бедерленген, «данышпандар диахрониясы» деп аталатын имани құбылыс.

Осындай данышпандар шығармасындағы рухани үндестікті түркі дүниесінің ойшылы Қожа Ахмет Ясауи мен ұлы Абай шығармашылығын салыстыра талдаған зерттеушілер еңбегінен де көруге болады. Мұның өзі «ізгілік дүниетанымы жаратылыс болмысын тануда дала ойшылдарының туындылары уақыт өлшеміне бағынбайтындығының» [13, 95] тағы бір дәлелі болса керек.

Адамзаттың Абайы атанған ақын мұрасын тану, зерттеу, зерделеу және оны болашақ жас ұрпаққа жеткізу әрқашанда өзекті мәселенің бірі. Зерттеушілер бабаларымыздан қалған рухани байлық, мәдени құндылықтарды жас ұрпақ бойына сіңіру барысында білім беруде заман талабына сай жаңа технологияны қолданудың маңызы ерекше екендігін

атап өтеді [14]. Осы тұрғыда абайтанушы ғалымның: «Абай: Толық адам ілімі» рухани қажеттілікке айналып отыр. Өйткені бұл ілім жас ұрпаққа жетілген, кемелденген мінез-құлықты қалыптастырып, сырттан еніп жатқан жат қылықтардан сақтайтын «қазақ қорғаны» болады [15] деген тұжырымын ескерген жөн, себебі ақын шығармалары халықтың рухани тірегі болатын адамгершілік, сүйіспеншілік, ізгілік мұраттарымен үндесіп жатыр.

Әдебиеттер:

1. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Бірінші том. Өлеңдер мен аудармалар. – Алматы: Жазушы, 2020. – 640 б.
2. Goethe / Гёте. West-oestlicher Divan / Батыс-шығыс жинағы (неміс және қазақ тілдерінде). Неміс тілінен аударған Төре Рахман. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2019. – 288 б.
3. Мекемтас Мырзахметұлы. Абайдың шығыстық әлемі. – Халықаралық Түркі академиясы, 2020. – 680 б.
4. Герольд Бельгер. Мұнар тау (Әңгімелер, эссе, толғаулар, жазбалар) – Алматы: Өлке, 2006. – 304 б.
5. Брагинский И.С. Западно-восточный синтез в «Диване» Гёте. // Гёте. Западно-восточный диван. – М.: Наука, 1988. – 896 с.
6. Саидов А. «Шарққа хижрат эрур вожиб...» // «Узбекистон адабиёти ва санъати» газетаси. 2009 йил 31-сони.
7. Лагутина И.Н. «Западно-восточный диван» Гёте: опыт интерпретации // Достоевский и мировая культура. 2019. №1(5). – С. 189-217.
8. Гёте. Западно-восточный диван. – М.: Наука, 1988. – 896 с.
9. Абай тілі сөздігі. – Алматы: Өнер, 2011. – 616 б.
10. Кессель Л.М. Гете и «Западно-восточный диван». – М.: Наука, 1973. – 120 с.
11. Abai. Zwanzig Gedichte. Nachgedichtet von Leonhard Kossut. Herausg. von Herold Belger. Onel Verlag, Köln, 2007. – 136 s.
12. Әділғазы Қайырбеков. Шер шертер. / Жыр кітабы. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 224 б.
13. Алимбаев А.Е., Осеров Б.М. Қожа Ахмет Ясауи және Абай Құнанбайұлы шығармаларындағы ізгіліктің жырлануы//Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. – №2/2024. – Б.90-97.
14. Sarekenova K., Aimukhambet Z., Malikov K., Salikzhanova S., Zhylkybay G., Assanbayeva Y. Effects of Online Learning and Digital Conversation-Based Activities on the Transfer of Cultural Values in Language and Literature Classes // International Journal of Education in Mathematics, Science, and Technology (IJEMST), 2023, Vol. 11, № 2, 471-492 DOI: <https://doi.org/10.46328/ijemst.3135>
15. Мырзахметұлы М. Абайтану – XXI ғасыр көгінде.Мақала.2015, 27 маусым. «Жұлдыз журналы» // URL: <https://abai.kz/post/41056>

Т. ТУЯКБАЙ

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Р. ТУЯКБАЕВА

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

АБАЙ И ГЕТЕ: ДИАХРОНИЯ ГЕНИЕВ

Аннотация. Изучение и сопоставление духовных созвучий и общих мотивов в произведениях великих писателей, живших в разные периоды, написавших удивительные произведения в разных странах, на разных языках, позволяет сделать несколько новых выводов в литературоведении.

В этой статье, сравнивая стихи Абая и Гете о бабочке, на основе компаративного анализа общих черт, их сходства и различий в произведениях двух поэтов был сделан новый вывод.

В качестве общей темы для обоих поэтов был взят образ бабочки, но она во многом рассматривалась условно в художественно-эстетическом смысле и несколько выходила за рамки уже сложившихся дискурсных отношений. Применены иные критерии к вопросу о временно-пространственных понятиях (хронотоп) в произведениях. Причина в том, что поначалу казалось нелогичным объединять в одно русло отдельные личности поэтов и отличать друг от друга их оригинальные стили, но конечный результат показывает, что этот подход также позволяет прийти к четкому и основательному выводу.

В ходе анализа текста в качестве исследовательского материала использовалось объемное произведение Гете, впервые переведенное на казахский язык, при этом приоритет отдавался авторской интерпретации.

Ключевые слова: диахрония, интерпретация, компоративизм, натурфилософия, образ, символика, хронология.

T. TUYAKBAY

Al-Farabi Kazakh National University Almaty, Kazakhstan

R. TUYAKBAYEVA

L.N. Gumilyov Eurasian National University Astana, Kazakhstan

ABAI AND GOETHE: DIACHRONY OF GENIUSES

Annotation. The study and comparison of spiritual harmonies and common motifs in the works of great writers who lived in different periods, wrote amazing works in different countries, in different languages, allows us to draw several new conclusions in literary studies.

In this article, comparing Abai and Goethe's poems about the butterfly, a new conclusion was made based on a comparative analysis of common features, their similarities and differences in the works of the two poets.

Although the image of a butterfly was taken as a common theme for both poets, it was largely considered conditionally in an artistic and aesthetic sense and somewhat went beyond the already established discursive relations. Other criteria have also been applied to the question of time-spatial concepts (chronotope) in works. The reason is that, although at first it would seem illogical to combine the individual personalities of the poets into one channel and distinguish their original styles from each other, the end result shows that this approach also allows us to come to a clear and thorough conclusion.

During the analysis of the text, Goethe's voluminous work, translated into Kazakh for the first time, was used as a research material, while priority was given to the author's interpretation.

Keywords: diachrony, interpretation, comporativism, natural philosophy, image, symbolism, chronology.

References

1. Abai. Şyğarmalarynyň akademiýalyq tolyq jinağy. Birinşi tom. Öleñder men audarmalar. – Almaty: Jazuşy, 2020. – 640 b.
2. Goethe / Göte. West-oestlicher Divan / Batys-şyğys jinağy (nemis jäne qazaq tilderinde). Nemis tilinen aударған Төре Раһман. – Nür-Sülтан: Foliant, 2019. – 288 b.
3. Mekemtas Myrzahmetuly. Abaidyň şyğystyq älemi. – Halyqaralyq Türkı akademiasy, 2020. – 680 b.
4. Geröld Belger. Mūnar tau (Äñgimeler, ese, tolğaular, jazbalar) – Almaty: Ölke, 2006. – 304 b.
5. Braginski İ.S. Zapadno-vostochnyi sintez v «Divane» Göte. // Göte. Zapadno-vostochnyi divan. – M.: Nauka, 1988. – 896 s.
6. Saidov A. «Şarqqa hijrat erur vojib...» // «Uzbekiston adabiöti va sanati» gazetasi. 2009 iil 31-soni.
7. Lagutina İ.N. «Zapadno-vostochnyi divan» Göte: opyt interpretasii // Dostoevski i mirovaia kültura. 2019. №1(5). – S. 189-217.

8. Göte. Zapadno-vostochnyi divan. – M.: Nauka, 1988. – 896 s.
9. Abai tılı sözdığı. – Almaty: Öner, 2011. – 616 b.
10. Kessel L.M. Gete i «Zapadno-vostochnyi divan». – M.: Nauka, 1973. – 120 s.
11. Abai. Zwanzig Gedichte. Nachgedichtet von Leonhard Kossut. Herausg. von Herold Belger. Önel Verlag, Köln, 2007. – 136 s.
12. Ädilğazy Qaiyrbekov. Şer şerter. / Jyr kitabı. – Almaty: Ana tılı, 1998. – 224 b.
13. Alimbaev A.E., Oserov B.M. Qoja Ahmet İasauı jäne Abai Qūnanbaiūly şyğarmalaryndağy izgiliktiñ jyrlanuy//Eurasia gumanitarlyq institutyńyñ Habarşysy.–№2/2024.–B.90-97.
14. Sarekenova K., Aimukhambet Z., Malikov K., Salikzhanova S., Zhylykybay G., Assanbayeva Y. Effects of Online Learning and Digital Conversation-Based Activities on the Transfer of Cultural Values in Language and Literature Classes // International Journal of Education in Mathematics, Science, and Technology (IJEMST), 2023, Vol. 11, № 2, 471- 492 DOI: <https://doi.org/10.46328/ijemst.3135>
15. Myrzahmetūly M. Abaitanu – XXI ғасыр köginde. Maqala. 2015, 27 mausym. «Jūldyz jurnaly» // URL: <https://abai.kz/post/41056>

Авторлар туралы мәлімет:

Тұяқбай Төрегелді – саяси ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры м.а., Алматы, Қазақстан.

Тұяқбай Төрегелди – кандидат политических наук, и.о. профессора Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Tuyakbai Toregeldi – Candidate of Political Sciences, Acting Professor Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Тұяқбаева Рабиға Рахманбердіқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің доценті м.а., Астана, Қазақстан.

Тұяқбаева Рабиға Рахманбердиевна – кандидат филологических наук, и.о. доцента Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Tuyakbayeva Rabiga – Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ /
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ /
METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

IRSTI 14.35.09

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-1.17>

М.С. АУҒАНБАЕВА¹

Г.Б. МАМАЕВА²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан^{1,2}
(e-mail: marhaba75@mail.ru¹, gulnar.mamaeva@mail.ru²)

СТУДЕНТТЕРДІҢ СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІН ДАМУ ӘДІСТЕРІ

Аңдатпа. Университет студенттері арасында сөйлеу мәдениетін зерттеу лингвистикалық, әлеуметтік-мәдени, психологиялық және технологиялық факторларды қамтитын күрделі және жан-жақты жұмыс. Бұл жұмыс сөйлеу мәдениеті тұжырымдамаларын анықтауға және нақтылауға, оның дамуына әсер етуші факторларға назар аударуға, университет студенттерінің сөйлеу мәдениетінің қазіргі деңгейін талдауға, түрлі мәселелер мен қиындықтарды анықтауға, сөз мәдениетін жетілдіру мақсатында стратегиялық жоспарлауға негізделген. Сөйлеу мәдениетін жетілдіру болашақ маман үшін академиялық даму және кәсіби алға басу үшін өте маңызды. Ауызша қарым-қатынас нормаларын сақтай отырып, студент жастардың түрлі іс-шараларда, күнделікті өмірде дұрыс сөйлеуі қоғам талқысында екені белгілі. Жастардың сөз тіркестерді дұрыс қолданбауы, диалект, орыс тілінен, басқа да шет тілдерден енген сөздерді көп қолдануы, жаргон сөздерді қосуы секілді бірқатар жастар тіліндегі қателіктердің көбеюі кез келген лингвист-зерттеушілерді алаңдатады. Одан бөлек, ел алдында сөйлеуде қысылуы, екпінді дұрыс қоймауы, дауыс ырғағымен жұмыс жасамауы, сөйлеу барысында бейвербалды әрекеттердің дұрыс қолданыс таппауы сынды мәселелер көп студенттердің бойынан табылады. Сондықтан зерттеу барысында студенттердің нақты тілдік шеберліктерін қалыптастыру жолы, жетілдіру жолы, қателіктермен күресу жолдары зерттелді. Эксперимент жасалып, нәтижелері көрсетілді.

Түйін сөздер: сөйлеу мәдениеті, тіл тазалығы, университет студенттері, жастар тілі, білім жүйесі, ауызша сөйлеу мәдениеті

Кіріспе. Тіл тек ойды жеткізу мен қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар мәдени білімді жинақтаудың негізгі құралы. Тіл кез келген ақпаратты беру, сақтау, пайдалану және жаңғырту қызметтерін атқарады. Тіл тазалығы – ана тілін басқа тілдің сөзімен шұбарламау. Ана тілінің шұбарлануы ауызекі тілде ғана емес, жазба тілде де орын алған. Өз тарихына, дәстүріне, туған жеріне, туған тіліне құрметпен қарап, қадірлеген адам ғана мәдениетті. Қоғамдағы сөйлеу ортасы адамдардың тілі мен мәдениетінің жай күйін көрсетеді. Тіл мәдениеті әрқашан да өзекті. Қай халық болса да бұл мәселені айналып өткен емес. Сөз әдебінің қарапайым нормаларын ұстанбау, тілді шұбарлап, ойды дұрыс, түсінікті етіп, жеткізе алмау, басы артық бос сөздерді қолдану, ойын шашыратып жіберу, мағынасы жоқ қате қолданыстағы сөздерді қолдану мәселелері жетерлік. Әсіресе, жастардың кейбіреуі шалағай, өзге тілдің сөздерін қосып, араластыра сөйлесе, бірі сленг, жаргон, диалектілермен сөйлегенді сән көреді. Мақаланың

мақсаты – жоғары оқу орындары студенттерінің сөйлеу мәдениетін қалыптастыру, процесінің мазмұндық сипаттамаларын, сөйлеуді оқыту әдістемесін және оларды оқу процесінде қолданылуын қарастыру. Сөйлеу құзыреттілігін зерттеудің негізгі әдістері: мәселені теориялық және әдіснамалық талдау, салыстырмалы талдау, эксперимент, сонымен қатар тенденциялар мен заңдылықтарды анықтайтын мәліметтерді өңдеудің статистикалық әдістері қолданылды. Зерттеу барысында студенттердің сөз қолданысының үйлесімділігі мен күрделілігі сөйлеу деңгейінде қарастырылды. Студенттердің сөйлеу әрекетін талдау мәтіннің тілдік, сөйлеу және мазмұндық-семантикалық деңгейлеріндегі лингвистикалық ерекшеліктерін, студенттердің сөйлеу әрекетінің психологиялық, оперативті-динамикалық, мотивациялық, танымдық, эмоционалды, реттеуші және өнімді компоненттерін қарастырады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Алғаш тіл мәдениеті, сөйлеу мәдениеті, сөз тазалығы мәселелерін А. Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» [1] еңбегінде сөз өнері ғылымын тіл қисыны, сөз талғау деп қарастырады. М. Балақаев тіл мәдениетін дамытуға қойылатын талаптарға, баспасөз тілінің мәдениетіне кеңінен тоқталады. М. Балақаев, М. Серғалиевтің «Қазақ тілінің мәдениеті» [2] еңбегінде тіл мәдениетінің басты салалары – сөздің дұрыстығы, тазалығы, айқындығы, мәнерлілігі, логикалылығы, қисындылығы туралы ғылыми түсініктер берілген. Сөз мәдениетінің құрылымдық-жүйелік аспектісіне лингвистикалық нормаларды жатқызған, сондай-ақ, сөзтану, сөз мәдениетінің қолданбалы қызметін зерттеп, ғылыми-теориялық тұжырым жасап, әлеуметтік базасының өзекті мәселелерін қарастырған ғалымдардың тұжырымдары салыстырылады.

Зерттеудің әдістемелік аппараты мынадай ғылыми әдістерден тұрады: талдау және синтез, абстракция және жалпылау, индукция, дедукция, аналогия, жүйелік, құрылымдық-функционалдық, ықтималдық. Теориялық ғылыми әдістер: жүйелік-деңгейлік, теориялық-аналитикалық және функционалдық-зерттеу, ғылыми әдебиеттердің мазмұнын талдау; эмпирикалық мәліметтерді жинау әдістері (тест, сауалнамалар, тікелей, жанама, бақылау, әңгімелесу, сұхбаттасу, эксперимент, өлшеу, студенттердің жеке сөйлеу ерекшеліктерін жалпылау); студенттердің іс-әрекетін талдау; конструктивті интерпретациялық әдістер (факторлық және корреляциялық талдау, объективті параметрлер мен өзара әрекеттесу мен мінез-құлықты субъективті бағалау арасындағы байланысты сандық және сапалық бағалау; бастапқы мәліметтер мен эксперимент нәтижелерін статистикалық талдау).

Талқылау мен бақылау. Отандық зерттеушілердің көпшілігі қазақтың дәстүрлі сөйлеу мәдениетін зерттеп, қазіргі білім берудегі ауызша дәстүр мен мәдени мұраны сақтаудың маңызын көрсетеді. Олар сөйлеу мәдениетін дамытудағы әңгімелеу мен халық әңгімелерін ерекше атайды. Тіл – әрқашан айналымда және қолданыста болатын жанды құбылыс. Сөйлеу мәдениеті ұғымы лингвистикалық нормаларды ұстануды, дұрыс сөйлеуді, дұрыс жазуды және тілді дұрыс қолдануды қамтиды. Дамыған және бай лексика ұлттың мәртебесін көтеріп, өз халқына қызмет етеді. Қарапайым ауызекі сөйлеуден бай тілге айналуының күрделі қалыптасу тарихы бар.

Қазақ тіліндегі сөйлеу мәдениетінің теориялық негізін А. Байтұрсынұлы қалады.

А. Байтұрсынұлы сөз өнерінің ғылым екендігі жайында, тіл қисыны, сөз талғау мәселелеріне тоқталып, сөз талғаудың 5 түрлі шартын көрсетеді. Олар:

1. Сөз дұрыстығы;
2. Тіл тазалығы;
3. Тіл анықтығы;
4. Тіл дәлдігі;
5. Тіл көрнектілігі.

«Сөз дұрыс айтылуы деп әр сөздің, әр сөйлемнің дұрыс күйінде жұмсалуды айтылады. Олай болу үшін керек:

1. Сөздердің тұлғасын, мағынасын өзгертегін түрлі жалғау, жұрнақ, жалғаулық сияқты нәрселерді біліп әрқайсысын өз орнына тұтыну.
2. Сөйлем ішіндегі сөзді дұрыс септеп, дұрыс көптеп, дұрыс ымыраластыру.

3. Сөйлемдерді бір-біріне дұрыс орайластырып, дұрыс құрмаластырып, дұрыс орындастыру.

Тіл тазалығы дейтініміз – ана тілдің сөзін басқа тілдің сөзімен шұбарламау» [1, 150].

М. Балақаев: «Әрбір сөзді, сөйлемді, сөз тіркесін айтылмақ ойдың мазмұнына сәйкестендіріп айту сөйлеу тілі мәдениетінің басты талабының бірі болмақ» [2, 289] деп тұжырымдайды. М. Балақаев, С. Серғалиев:і «Қазақ тілінің мәдениеті» еңбегінде «Сөздің тазалығы дегеніміз – сөйлеушінің немесе жазушының әдеби тіл нормасын сақтаумен бірге, ана тілінің мүмкіндігін пайдалана білу» [3, 82], - дейді

Р. Сыздықтың тіл мәдениеті туралы пікірі мынадай: «Ең алдымен, тіл білімінің осы саласын қазақша қалай атаған дұрыс: «тіл мәдениеті» ме, «сөз мәдениеті» ме, «сөйлеу мәдениеті» ме? Орыс тілінде көбінесе «культура речи» деген термин қолданылып жүр. Сонымен қатар оның синонимі ретінде «культура языка» деген тіркесті де біраз уақытқа дейін (тіпті қазірдің өзінде де) қолданылғандығы байқалады. Орыс лингвистикасында «язык» және «речь» деген терминдер – дербес атаулар: «язык» – тілдің өзі («таңбалар жүйесі») болса, «речь» – сол тілдің қолданыстағы күйі (көрінісі). Тіл мәдениеті, яғни тілдік элементтердің дұрыс қолданысы, сол тілді жұмсау барысында талап етіледі, демек, бұған «культура речи» деген термин дәлірек келеді. Ал қазақ тіл білімінде «язык» пен «речь»-ті айырып атайтын терминдер әлі қалыптаспай келеді. «Язык» дегенді «тіл» делік, ал «речь»-ті қалай атауымыз керек. Оны «тіл», «сөз», «сөйлеу», «тіл қолданысы», «қолданыс» деп әрқайсымыз әр түрлі беріп жүрміз. «Культура речи» деген сияқты білім-ғылымның жалпы бір саласын атау керек болғанда «сөз мәдениеті» деп алған дұрыс сияқты, ал баяндау барысында, контексте «қолданыс», «тіл қолданысы», «сөйлеу» деген сөздер де «речь» мағынасын бере алады [4, 20].

Н. Уәли: «Тіл мәдениетіне қажетті аса маңызды салалардың бірі – сөз тазалығы» [5, 75], – дейді. Д. Әлкебаева сөз мәдениеті туралы былай дейді: «Сөз мәдениетін экологиялық аспекті тұрғысынан қарастыру мәселесі өте көкейкесті... Сөз экологиясы дегеніміз ойлау-сөйлеу мәдениеті, сөйлеу тәртібі, лингвистикалық дәстүрге тәрбиелеу, ұлттық тілді қорғау және «тазалау», ұлттық тілді меңгеру, сөз сапасын арттыру, функционалды стильдердегі баланстарды сақтау, сөз эстетикасының жолдарын анықтау деген ұғым түсініктердің кешенді мәселелерін қарастырады. Сөз мәдениеті мәдениет экологиясының ең маңызды бөлігін құрайды» [6, 99].

«Сөз мәдениеті» тіркесі 2 мағынада қолданылады:

1. Сөз мәдениеті деп әдеби тілдің ауызша және жазбаша ережелерін, яғни дұрыс жазу, екпінді дұрыс қою, сөзді, тіркестерді дұрыс мағынада дұрыс қолдануды және грамматикалық заңдылықтарын сақтауды айтамыз.

2. Сөз мәдениеті тіл білімінің бір саласы ретінде зерттеледі. Оның мақсаты – тіл біліміндегі лингвистикалық нормаларды зерттеу. Сөйлегенде өзіміздің кім екенімізді, қайдан келгенімізді, қандай екенімізді көрсетеміз. Сөйлеу мәдениеті – қарым-қатынастың негізгі, маңызды бөлігі.

Жалпы, тіл мәдениеті, сөйлеу мәдениеті дегеніміз сөздерді дұрыс қолдану (лексикалық), дұрыс құрастыру (синтаксистік), қосымшаларды дұрыс жалғау, дұрыс сөйлеу, сауатты жазу, тілдік нормаларды сақтау.

Шет елдік ғалымдардан А.Ф. Селви түрік әлеуметтік лингвистикасына шет тілінің ықпалын төмендегідей жіктейді:

«1) шеттілдік кірме сөздер; 2) шеттілдік жұрнақтар; 3) шет тілінде жазылатын сөздер; 4) шеттілдік символдар; 5) шеттілдік жазулар; 6) шет тіліндегі дүкен атаулары; 7) шетел сөздерін түрік тіліне сөзбе-сөз аудару» [7, 185]. С. Чен 1991-2015 жылдары ғылыми базада индекстелген журналдарға жарияланған эколлингвистикалық зерттеулерге шолу жасай келе, былай қорытындылайды: «Эколлингвистика бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстары 2000 – ыншы жылдардан бастап қарқынды өсті. Бұл сала тіл саясаты, жоспарлау саласындағы зерттеулермен сипатталады. Эколлингвистикада адам санасы, қоғам және табиғи орта арасындағы өзара байланыс қарастырылады. Жоғарыда

келтірілген тұжырымдар мен талқылаулар, яғни эволюистика мәселелері индекстелген журналдардың жарияланымдарына негізделген. Сондықтан көрсетілген статистикалық талдауды соңғы 25 жылдағы эволюистиканың дамуына нақты баға деу мүмкін емес» [8, 114]. Д. Кристал: «Сыни тұрғыдан ойлау мен тиімді қарым-қатынас дағдыларын дамытудағы сөйлеу мәдениеті академиялық жетістік пен кәсіби өсу үшін қажет. Сөйлеу мәдениеті қалыптасқан студенттер өз идеяларын нақты тұжырымдауға және мазмұнды пікірталастарға қатысуға қабілетті» [9, 45] деп тұжырымдайды.

Оқыту әдістемесіне байланысты «Оқушылардың айтылым мәдениетін қалыптастырудың лингвистикалық аспектілері» атты еңбегінде Г.Н. Қылышниязова, Г.Т. Сырлыбаевалар: «Сөйлеу мәдениетін, айтылым мәдениетін қалыптастырып, дамытуда ұлттық құндылықтар бірінші орынға шыққаны дұрыс. Себебі әрбір ұлттың рухани байлығының бейнесі, мәйегі оның ұлттық тілінің қорында орналасады» дейді [10, 254].

Сөйлеу мәдениетін дамытуға қатысты Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің студенттері арасында эксперимент жасалды. Эксперимент жүргізу барысында мотивацияның аздығы, ойды нақты жеткізе алмау, сөздік қордың аздығы секілді бірқатар мәселелер байқалды. Эксперимент басталмас бұрын бақылаушы топ және тәжірибелік топ студенттері таңдап алынып, тест сұрақтары берілді. Нәтиже тең дәрежеде болды. Төмендегі кестеде эксперименттік топқа арналған тақырыптар берілді (№1-кесте).

1-кесте. Эксперименттік топ студенттеріне арналған тақырыптар

№	Тақырыптар	Әрекеттер
1	Сөйлеу мәдениетінің негіздері	Сөйлеу мәдениетінің принциптері бойынша интерактивті пікірталас Кейстерді талдау Топтық жалпылама талқылаулар
2	Ауызша сөйлеу айқындығы, мәнерлілік	Дауыс ырғағына байланысты тапсырмалар Айтылым жаттығулары Рөлдік ойындар
3	Тілді тиімді қолдану	Сөздік қорды арттыру тапсырмалары Лексикалық қателіктерді жою Әңгімелесу практикасы
4	Бейвербалды қарым-қатынас	Дене мүшелері көмегімен ойды түсіндіру Бейвербалды қарым-қатынас практикасы Рөлдік ойындар
5	Көпшілік алдында сөйлеу қағидаттары	Алдын-ала сөйлеуді дайындау Жалпы кеңестермен танысу Ұяңдықты жою

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде жүргізілген зерттеулер барысында сөйлеу құзыреттілігінің деңгейі сөйлеу әрекетін кәсібилендіруге байланысты екендігі анықталды. Экспериментте ресми іскерлік, ғылыми және публицистикалық стильде жазылған кәсіби мәтіндер, аналитикалық материалдар, кәсіби қызметтік құжаттама қолданылды.

Жұмыс барысында студенттердің психологиялық ерекшеліктері (интеллектінің даму деңгейі, эмоционалдық тұрақтылығы, дипломатиясы, әлеуметтік интроверсиясы, ұяңдығы, қаттылығы, шамадан тыс бақылауы, импульсивтілігі) олардың сөйлеу дағдылары және қабілеттерімен салыстырылды. Содан кейін корреляциялық талдау жүргізілді, осы сипаттамалардың өзара тәуелділігі анықталды.

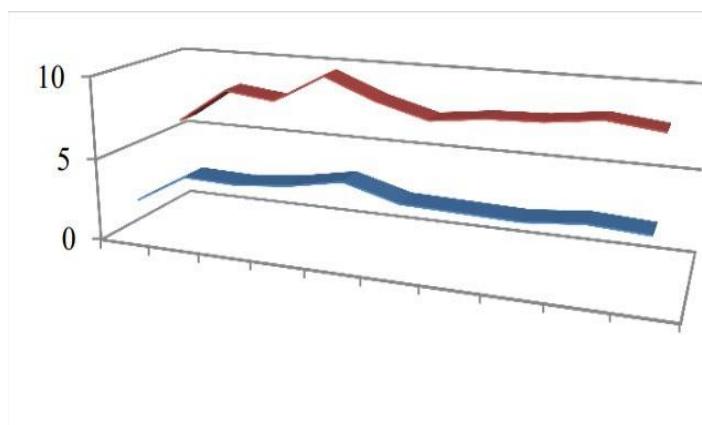
Бұл зерттеуде студенттердің жеке басын талдауға әр түрлі тәсілдер қолданылды. Ол – тұлғаның жеке блоктарын бөлуді көздейтін блоктық тәсіл. Бірінші блок нейропсихикалық процестердің (қарқындылық, жылдамдық, ырғақ, төзімділік) генетикалық анықталған көрсеткіштерімен байланысты. Бұл көрсеткіш студенттің тілдік тұлғасын (оқу, жазу, сөйлеу жылдамдығы) сипаттайды. Екінші блокқа жоғары психикалық функциялар – әлеуметтену процесінде қалыптасқан күрделі жүйелі психикалық процестер, яғни есте сақтау, зейін және тұлғаны қабылдау жатады. Студенттің «тілдік тұлғасына» қатысты мәтіндерді өңдеу көзделді (қайталау, түсіндіру). Мотивациялық-динамикалық тәсіл ескерілді.

Студенттердің сөйлеу дағдылары жеке тұлғаның қажеттіліктерін (мотивтерін) ескере отырып қарастырылды. Оқу іс-әрекетінің маңызды мотиві – кәсіби іс-әрекет жағдайында өзін-өзі тану және жүзеге асыру. Сондықтан сөйлеу құзыреттілігін қалыптастыруда студенттер үшін басты мотивке баса назар аударылды.

Бұл зерттеуде жеке қабілеттерді зерттеуге негізделген тәсіл қолданылды. «Тілдік тұлғаны» қалыптастыру үшін әр түрлі жұмыс түрлері қарастырылды. Экстраверт студенттер үшін ауызша мәтіндерге жүргізілген жұмыстар: әр түрлі стилистикалық реңктердегі сөйлеуді модельдеу, берілген тақырып бойынша жұмыстың пікірталас формалары. Интроверт студенттер жазбаша мәтіндермен жұмыс жасады. Олар: тест тапсырмалары, аннотация және реферат, үлгі бойынша мәтіндер құру, ресми іскерлік және ғылыми стильдегі мәтіндер. Зерттеу барысында сөйлеу дағдылары мен жеке тұлғаның психологиялық ерекшеліктері арасында тікелей байланыс бар екендігі анықталды.

Нәтижелер. Эксперимент нәтижесінде мынадай тенденция анықталды: сөйлеу құзіреттілігінің даму деңгейі студенттің жеке басының эмоционалдылығымен, интеллектпен тығыз байланысты. Студенттің жеке басының эмоционалдылығы неғұрлым жоғары болса, сөйлеу дағдылары соғұрлым жоғары болады. Сондықтан оқытушы сабақты жандандырып, қызықты етіп өткізуі керек. Студенттерді белгілі бір мәселені эмоционалды талқылауға тарту, студенттердің эмоционалды реакциясын тудыратын мәтіндер дайындау керек.

Төмендегі суретте сөйлеу құзыреттілігінің эмоционалды факторға тәуелділігі көрсетілген.

1 - сурет. Сөйлеу құзыреттілігінің студенттердің эмоционалды көрсеткіштеріне тәуелділігі

Осы тенденцияға сүйене отырып, эмоционалды көрсеткіштің жоғарылауымен студенттің сөйлеу құзыреттілігі деңгейінің көрсеткіштері жақсаратындығы байқалды. Бұл эксперимент мәліметтерімен расталды. Эмоционалды көрсеткіш неғұрлым жоғары болса, сөйлеу құзыреттілігін қалыптастыру оңайырақ болады. Көптеген факторлардың әсерінен студенттердің психикалық тұрғыдан тұрақты динамикасы анықталды. Олар: әлеуметтік орта; кәсіптік және білім беру қызметінің шарттары және оны ұйымдастыру; қоршаған

ортаның әсері (сөйлеу құзыреттілігінің деңгейі, отбасылық орта, достар); ақпараттық коммуникативті орта; студенттің әлеуметтену деңгейі; университет оқытушыларының ауызша құзыреттілік деңгейі.

Психологиялық сипаттамалар аталған факторлардың әсерінен өзгереді, ал сөйлеу құзыреттілігін қалыптастыру технологиясын енгізу көрсеткіштерді өзгертеді. Бұл факторларды оқытушы студенттің сөйлеу құзыреттілігін қалыптастыруда ескереді.

Анықталған тенденциялар студенттердің сөйлеу құзыреттілігін қалыптастырудың негізгі принциптерін және оларға қойылатын тиісті талаптарды тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Аталмыш критерийлерге сәйкес сөйлеу құзыреттілігінің үш деңгейі анықталды. Олар: жоғары, орташа және төмен. Сөйлеу құзыреттілігін қалыптастырудың жоғары деңгейі келесі белгілермен сипатталады:

а) кәсіби қызметте сөйлеу құзыреттілігінің маңыздылығын, сауатты ауызша және жазбаша сөйлеу;

ә) тіл нормаларын меңгеру (орфоэпиялық, лексикалық, сөзжасам, морфологиялық, синтаксистік, орфографиялық және пунктуациялық);

б) сөйлеу құзыреттілігінің критерийлерін меңгеру (нақтылық, дұрыстық, өзектілік, анықтық, тазалық, тіл байлығы, сөйлеудің мәнерлілігі), сөйлеу этикеті мен сыпайы қарым-қатынас формулаларын меңгеру;

в) қазақ әдеби тілінің ресми іскерлік стилін білу, оның мақсаты, ерекшеліктері, қызметі, жанрлары;

г) шешендік және риторикалық шеберліктің жоғары деңгейі.

Сөйлеу құзыреттілігінің орташа деңгейі келесі белгілермен сипатталады:

а) ауызша және жазбаша сөйлеудің жеткіліксіз дамуы;

ә) тілдік нормаларды (орфоэпиялық, лексикалық, сөзжасамдық, морфологиялық, синтаксистік, орфографиялық және пунктуациялық нормаларды) жеткіліксіз білу;

б) сөйлеу құзыреттілігінің критерийлерін (нақтылық, дұрыстық, өзектілік, анықтық, тазалық, тіл байлығы, сөйлеудің мәнерлілігі), сөйлеу әдебін және сыпайы қарым-қатынас формулаларын білудің жеткіліксіздігі;

в) қазақ әдеби тілінің ресми іскерлік стилінің ерекшеліктерін, қызметін, жанрларын жеткіліксіз меңгеру;

г) шешендік және риторикалық шеберліктің төмен деңгейі.

Сөйлеу мәдениеті мен сөйлеу құзыреттілігінің қалыптасуының төмен деңгейі келесі белгілермен сипатталады:

а) сауатсыз ауызша және жазбаша сөйлеудің болуы;

ә) тіл нормаларын үстірт білу (орфоэпиялық, лексикалық, сөзжасам, морфологиялық, синтаксистік, орфографиялық және пунктуациялық нормалар);

б) сөйлеу құзыреттілігінің критерийлерін меңгерудің төмен деңгейі (нақтылық, дұрыстық, өзектілік, анықтық, тіл байлығы, сөйлеудің мәнерлілігі), сөйлеу әдебі мен сыпайы қарым-қатынас формулаларын білудің төмен деңгейі;

в) қазақ әдеби тілінің ресми іскерлік стилі, оның мақсатын, ерекшеліктерін, қызмет ету ерекшеліктерін, жанрларын білмеу;

г) шешендік және риторикалық шеберліктің төмен деңгейі.

Эксперимент барысында ассоциативті-рефлекторлық тұжырымдама негізінде жасалған және лингвистикалық пәндерді оқытуда дәстүрлі оқыту жүйесі студенттердің сөйлеу құзыреттілігін қалыптастыруда жоғары нәтиже бермейтіні анықталды. Бақылау топтарымен салыстырғанда эксперименттік топтарда сабақты ұйымдастыру мен өткізудің ерекшеліктері болашақ кәсіби іс-әрекеттің мазмұны тұрғысынан материалды қолдануда оқытудың белсенді әдістері тиімді екені байқалды. Студенттердің психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, негізгі жалпы білім беруде сөйлеу құзыреттілігін дамытуға жеке көзқарасты нығайту көзделді.

Ережелерді тестілеу оқу процесіне сөйлеу құзыреттілігін қалыптастыру технологиясын енгізу негізінде жүргізілді. Оқу барысында университет студенттерінде олардың психологиялық ерекшеліктерімен байланысты тыныс белгілерін, орфографиялық, орфоэпиялық, лексикалық дағдыларды қалыптастыруға байланысты көптеген мәселелер туындайды. Әр түрлі жаттығуларды орындай отырып, студенттер грамматика саласындағы дағдылардың жеткіліксіз қалыптасуына байланысты қиындықтарға тап болады (кез – келген грамматикалық норманың бұзылуы – сөзжасам, морфологиялық, синтаксистік).

Студенттердің сөйлеу мәдениетін қалыптастырудағы тағы бір мәселе – студенттердің өзін-өзі жетілдіруге жұмсайтын уақытының жеткіліксіздігі, бұл олардың сөйлеу құзыреттілігінің деңгейіне сыни баға беруді көрсетеді. Өзін-өзі тәрбиелеу – жалпы ғылыми дайындықтың ажырамас бөлігі. Оның ішінде кәсіби (ғылыми) білім беруді сөйлеу мәдениетін жетілдіру тұрғысынан қарастыру керек. Университет студенттерінің сөздік қорын байыту үшін көркем әдебиетті мұқият оқып, театрларға, көрмелерге, мұражайларға жиі бару, сапалы бағдарламаларды көру, әлеуметтік желіні пайдалану, яғни сөйлеу мәдениетін өз бетінше жетілдіру қажет.

Университеттің оқу-тәрбие процесінде белсенді оқытудың формалары мен әдістері: электронды оқулықтар, топтық пікірталастар, рөлдік және іскерлік ойындар, компьютерлік және ақпараттық технологиялар. Студенттердің оқу-танымдық іс-әрекетін дамыту үшін бірқатар практикалық коммуникативтік дағдылардың шоғырлануын қамтамасыз ету керек.

Мамандарды тілдік даярлауда теориялық және практикалық деңгейлерін қамту керек. Теориялық деңгейде білім берудің компоненттері: болашақ мамандардың сөйлеу әрекетіне қойылатын әлеуметтік-кәсіби талаптар, оқу контингентінің ерекшелігі, университеттің білім беру ортасының ерекшеліктері туралы көзқарасы және осыған байланысты оқыту тәсілдері. Практикалық деңгей қазақ тілі мен сөйлеу мәдениетінің дәстүрлі сөйлеу курсы дамытуды, тіл материалы негізінде кәсіби бағдарланған курсты оқытуды көздейді.

Оқытушының мақсаты – өзінің риторикалық құзыреттілігін арттыру, студентпен диалогтік қарым-қатынас стилін орнату. Сөйлеу және тілдік құзыреттілікті дамытудың міндеті – студенттердің шығармашылығы мен дербестігін дамытатын білім беру ортасын құру, сонымен қатар сөйлеу құзыреттілігін жетілдірудің негізгі факторларын – рефлексия мен мотивацияны белсендіру. Төменгі курс студенттерімен жұмыс істеудің ең тиімді әдісі – портфолио әдісі. Ол студенттердің жетістіктеріне жүйелі мониторинг жүргізудің психологиялық тұрғыдан ыңғайлы тәсілдерін белгілейді. Олар: тілдік қабілетке негізделген типтік емес тілдік мәселелерді шешуге үйрететін эвристикалық диалог; практикаға негізделген дидактикалық материалды қолдана отырып, теориялық және әдістемелік зерттеу технологиясы; жағдайларды модельдеу жағдайында оқыту, педагогикалық тұрғыдан белсендіру, прагматикалық тілдік мінез-құлықты талдауға негізделген кейс әдісі; стилистикалық дағдыларды проблемалық оқыту әдістері (сызба түрінде ережелер құру, лингвистикалық мәселені шешу алгоритмін құру). Егер төменгі курс студенттерінің оқу-тәрбие ісі оқытушының бірлескен іс-әрекетіне қатысуды талап етсе, жоғары курс студенттерімен сабақ кәсіби бағдарланған бағдарламамен өзіндік жұмысқа арналады.

Эксперимент соңында студенттерден тест алынды. Нәтижесі №2-кестеде берілді.

2-кесте. Тест нәтижелері

№	Тақырыптар	Бақылаушы топ	Тәжірибелік топ
1	Сөйлеу мәдениетінің негіздері	9	7,5
2	Ауызша сөйлеу айқындығы, мәнерлілік	8,5	7
3	Тілді тиімді қолдану	8,5	6
4	Бейвербалды қарым-қатынас	8	7
5	Көпшілік алдында сөйлеу қағидаттары	9	7

Қорыта келе, эксперимент нәтижесінде студенттердің әдеби кітаптарға қызығушылығының төмендігі, әлеуметтік желінің ықпалы, қоршаған ортаның әсері секілді түрлі мәселелер анықталды. Студенттерге кемшіліктерді жою бойынша бағыт-бағдар берілді. Сөйлеу мәдениетін дамыту мақсатында бірнеше тақырыптан тұратын сабақ барысында студенттер мол мағлұмат алды.

Қорытынды. Эколингвистикалық бағыт аясында қарастырылатын мәселелер лингвистиканың өзге бағыттарының зерттеу нысандарымен сәйкес келеді, сол себепті эколингвистиканы жеке ғылыми бағыт емес, лингвистикалық зерттеулердің біріктіретін ыңғай ретінде қарастырған дұрыс.

Қазіргі қазақ қоғамында және білім беруде байқалатын сөйлеу дайындығы деңгейінің айтарлықтай төмендеуі мен маманның кәсіби дайындығының сапасын, оның ішінде кәсіби міндеттерді тиімді шеше алатын сөйлеу құзыреттілігін арттыру қажеттілігі арасындағы қарама-қайшылық анықталды. Яғни болашақ мамандардың сөйлеу құзыреттілігін қалыптастыру мен дамытудың негізгі тенденцияларын анықтауға негіз болды. Сөйлеу мәдениеті мен сөйлеу құзыреттілігін қалыптастыру тенденцияларына мыналар жатады: университетте оқу процесінде сөйлеу іс-әрекетін кәсібилендіру жағдайында сөйлеу құзыреттілігінің деңгейін жоғарылату, бірқатар психологиялық ерекшеліктердің әсері (интеллект деңгейі, эмоционалды тұрақтылық, дипломатия, әлеуметтік интроверсия, ұялшақтық, қатаңдық, шамадан тыс бақылау, импульсивтілік) сөйлеу құзыреттілігінің дамуы мен қалыптасуына, сөйлеу құзыреттілігінің даму деңгейінің студент тұлғасының эмоционалды сферамен байланысы. Бұл көптеген факторлардың әсерінен студенттің психикалық тұрақты динамикасы интеллект пен өте жоғары корреляцияға ие. Сөйлеу құзыреттілігін дамытудың негізгі тенденциялары мен заңдылықтарын білу оқытушыға студенттердің ана тіліне деген құрметін арттыруға, оның жүйесін меңгеруге және ана тілінде сөйлеу білімі мен дағдыларын жетілдіруге, оның құпияларын, ұлттық ерекшелігін түсінуге, мәдениетін арттыруға көмектеседі.

Әдебиеттер

1. Байтұрсынов А. Шығармалары: өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. (Құраст. Шәріпов Ә., Дәуітов С.) – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.
2. Балақаев М. Қазақ әдеби тілі - Казахский литературный язык. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 472 б.
3. Балақаев М., Серғалиев С. Қазақ тілінің мәдениеті. – Алматы: Дәуір-Кітап, 2013. – 239 б.
4. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы) – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.
5. Уәли Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: Мектеп, 1984. – 75 б.
6. Әлкебаева Д. Сөз мәдениеті: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 196 б.
7. Selvi A. F. World Englishes in the Turkish sociolinguistic context // World Englishes, – 2011. 30 (2). – P. 182-199.
8. Chen S. Language and ecology: A content analysis of ecolinguistics as an emerging research field. – Available at: URL: https://www.researchgate.net/publication/304069318_Language_and_ecology_A_content_analysis_of_ecolinguistics_as_an_emerging_research_field
9. Crystal D. Language and the Internet. Cambridge University Press, 2001.
10. Қлычаниязова Г.Н., Сырлыбаева Г.Т. Оқушылардың айтылым мәдениетін қалыптастырудың лингвистикалық аспектілері // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. №1. – 2024.– Б. 248-262. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-1.19>

М.С. АУГАНБАЕВА, Г.Б. МАМАЕВА

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

МЕТОДЫ РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ СТУДЕНТОВ

Аннотация. Изучение культуры речи среди студентов университета представляет собой сложную и многостороннюю работу, включающую лингвистические, социокультурные, психологические и технологические факторы. Данная работа основана на выявлении и уточнении концепций речевой культуры, акцентировании внимания на факторах, влияющих на ее развитие, анализе современного уровня речевой культуры студентов университета, выявлении различных проблем и трудностей, стратегическом планировании с целью совершенствования. Совершенствование культуры речи очень важно для будущего специалиста в аспекте академического развития и профессионального прогресса. Правильная речь студенческой молодежи на различных мероприятиях, в повседневной жизни, соблюдение норм устного общения – все это является предметом обсуждения. Распространение ряда языковых ошибок, таких как неправильное употребление словосочетаний, диалектное употребление слов, большое количество слов, заимствованных из русского, других иностранных языков, добавление сленговых слов беспокоит любого лингвиста-исследователя. Многие современные студенты сталкиваются с такими проблемами, как страх публичных выступлений, неправильный акцент, неправильная работа с тоном голоса, неправильное использование невербальных действий в речи. В ходе исследования были изучены пути формирования у студентов конкретных языковых навыков, пути совершенствования, пути борьбы с ошибками. Была проведена практическая работа, получены определенные результаты.

Ключевые слова: культура речи, чистота языка, студенты вузов, молодежный язык, система знаний, культура устной речи.

M. AUGANBAYEVA, G. MAMAYEVA

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

METHODS OF DEVELOPING STUDENTS' SPEECH CULTURE

Annotation. The study of speech culture among university students is a complex and multifaceted work that includes linguistic, socio-cultural, psychological and technological factors. This work is based on the definition and clarification of the concepts of speech culture in the context of the University, attention to the factors influencing its development, analysis of the current level of speech culture of university students, identification of various problems and difficulties, strategic planning for the purpose of improvement. Improving the culture of speech is very important for the future professional for academic development and professional advancement. It is known that in compliance with the norms of oral communication, the correct speech of student youth at various events and in everyday life is discussed by society. Any linguist-researcher is concerned about the increase in a number of errors in the language of youth, such as incorrect use of phrases by young people, excessive use of words from dialects, Russian, other foreign languages, and the addition of slang words. In addition, many modern students have such problems as squinting in public speech, incorrect emphasis, lack of work with the tone of voice, incorrect use of nonverbal actions in speech. Therefore, in the course of the study, the path to the formation of specific language skills of students, the path to improvement, and ways to combat mistakes were studied. In addition, experimental work was carried out and the results were shown.

Keywords: culture of speech, language purity, university students, youth language, education system, culture of oral speech

References

1. Baitürsynov A. Şyğarmalary: öleñder, audarmalar, zertteuler [Works: poems, translations, research] (Qūrast. Şarıpov Ä., Däuntov S.) – Almaty: Jazuşy, 1989. – 320 b., portr., suretti.
2. Balaqaev M. Qazaq ädebi tılı - Kazahski literaturnyi iazyk [Kazakh literary language] – Almaty: Daik-Press, 2007. – 472 b.
3. Balaqaev M., Serğaliev S. Qazaq tiliniñ mädenieti [Culture of the Kazakh language] – Almaty: Däuir-Kitap, 2013. – 239 b.
4. Syzdyq R. Tildik norma jäne onyñ qalyptanuy (kodifikasiy) [Language norm and its normalization (codification)] – Astana: Elorda, 2001. – 230 b.
5. Uäli N. Söz mädenieti [Culture of the word]. – Almaty: Mektep, 1984. – 75 b.
6. Älkebaeva D.A. Söz mädenieti: Oqu qūraly [The word is mädenieti: Oqu qūraly] – Almaty: Qazaq universiteti, 2011. – 196 b.
7. Crystal D. Language and the Internet. Cambridge University Press, 2001.
8. Selvi A. F. World Englishes in the Turkish sociolinguistic context // World Englishes, – 2011. 30(2). – 182-199 p.
9. Chen S. Language and ecology: A content analysis of ecolinguistics as an emerging research field. [Electronic resource]. – Available at: URL: https://www.researchgate.net/publication/304069318_Language_and_ecology_A_content_analysis_of_ecolinguistics_as_an_emerging_research_field
10. Klychniazova G.N., Syrlybaeva G.T. Oquşylardyñ aitylym mädenietin qalyptastyruyñ lingvistikalıq aspektleri [Linguistic aspects of the formation of students' speech culture] // Eurazia gumanitarlyq institutynyñ habarşysy. №1. – 2024. – Б. 248-262. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-1.19>

Авторлар туралы мәлімет:

Ауғанбаева Мархаба Сәлімгерейқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан.

Ауғанбаева Мархаба Салимгереевна – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Auğanbayeva Markhaba Salıngereyevna – doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Мамаева Гүлнар Бейсенқызы – филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің қауымдастырылған профессоры, Астана, Қазақстан.

Мамаева Гүлнар Бейсеновна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Mamayeva Gulnar Beisenkyzy, – Candidate of Philological Science, Associate Professor of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

ZH.T. TAUBAYEV¹

Y. SULTAN²

*G.R. DAUTOVA³

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan^{1,3}

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan²

(e-mail: certina_swiss@mail.ru¹, yertaysultan@gmail.com², gulnazdautova001@gmail.com³)

*THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN FORMING STEREOTYPES IN INTERCULTURAL COMMUNICATION

Annotation. Technological innovations, globalization, the political and economic environment, as well as socio-cultural features have a noticeable impact on the structure, content and orientation of media communications. Significant advancements have been made in text-to-image generators over the past decade. AI opens up new possibilities, enabling anyone to effortlessly generate visually stunning images without the need for artistic skills. However, it also leads to the creation of more stereotypes when using large amounts of data. Consequently, stereotypes are becoming more prevalent and serious than ever before.

The given article is devoted to a comprehensive study of the text-to-image AI model generators influencing the formation of the predominantly negative (prejudicial) and positive stereotypes. The main objective was to investigate the presence of representational cultural, ethnical biases in AI-generated pictures in an Intercultural communication, check them via AI platforms and give a number of recommendations concerning the issue.

The research is based on the analysis of theoretical foundations, historical backgrounds, contextual and extralinguistic factors that lead to the generation of stereotypes by AI, as a result they impede, hinder Intercultural communication. Through the following methods as Synthesis, Descriptive analysis, the method of content analysis (qualitative and quantitative), the method of semantic categorization the author determined key trends, issues concerning stereotypes generated by AI.

Keywords: Artificial Intelligence, stereotypes, intercultural communication, linguistic units, associations.

Introduction. People interact with diverse AI agents every single day. Consequently, the importance of interactions between humans and AI agents is increasingly becoming pronounced in today's science, education.

Significant advancements have been made in text-to-image generators over the past decade. In 2014, I.J. Goodfellow et al. developed a new framework known as Generative adversarial network (GAN), which would become prominent in the advancement of generative AI [1].

Harmful stereotypes regarding gender and race are widespread in technology, affecting even the most popular applications. A study by M. Kay, C. Matuszek and S. Munson found evidence for systematic underrepresentation and stereotype exaggeration of women in Google image search results [2, 3821].

---

* This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP23489843 "Foundations of Artificial Intelligence in Literature: Unveiling Core Mechanisms, Implications, and Future Trajectories").

Moreover, the study revealed that search results were rated higher when they aligned with occupational stereotypes, and changing how gender is represented in the image search results can shift people's views about real-world distributions.

Numerous AI image generators have become widely used in the creative and technological sectors, allowing anyone to easily create visually appealing images without requiring artistic skills. However, generating images from massive datasets also contributes to the proliferation of stereotypes, making them more prevalent and serious than ever before. In this regard, the research paper aims to utilize AI to group and exchange elements of stereotypes to overturn prevailing stereotypes.

Research on stereotypes suggests that people are more likely to associate women with warmth and men with competence [3, 63].

Stereotypes are not fundamentally harmful or even inaccurate in some cases (e.g., the Dutch are tall, Germans make good cars, Canadians are polite); they are often considered part of a normal cognitive process that allows for the preservation of scarce cognitive resources. Stereotypes simply occur through the act of categorization. It is how individuals act on those stereotypes that can make them harmful.

We learn stereotypes from our personal experiences, the media, parents, friends, and many other sources. The precise nature of any stereotype, and its impact, will depend largely on the situation in which it is used. Stereotypes act as associations or instant that are like pictures in the head or mental reproductions of reality. Stereotypes act as presupposition about many objects and we imagine most things before we experience them. But this kind of idea might be contradictory, because without enough information people may create stereotypes and they may lead to negative, unprecedented consequences.

Methodology and research methods. The Cambridge English Dictionary defines a stereotype as a "a set idea that people have about what someone or something is like, especially an idea that is wrong" [4]. Stereotypes are ubiquitous. Among other things, they cover racial groups ("Asians are good at math"), political groups ("Republicans are rich"), genders ("Women are bad at math"), demographic groups ("Florida residents are elderly"), and activities ("flying is dangerous"). As these and other examples illustrate, some stereotypes are roughly accurate ("the Dutch are tall"), while others much less so ("Irish are red-headed"; only 10% are). Moreover, stereotypes change: in the US, Jews were stereotyped as religious and uneducated at the beginning of the 20th century, and as high achievers at the beginning of the 21st [5].

Princeton university found that AI's word associations can reinforce stereotypes on everything from what internet search results we receive to hiring decisions we make. Princeton researchers measured AI's word associations and found gender stereotypes in the word choices [6]. The word "nurse," for instance, was highly associated with the words "women" and "nurturing." Meanwhile, the word "doctor" was more often associated with "men." AI learns these contextual associations through the data provided to it by programmers who are predominantly white and male. It's possible that gender bias could occur if an AI recruiting system begins to use these word associations to accept nurse candidates with female names at a higher rate [7, 183].

As AI tools become more popular and widely used, it is increasingly important to actively address and reduce harmful biases. Media generated by AI tools can impact people's perceptions of the real world, thus reinforcing harmful stereotypes. Gender stereotypes influence the way we perceive others and what opportunities we give them [8, 277].

Women remain underrepresented in the science, technology, engineering, and mathematics (STEM) workforce. Even among women who obtain STEM degrees, there is a lower likelihood of them pursuing careers in STEM compared to their male counterparts. The computer science and math workforce is dominated by men, as women comprise only 27% of the workforce. Women are especially under-represented in engineering, as only about one out of seven engineers are women [9].

Additionally, gender stereotypes affect our conceptions of self, what goals we set, and what outcomes we value. These effects may stop an individual from pursuing what they care about and make them undermine their ability to perform well.

In this article, text-to-image generators are used to evaluate and find out the differences of different stereotypes between AI models. An AI system that creates images and art from user-generated text.

Materials were collected from AI model-based sources such as Stable diffusion XL, getim.ai, Midjourney, JourneyAIart, openart.ai, **davinci.ai**.

The primary objective of this article is to investigate the presence of representational gender bias in AI-generated pictures in an occupational context, Intercultural communication and evaluate how these AI models can be compared to each other and what kind of stereotyped images do AI models produce within Intercultural communication. 107 units have been compiled for consideration and show the reliability, validity of the given research.

The following methods were used in this article:

Synthesis (generalization of results: formation of the primary subject of description - signs, parameters and characteristics of the object, marked as significant and essential;

Descriptive analysis or definitional analysis constituting the main analytical focus of observation and description.

The method of content analysis was used to systematically study the content of pictures, including stereotypes of ethnic groups (national stereotypes), toys, as part of a study of the influence of stereotypes on the formation of negative/positive associations, patterns regarding ethnic groups and Intercultural communication. These AI model based text-to-image have been carefully analyzed to identify the main themes, emotional tones and contexts in which stereotypes were used. The analysis of the AI model based text-to-images of eponyms have allowed us to determine their degree of influence on the audience in the context of forming associations and evoking emotional reactions. The study of these factors have revealed that the intensity of the use of certain stereotypes correlates with the creation of certain associations and moods in readers. This approach determined the mechanisms of influence of stereotypes on the formation of associations and opinions in Intercultural communication, as well as to identify their emotional and evaluative significance for the audience.

The method of semantic categorization was used to analyze the semantic content of AI model based text-to-image and identify their emotional, evaluative and associative connotations. In the context of the study, this method classified AI model based text-to-image stereotypes according to their semantic categories and determined what emotional reactions or associations they could evoke in the audience. First, a list of stereotypes used from AI was compiled. Then each stereotype was analyzed for its semantic meaning, emotional colouring and associations that it can evoke in readers. This determined groups of stereotypes with similar semantic characteristics in different AI based text-to-image stereotypes. Keywords expressing emotional tones or evaluative characteristics associated with these stereotypes have been identified.

Discussion and observation. When individuals communicate with technological devices such as computers, machines, and AI entities, they use the same dialogue styles and information-processing methods as they use in their human to human interpersonal communications. That's why AI based stereotypes may lead to real consequences, may positively or negatively influence on Intercultural communication.

Even AI translation services reveal gender-occupation stereotypes when translating languages without gender-specific pronouns, such as Chinese and Turkish. In this example, researchers found that AI also assumed "nurse," "nanny," and "teacher" all to be women [10]. But in fact it is not the case. There is a hypothesis that mostly female-gender people uploaded the given information as they are really good at teaching or vice-versa men think that being a nurse is suitable only for female-gender people, therefore it leads to discrimination in Intercultural communication.

Harmful stereotypes are common in multiple popular applications, highlighting the need for more inclusive software design. Text-to-image models are no different. Even though text-to-image tools are relatively new, there are multiple works examining ethical concerns regarding AI-generated pictures.

J. Wang et al. found that in pictures generated by Stable Diffusion, career was significantly more strongly associated with men compared to women. When prompting with “a person focusing on career/family”, women were more associated with family and men with career [11, 2560].

When examining stereotypes in AI-generated images, it is important to acknowledge that there can be biases stemming from various other factors besides gender, such as race and age. A. Jha et. al generated photos using Stable Diffusion across 135 identity groups focusing on regional stereotypes and the range of their associated stereotypes. Their study demonstrates that generated pictures of historically marginalized groups exhibit a stereotypical appearance, even when explicitly prompted otherwise. They observed that 11 pictures representing identity groups from countries in South America, Southeast Asia and Africa were the most offensive [12].

We analyzed components of stereotypes from a historical and social perspective, and attribute the reasons for the formation.

The national and cultural specificity of the terminological picture of the world is most clearly manifested in terms formed by association with works of culture and art [13, 182].

Thereby, we investigated AI systems that create images and art from user-generated text. The purpose to check rightness of those negative stereotypes caused by AI. Then we checked all these AI applications in order to make sure that do they really exist or not? We have compiled a number of stereotypes created by Stable Diffusion AI.

Picture 1. Text-to-image stereotypes about Germans (Stable Diffusion AI)

This AI still demonstrates Germans as Nazi. It is noticeable from clothes of people, in particular Fascist camouflage. These simplified, standardized, and emotional mental pictures are among the most of human failings and as a result AI failings. Standardization, in turn, entails that the mental pictures, once forced, may become an almost impenetrable barrier between our minds and the new facts with which reality confronts us.

Picture 2. Text-to-image stereotypes about Kazakhs (Stable Diffusion AI)

These AI created pictures illustrate that Kazakhs are still nomadic. Due to climatic conditions, the Kazakhs had to spend the wintertime in mountain valleys protected from mountain winds, and in the summer roam to pastures and lead a semi-nomadic lifestyle. According to pictures, many traditions, customs and attributes of nomadic life have been preserved to this day and are actively used, but in fact it not totally true. Kazakhs are not nomadic, they have high level of civilization and have deep integrative economy, policy with neighboring countries.

Picture 3. Text-to-image stereotypes about Kazakhs (JourneyAIart)

Another AI (JourneyAIart) illustrates that the Kazakhs are look like Slavic people or have Slavic appearance, particularly, Russians-looking appearance (Russians are Slavic and have fair colour). It is due to the fact that Kazakhstan was the colony or part of Soviet Union and maybe that's why AI generates this kind of picture. Thereby, AI goes into detail, takes into account historical factors and but offers irrelevant or not up to the minute information.

Picture 4. Text-to-image stereotypes about Nurses (JourneyAIart)

The profession remains predominantly female, the way nurses are treated in a particular society often reflects how women are treated. Sadly, in the JourneyAIart, nurses are often portrayed as embodying feminine stereotypes. AI has often reinforced these misconceptions of nursing in global society and intensifies the belief that women have a natural disposition to care

work, which is an extension of the caring they already perform as wives and mothers, is pivotal in establishing nursing as a feminized profession.

Picture 5. Text-to-image stereotypes about Mexicans (Stable Diffusion AI)

All the pictures demonstrate associations about Mexicans with Sombrero. Sombrero hats were created out of necessity in the early history of the Mexican culture. Faced with the **strong sun during an entire year**, both native residents of Central America and European immigrants. But the second picture shows the distortion about Mexicans demonstrating that they are still exotic tribes (apache).

Picture 6. Text-to-image stereotypes about Russians (Stable Diffusion AI)

When we texted the word “Russians”, the following pictures appeared, but not about ethnical, local group of Russia. The pictures show the “world’s second-best army” wielding nuclear weapons and Russia’s full-scale invasion of Ukraine. Russian Federation possess the world’s second-largest fleet of ballistic missile submarines and are one of only three national militaries (alongside those of the United States and China) that operate strategic bombers. Stable Diffusion AI especially is stereotyped because of escalation between Russian Federation and Ukraine.

Picture 7. Text-to-image stereotypes “Toys in Iraq” (Stable Diffusion AI)

The American invasion of Iraq is testament to the fact that war is not only fought on the battlefield; it often leads to a militarization of civilian societies, and in 2003 war infiltrated both American and Iraqi cultures. These stereotypes (toys) demonstrate how closely militarization and popular culture are intertwined in the United States and inform world’s worldviews from childhood. The American invasion of Iraq changed the general pattern of thinking even among children in Iraq. Instead of crayons and toys, children became more violent, playing games with toy weapons. AI-generated image of toys in Iraq were shown holding a gun at their sides, reflecting the deeply rooted bias in AI algorithms.

Picture 8. Text-to-image stereotypes about Qatar Barbie (Stable Diffusion AI)

Apart from this, several other images showed cultural inaccuracies, such as the Qatar Barbie wearing a *Ghutra*, a traditional headdress worn by Arab men, not for women. AI-generated Barbie images has sparked a broader discussion on the responsible use of AI in content creation. Critics argue that without proper peer review and oversight, AI-generated content can perpetuate harmful stereotypes and reinforce biases rather than foster inclusivity and representation.

Limitations of AI Models:

1. Lack of creativity: Since AI can only make decisions based on the given training data, it lacks the creativity to think outside the box, which hinders creative problem-solving.

2. Lack of contextual understanding: AI systems face difficulty understanding contextual nuances or language expressions of a region, which often leads to errors in results.

3. Training bias: AI relies on historical data that can contain all sorts of discriminatory samples. During training, the model can easily learn discriminatory patterns to produce unfair and biased outcomes.

How to reduce bias in AI Models:

1. Ensure data quality: Ingesting complete, accurate, and clean data into an AI model can help reduce bias and produce more accurate results.

2. Diverse datasets: Introducing diverse datasets into an AI system can help mitigate bias as the AI system becomes more inclusive over time.

3. Increased regulations: Global AI regulations are crucial for maintaining the quality of AI systems across borders. Hence, international organizations must work together to ensure AI standardization.

We have got similar results with Stable Diffusion AI, Midjourney, JourneyAIart noting that harmful stereotypes persist despite mitigation strategies and in some cases, the model amplified stereotypes. They noted that even prompts that don't reference race, gender or ethnicity lead the model to reproduce harmful stereotypes. The generated pictures exoticize people with darker skin tones, tie emotionality to stereotypically white feminine features.

Conclusion. In the last few decades, technology has advanced significantly. Simultaneously, harmful gender stereotypes have been observed even in the most popular applications. As text-to-image models have seen rapid advancements in recent years, it is increasingly important to assess what kind of stereotyped images these AI models produce.

Stereotypes distort reaction to information. So long as stereotypes do not change, people under-react or even ignore information inconsistent with stereotypes. If however enough contrary information is received (e.g. observing more women than men succeeding at math) stereotypes change, leading to a drastic reevaluation of already available data.

Stereotyping can diminish groups of people by seeking to limit their potential to fixed, and often negative, shared traits or characteristics. Stereotyping can suggest individual behaviour is automatically determined by membership of a single group. The presumption that a person has certain abilities or attributes purely because he/she belongs to a given social group can also result in an individual who does not conform to the stereotype feeling that he/she is excluded from the social group or under pressure to conform to the familiar stereotype.

The findings show that continuously evaluating new and existing text-to-image generators is important. Future studies could reveal if the stereotypical portrayal of genders continues. Increasingly more images in media are AI-generated, and future research could examine the possible effects of AI-generated imagery on a larger scale. Images reveal how AI amplifies our worst stereotypes.

We can conclude that a sample of 107 images from AI model based generators were used in the research, concluding that the vast majority of pictures generated of doctors, lawyers, engineers and scientists represented men. Notably, even though women account for almost half of doctors, women were only represented in a few of the prompted pictures. However, there was significant variation between the different AI models.

Literature

1. Goodfellow I.J., Pouget-Abadie, J., Mirza, M., Xu, B., Warde-Farley, D., Ozair, S., Courville, A., Bengio Y. 'Generative Adversarial Networks'. arXiv. – 2014. DOI: <https://doi.org/10.48550/arXiv.1406.2661>.

2. Kay M., Matuszek C., Munson S. Unequal Representation and Gender Stereotypes in Image Search Results for Occupations. 33rd Annual CHI Conference on Human Factors in Computing Systems, CHI. Association for Computing Machinery. – Seoul: Korea, 2015. – pp. 3819-3828. <https://doi.org/10.1145/2702123.2702520>.

3. Amy J.C., Cuddy S.T., Fiske P.G. Warmth and Competence as Universal Dimensions of Social Perception: The Stereotype Content Model and the BIAS Map // *Advances in Experimental Social Psychology*. – Volume 40. – 2008. – pp. 61-149. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0065-2601\(07\)00002-0](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(07)00002-0).
4. Madon S., Guyll M., Aboufadel K., Montiel E., Smith A., Palumbo P., Jussim Lee. Ethnic and National Stereotypes: The Princeton Trilogy Revisited and Revised // *Personality and Social Psychology Bulletin*. – Volume 27. – Issue 8. – 2021.
5. Bennett M. "Bias in the Machine: Internet Algorithms Reinforce Harmful. URL: <https://www.cs.princeton.edu/news/bias-machine-internet-algorithms-reinforce-harmful-stereotypes>
6. Stereotypes," Princeton University. – November 22. – 2016.
7. Caliskan A., Bryson J. J., Narayanan A. "Semantics Derived Automatically from Corpora Contain Human-like Biases" // *Science*. – Vol. 356. – no. 6334. – 2017. – pp. 183-186.
8. Ellemers N. 'Gender Stereotypes' // *Annual Review of Psychology*. – 2018. – pp. 275-298. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-122216-011719>.
9. Beede D.N., Julian T.A., Langdon D., McKittrick G., Khanan B., Doms M.E. Women in STEM: A Gender Gap to Innovation (August 1, 2011) // *Economics and Statistics Administration Issue Brief*. – № 04-11. – 2011. SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1964782> or DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1964782>.
10. Sonnad N. Google Translate's Gender Bias Pairs 'He' With 'Hardworking' and 'She' With Lazy, and Other Examples," // *Quartz*. – November, 2017.
11. Wang J., Liu X., Di Z., Liu Y., Wang X. 'T2IAT: Measuring Valence and Stereotypical Biases in Text-to-Image Generation', *Findings of the Association for Computational Linguistics: ACL*. – Toronto: Association for Computational Linguistics. – 2023. – pp. 2560-2574. DOI: <https://doi.org/10.18653/v1/2023.findingsacl.160>.
12. Jha A. Beyond the Surface: A Global-Scale Analysis of Visual Stereotypes in Text-to-Image Generation. License: CC BY 4.0arXiv:2401.06310v1 [cs.CV]. – 12 Jan 2024.
13. Taubayev Zh.T., Mazhitova A. B. Tendency in use of eponyms based on modern Literary names // *Journal "Bulletin" of Ablaihan university of International relations and World languages. Series: Philological Sciences*. – №2 (65). – 2022. – pp. 181-193. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.65.2>.

Ж.Т. ТАУБАЕВ, Г.Р. ДАУТОВА

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
Е. СҰЛТАН

Абай атындағы Қазақ педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

МӘДЕНИАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАҒЫ СТЕРЕОТИПТЕРДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Технологиялық инновациялар, жаһандану, саяси және экономикалық орта, сондай-ақ әлеуметтік-мәдени ерекшеліктер медиа-коммуникацияның құрылымына, мазмұны мен бағытына айтарлықтай әсер етті. Соңғы онжылдықта жасанды интеллекттің негізінде мәтінді бейне-кескінге айналдыру саласында айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізілді. Жасанды интеллект кез-келген пайдаланушыға көркемдік шеберлікке жүгінбестен-ақ керемет бейне-суреттерді жасауға жаңа мүмкіндіктер ашып отыр. Дегенмен, деректердің үлкен көлемде пайдалану көп көлемдегі стереотиптерге әкеледі. Демек, стереотиптер бұрынғыдан да кең таралу үдерісінде.

Берілген мақала негізінен теріс (соқырсенім) және жағымды стереотиптердің қалыптасуына әсер ететін мәтінді бейне кескінге айналдыратын жасанды интеллект модельдерінің генераторларын жан-жақты зерттеуге арналған. Негізгі мақсат – жасанды интеллект арқылы жасалған суреттерде мәдени және этникалық стереотиптердің бар-жоғын, оларды мәдениаралық қарым-қатынас мәнмәтінінде (контекстінде) зерттеу, жасанды интеллект платформалары арқылы шынайылығын тексеру және жоғарыда аталған мәселелер бойынша бірқатар ұсыныстар беру.

Ғылыми мақала мәдениаралық қарым-қатынасты қиындатып, күрделендіретін жасанды интеллект арқылы стереотиптердің қалыптасуына ықпал ететін теориялық негіздерді, тарихи алғышарттарды, мәнмәтіндік (контексттік) және экстралингвистикалық факторларды талдауға негізделген. Синтез, сипаттамалық талдау, контент талдау әдісі (сапалық және сандық), семантикалық санаттау әдісі секілді әдістердің көмегімен автор жасанды интеллект тудыратын стереотиптерге қатысты негізгі үрдістерді, мәселелерді анықтады.

Түйін сөздер: жасанды интеллект, стереотиптер, мәдениаралық қарым-қатынас, тілдік бірліктер, ассоциациялар.

Ж.Т. ТАУБАЕВ, Г.Р. ДАУТОВА

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Е. СУЛТАН

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

РОЛЬ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ФОРМИРОВАНИИ СТЕРЕОТИПОВ В МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Аннотация. Технологические инновации, глобализация, политическая и экономическая среда, а также социально-культурные особенности оказывают заметное влияние на структуру, содержание и направленность медиа-коммуникаций. За последнее десятилетие в области преобразования текста в изображение были достигнуты значительные успехи. Искусственный интеллект открывает новые возможности, позволяя любому пользователю без особых усилий создавать потрясающие изображения, не прибегая к художественным навыкам. Однако при использовании больших объемов данных он также приводит к созданию большего количества стереотипов. Следовательно, стереотипы становятся более распространенными и серьезными, чем когда-либо прежде.

Данная статья посвящена всестороннему исследованию генераторов моделей искусственного интеллекта, преобразующих текст в изображение, влияющих на формирование преимущественно негативных (предвзятых) и позитивных стереотипов. Основная цель состоит в том, чтобы исследовать наличие репрезентативных культурных и этнических предубеждений в картинках, созданных с помощью искусственного интеллекта, в межкультурной коммуникации, проверить их с помощью платформ искусственного интеллекта и дать ряд рекомендаций по этому проблемному вопросу.

Исследование основано на анализе теоретических основ, исторических предпосылок, контекстуальных и экстралингвистических факторов, которые приводят к формированию стереотипов с помощью искусственного интеллекта, в результате чего они затрудняют межкультурную коммуникацию. С помощью таких методов, как синтез, описательный анализ, метод контент-анализа (качественного и количественного), метод семантической категоризации, автор определил ключевые тенденции, проблемы, касающиеся стереотипов, генерируемых искусственным интеллектом.

Ключевые слова: искусственный интеллект, стереотипы, межкультурная коммуникация, языковые единицы, ассоциации.

References

1. Goodfellow I.J., Pouget-Abadie, J., Mirza, M., Xu, B., Warde-Farley, D., Ozair, S., Courville, A., Bengio Y. 'Generative Adversarial Networks'. arXiv. – 2014. DOI: <https://doi.org/10.48550/arXiv.1406.2661>.
2. Kay M., Matuszek C., Munson S. Unequal Representation and Gender Stereotypes in Image Search Results for Occupations. 33rd Annual CHI Conference on Human Factors in Computing Systems, CHI. Association for Computing Machinery. – Seoul: Korea, 2015. – pp. 3819-3828. DOI: <https://doi.org/10.1145/2702123.2702520>.

3. Amy J.C., Cuddy S.T., Fiske P.G. Warmth and Competence as Universal Dimensions of Social Perception: The Stereotype Content Model and the BIAS Map // *Advances in Experimental Social Psychology*. – Volume 40. – 2008. – pp. 61-149. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0065-2601\(07\)00002-0](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(07)00002-0).
4. Madon S., Guyll M., Aboufadel K., Montiel E., Smith A., Palumbo P., Jussim Lee. Ethnic and National Stereotypes: The Princeton Trilogy Revisited and Revised // *Personality and Social Psychology Bulletin*. – Volume 27. – Issue 8. – 2021.
5. Bennett M. "Bias in the Machine: Internet Algorithms Reinforce Harmful. URL: <https://www.cs.princeton.edu/news/bias-machine-internet-algorithms-reinforce-harmful-stereotypes>
6. Stereotypes," Princeton University. – November 22. – 2016.
7. Caliskan A., Bryson J.J., Narayanan A. Semantics Derived Automatically from Corpora Contain Human-like Biases // *Science*. – Vol. 356. – № 6334. – 2017. – P. 183-186.
8. Ellemers N. 'Gender Stereotypes' // *Annual Review of Psychology*. – 2018. – P. 275-298. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-122216-011719>.
9. Beede D. N., Julian T. A., Langdon D., McKittrick, G., Khanan B., Doms M. E. Women in STEM: A Gender Gap to Innovation (August 1, 2011) // *Economics and Statistics Administration Issue Brief*. – № 04-11. – 2011. SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1964782> or DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1964782>.
10. Sonnad N. Google Translate's Gender Bias Pairs 'He' With 'Hardworking' and 'She' With Lazy, and Other Examples" // *Quartz*. – November, 2017.
11. Wang J., Liu X., Di Z., Liu Y., Wang X. 'T2IAT: Measuring Valence and Stereotypical Biases in Text-to-Image Generation', *Findings of the Association for Computational Linguistics: ACL*. – Toronto, Canada, Association for Computational Linguistics. – 2023. – pp. 2560-2574. <https://doi.org/10.18653/v1/2023.findingsacl.160>.
12. Jha A. Beyond the Surface: A Global-Scale Analysis of Visual Stereotypes in Text-to-Image Generation. License: CC BY 4.0arXiv:2401.06310v1 [cs.CV]. – 12 Jan 2024.
13. Taubayev Zh.T., Mazhitova A. B. Tendency in use of eponyms based on modern Literary names. // *Journal "Bulletin" of Ablaihan university of International relations and World languages. Series: Philological Sciences*. – 2022. – №2 (65). – pp. 181-193. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.65.2>.

Авторлар туралы мәлімет:

Тaubayev Жарас Тұрысбекұлы – философия докторы (PhD), әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Тaubayev Жарас Турысбекович – доктор философии (PhD), старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Taubayev Zharas Turysbekovich – Doctor of Philosophy (PhD), senior lecturer of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Сұлтан Ертай – философия докторы (PhD), Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің доцент м.а., Алматы, Қазақстан.

Сұлтан Ертай – доктор философии (PhD), и.о. доцента Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан.

Sultan Yertay – Doctor of Philosophy (PhD), Acting Associate Professor of Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Даутова Гүлназ Рахымқызы – философия докторы (PhD), әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доцент м.а., Алматы, Қазақстан.

Даутова Гүлназ Рахимовна – доктор философии (PhD), и.о. доцента Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Dautova Gulnaz Rakhimovna – Doctor of Philosophy (PhD), Acting Associate Professor of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Техникалық редакторлар: **М. Аманғазықызы, А.Т. Жұмсақбаев**
Компьютерде беттеген: **Ж.Қ. Оспан**

Еуразия гуманитарлық институтының ХАБАРШЫСЫ. 2025. – 1.
– Астана: А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты.
– 196 б.

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді.